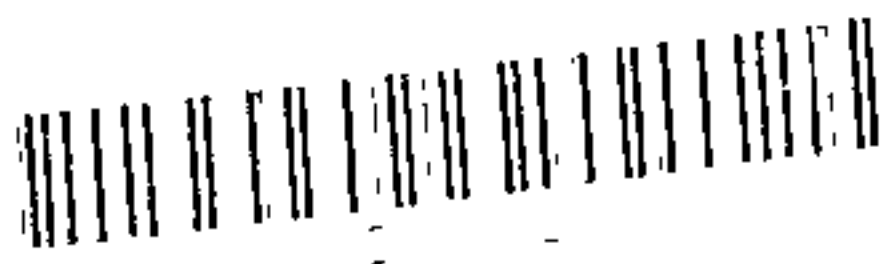

व्हीनस बुक स्टॉल : पुणे २.

घ. ग्रं. सं. ठाणे
विषय *विषय*
सं. क्र. ११८२

REFBK-0010249

श्री ते हो !

म. म. द. वा. पोतदार

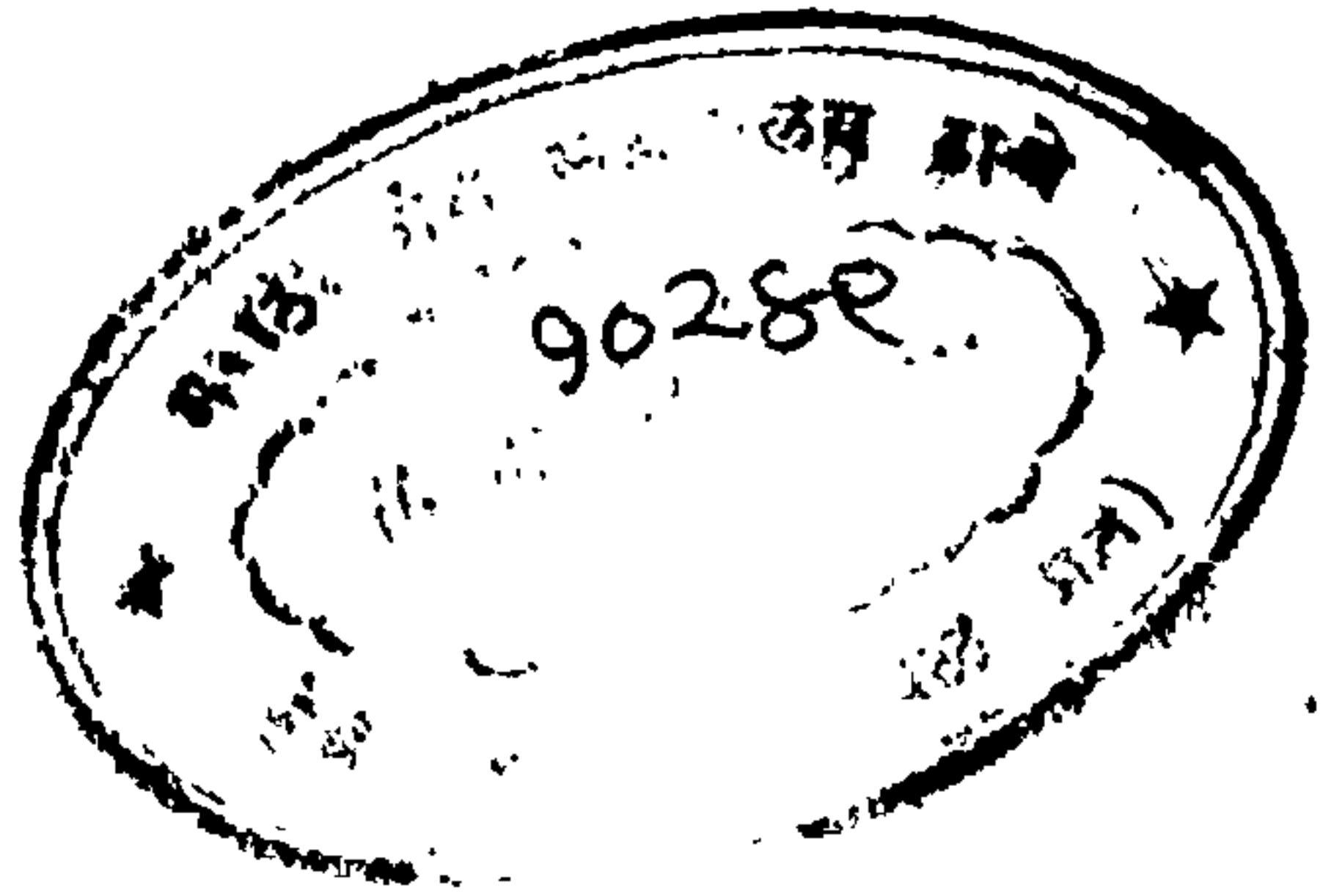
मूल्य चार रुपये

म. म. द. वा. पोतदार

व्हीनस बुक स्टॉल : पुणे २.

व्हीनस बुक स्टॉल म. ठा. स्थलपत्र.
नुकस २८३३८ वि. निबंध.....
क्रमांक ... ११६२ ... नों. दि. १२/१२/६६

REFBK-0010249

श्री ते हो !

म. म. द. दा. पोतदार

मूल्य चार रुपये

प्रकाशक

सौ. सुलोचना लिमये, एम्. ए.
व्हानस बुक स्टॉल
आप्पा वळवंत चौक, पुणे २.

~~~~~  
© सर्व हक्क लेखकाकडे

~~~~~  
आवृत्ति पहिली

१५ ऑगस्ट १९५९

~~~
मुद्रक

वि. ग. माटे

विश्वकर्मा मुद्रणालय

३९५ सदाशिव पुणे २.

अ. म. दत्तो वामन पोतदार यांचें नांव उभ्या महाराष्ट्रांत सर्वांना परिचित
असें आहे. महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यांत त्यांनीं या नाहीं त्या नात्यानें
संचार केला आहे, भाषणें दिलीं आहेत, सभासंमेलनें गाजविलीं आहेत.
प्रदर्शनांचीं, परिषदांचीं उद्घाटनें केलीं आहेत. त्यांच्या मराठी वाण्याची
छाप एकदां जरी कोणी त्यांचें भाषण ऐकलें असेल तरी त्यांच्या
मनावर तीव्रतेनें उमटूं शकेल असें त्यांचें व्यक्तिमत्व आहे. गळ्यापासून
खालीं ओळीनें बटणें असलेला लांब शेरवानी पद्धतीचा कोट, दोन्ही
खांद्यांवरून पुढच्या बाजूस नीटनीटकेपणें आलेले उपरण्याचे पदर,
विशाल भव्य माळावरील गंधरेखा, आणि चेहऱ्यावरील सदोदित
वावरणारी प्रसन्नता यांनीं युक्त असलेले म. म. पोतदार साऱ्या मराठी
माणसांना माहित आहेत.

परिचय

श्रोते हो, ज्यांचीं भाषणें आपण आज डोळ्यांनीं ' ऐकणार ' आहांत
त्यांचा परिचय मराठी श्रोत्यांना करून द्यावयास पाहिजे असें नाहीं.
म. म. दत्तो वामन पोतदार यांचें नांव उभ्या महाराष्ट्रांत सर्वांना परिचित
असें आहे. महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यांत त्यांनीं या नाहीं त्या नात्यानें
संचार केला आहे, भाषणें दिलीं आहेत, सभासंमेलनें गाजविलीं आहेत.
प्रदर्शनांचीं, परिषदांचीं उद्घाटनें केलीं आहेत. त्यांच्या मराठी वाण्याची
छाप एकदां जरी कोणी त्यांचें भाषण ऐकलें असेल तरी त्यांच्या
मनावर तीव्रतेनें उमटूं शकेल असें त्यांचें व्यक्तिमत्व आहे. गळ्यापासून
खालीं ओळीनें बटणें असलेला लांब शेरवानी पद्धतीचा कोट, दोन्ही
खांद्यांवरून पुढच्या बाजूस नीटनीटकेपणें आलेले उपरण्याचे पदर,
विशाल भव्य माळावरील गंधरेखा, आणि चेहऱ्यावरील सदोदित
वावरणारी प्रसन्नता यांनीं युक्त असलेले म. म. पोतदार साऱ्या मराठी
माणसांना माहित आहेत.

म. म. पोतदारांचें उभें आयुष्य म्हणजे तरुण पिढीस एक प्रभावी
अशा कर्मयोगाचा पाठच आहे. महाराष्ट्र साहित्य परिषद्, भारत-
इतिहास संशोधन मंडळ, महाराष्ट्र-राष्ट्रभाषा प्रचार सभा, शिक्षण प्रसारक
मंडळी यांसारख्या मोठ्या संस्थांपासून तों तमाशासुधारणा कमिटीपर्यंत
त्यांच्या कर्मयोगाच्या ठळक खुणा सर्वत्र दृष्टीस पडतील. मराठीचा
विलक्षण अभिमान व इतिहास संशोधन हे त्यांच्या खास आवडीचे विषय.

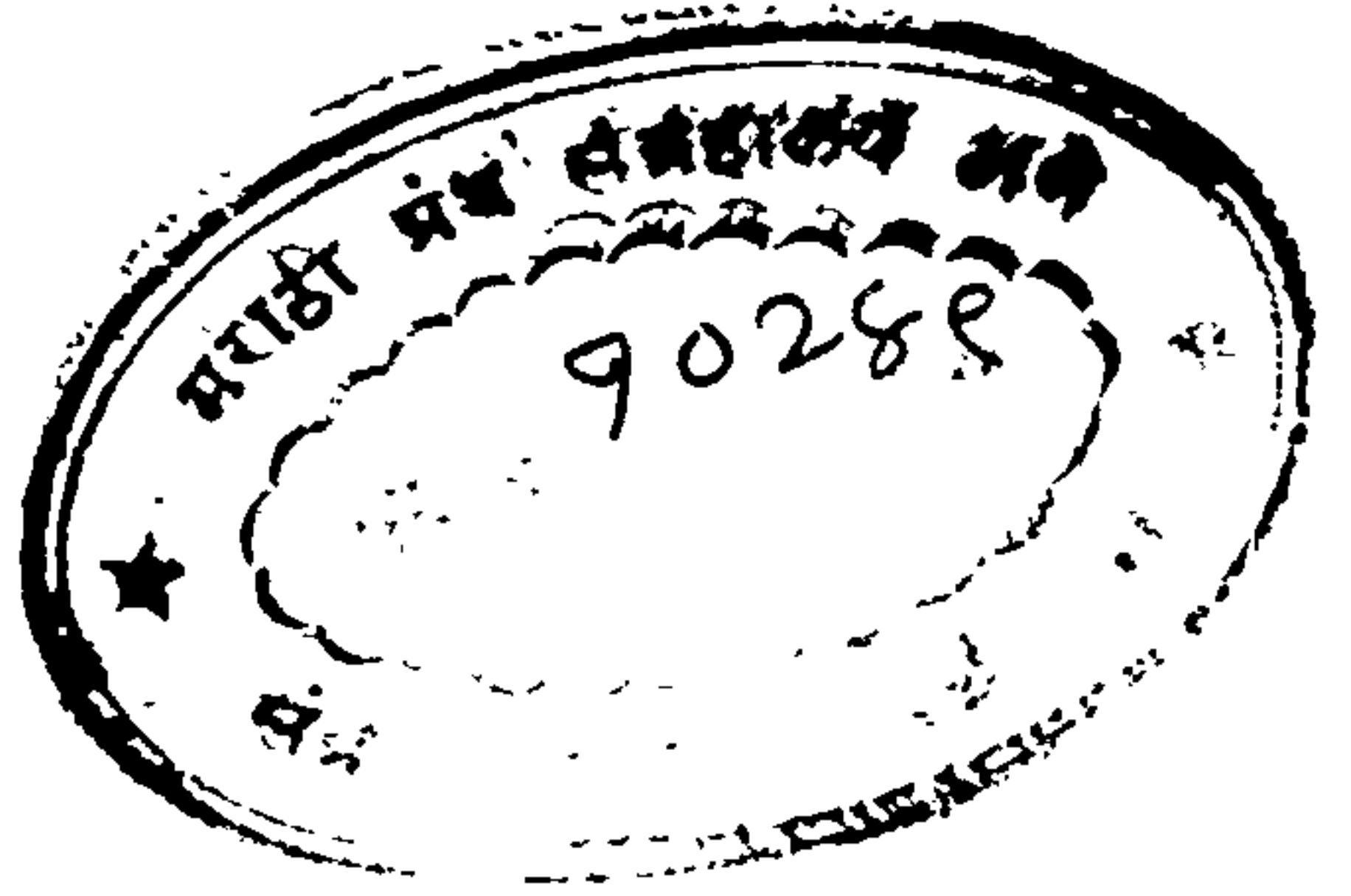
त्यांच्यावरोबर तुम्ही प्रवास करा, मध्येच रस्त्यांत थोडा वेळ बोलत उभे रहा अथवा 'लोककल्याण'च्या तिसऱ्या मजल्यावरील त्यांच्या एकान्त-स्थानीं जाऊन आदबीनें वसा. त्यांची वाणी अखंडपणें चालू असते. जगांतील बहुतेक सर्व विषयांना आपल्या खाजगी संभाषणांत - खरें म्हणजे भाषणांत - म. म. पोतदार स्पर्श करतील. तो स्पर्श नुसत्या वरवरच्या माहितीचा नसतो. तर त्यापाठीमार्गे असणारें त्यांचें चिंतनशील, व्यासंगी व नेहमीं जागृत असणारें संपन्न असें मन उभें असतें. हीं खाजगी भाषणें मनोरंजक असतात, मार्गदर्शक असतात, सूक्ष्म विनोदी छटांनीं खुललेलीं असतात, स्वाभिमानानें भारावलेलीं असतात, आपण आपल्या जीविताचें कांहीं तरी सार्थक करावें अशीं भोंवतींच्या श्रोत्यांना प्रेरणा देणारीं असतात. अनेक विचारांना स्पर्श करणारी पोतदारांची वाणी स्थिरावेल ती महाराष्ट्रावर, मराठी भाषेवर, मराठी साहित्यावर, मराठी इतिहासावर, मराठी संस्कृतीवर. पोतदारांच्या खास पसंतीचे - नुसत्या पसंतीचे नाहीत-खास व्यासंगाचे विशेष आहेत. गेलीं चाळीस वर्षे त्यांनीं महाराष्ट्रांत मराठी बाण्याचा प्रचार केला, अचूकपणें मार्गदर्शन केलें, संभाव्य विपरीत परिणामांची सूचना दिली. प्रांतीय भाषा, राज्य-भाषा, इंग्रजीभाषा, मातृभाषा, यांच्या संबंधांचे, त्यांच्या तुलनात्मक महत्त्वांचें विवरण केलें. निरनिराळ्या आक्षेपांना उत्तरें दिलीं. प्रांतीयभाषा जोरावल्या तर, भाषिक राज्यें स्थिरावलीं तर, देशाच्या ऐक्यास मोठाच बाध येईल या आक्षेपास पोतदारांनीं अनेक ठिकाणीं अनेक प्रकारें उत्तरें दिलीं आहेत. बहुभाषिक राष्ट्रांचे दाखले त्यांनीं मराठी माणसांपुढें उभे केले, त्यांनीं भाषिकप्रश्नांतून डोकें वर कसें काढलें तें विवरून सांगितलें. मराठीच्या अभिवृद्धीसाठीं महाराष्ट्रविद्यापीठाची आवश्यकता कां आहे हें पोतदार फार पूर्वींपासून सांगत आहेत. हें विद्यापीठ कशा स्वरूपाचें असावें, तेथें व्यवहाराची बोधभाषा कोणती असावी, कोणत्या सांस्कृतिक परंपरेंत तें वाढावें, त्याचें ध्येयवाक्य काय असावें, मानचिह्न कोणतें

असावे, पदवीदानाचे वेळीं स्नातकांचा पोषाख कसा असावा इत्यादीं-संबंधीं त्यांच्या म्हणून काहीं स्वतंत्र कल्पना आहेत.

म. म. पोतदारांच्या या प्रमुख विषयांची ओळख, श्रोतेहो, तुम्हांस या भाषणांच्या द्वारे होणार आहे. स्वत्वाचा अभिमान हा एक स्थायीभाव त्यांच्या विचारपरंपरेचा आहे. जेथें आवश्यकता नाही तेथें इंग्रजी वापरणें त्यांना पसंत नाही. दुकानावरच्या पाट्या, लग्नाचीं आमंत्रणें, विशेषनामांचीं आद्याक्षरें, रस्त्यांचीं नांवे, चौकांचीं नांवे, शाळाकॉलेजादि संस्थांचीं नांवे, इत्यादि ठिकाणीं इंग्रजीचा वरचष्मा पोतदार यांना मान्य नाही. राज्यकारभारांतील सर्व थरांतून व शिक्षणाच्या सर्व पातळींवर देशी भाषेचें सुखासन भूषित झालें पाहिजे असा त्यांचा आग्रह आहे. इंग्रजी वा इतर कोणत्याहि भाषेचा द्वेष पोतदारांना नाही. उलट आजच्या तरुण विद्यार्थ्यांनीं बहुभाषिक व्हावें, एकदोन भारतीय भाषांचा, एक दोन जागतिक महत्त्वाच्या भाषांचा अभ्यास आपण केला पाहिजे असें ते निश्चयानें बोलतात. फुलचेरी (पांडेचरी) मुक्त झाल्याचा आनंद व फ्रेंच ज्ञानसरिता आतां सुकणार कीं काय याची भीति - त्यांच्या मनांत एकाच वेळीं या भावना निर्माण होतात. गोमांतक मुक्त व्हावें असेंच त्यांना वाटतें. ज्ञानलोभानें मुक्तिसंग्राम मार्गें टाकणें उचित नव्हे; पण पोर्तुगीझ भाषेंतील ज्ञानास व ऐतिहासिक सामग्रीस आपण मुकूं नये अशी त्यांची इच्छा आहे. तेथील संस्कृति टिकवून धरावी, तेथील गौर मोडूं नये असें त्यांना वाटतें. “गोमांतक मुक्त करावा, आपल्यांत घ्यावा, मांडीवर खेळवावा पण त्यांच्या कपाळावरची तीट न पुसेल किंवा त्यांच्या डोळ्यांतलें काजळ धुवून जाणार नाही असा वात्सल्याचा व्यवहार करावा ” असा त्यांचा व्यावहारिक उपदेश काव्यमय भाषेंतील आहे. ऐक्याच्या मिथ्या कल्पनांच्या नादानें प्रांतिक वैशिष्ट्यें मोडूं नयेत असा त्यांचा आग्रह आहे. ऐक्यतेच्या ‘बुलडोझर’ खालीं प्रांतीय साहित्याचें उद्यान चुरडलें जाऊं नये असा त्यांच्या विचारांचा बारकावा आहे.

नवीन तरुण पिढीने पोतदारांच्या या भाषणांचे मनन करावे. प्रत्यक्ष कायसि प्रेरणा यांतून मिळण्यासारखी आहे. अनेक जटिल प्रश्नांची गुंतागुंत त्यांनीं समर्पक रीतीने सोडविली आहे. राजकारणी लोक आज ज्याचा घोळ घालीत आहेत त्याचा त्रिकाल पोतदारांनीं पंचवीसतीस वर्षांपूर्वीच दिलेला आहे. हीं सर्व भाषणे नीटपणे तुम्ही ऐका. भाषण ऐकण्यांतील खुमारी त्यांत आहेच. पोतदारांच्या भाषणांतील नाट्य अनुभवायचें असेल तर १९४९ मधील पुणे साहित्य संमेलनाच्या वेळचें त्यांचें स्वागताध्यक्षीय भाषण वाचा, मोठ्याने वाचा म्हणजे तुम्हांस तें ऐकू येईल. हातवारे करून पोतदार वोलत आहेत, त्यांचा स्वाभिमान दुणावला आहे, महाराष्ट्राचें प्रेम दुथडी भरून आलें आहे याचा अनुभव तुम्हांस येईल. पण भाषेच्या या ऐतदार ढंगावरोवरच जी प्रेरणा तुम्हांस मिळेल ती विशेष महत्त्वाची आहे. या पुस्तकांतील बहुतेक सर्व पानांतून अशा प्रकारची स्वाभिमाना प्रेरणा व अचूक मार्गदर्शन तुम्हांस मिळत राहील. श्रोतेहो, वक्त्याचा परिचय करून देतांना फार वेळ मध्ये येऊं नये, हा शिष्टसंमत संकेत पाळणें अगत्याचें असल्यानें आतां परिचयाचा विस्तार आवरता घेतों. या पुस्तकांत पोतदार ऊर्ध्वबाहु होत्साते उच्च स्वरानें पाचारण करीत आहेत, तें सर्व मात्र ध्यानांत ठेवा. ते आपणांस सांगतात, “सर्व भाषाबंधुहो ! या ! मराठीच्या एक छत्राखालीं आपण सारे एक होऊं या ! यहूदी या, ख्रिस्ती या, मुसलमानभाई या, ब्राह्मण या, ब्राह्मणेतर या, भगिनी या, पुरुष या, तरुण-तरुणीनो या, स्पृश्यास्पृश्यानों या, पंडितअपंडितानों या, गरीबश्रीमंतांनों या, महाराष्ट्रांत राहणाऱ्या, आणि मराठीआद्यभाषा असणाऱ्यांनों या ! सारे या ! ...या मराठीची ‘ ईरे धरून या. ’”

म. म. पोतदारांच्या या निश्चयात्मक हांकेसरशीं सावधान व्हा आणि पुढील भाषणें लक्षपूर्वक वाचा, ऐका अशी नम्र विनंति आहे.

प्रिय वाचकहो !

१९२६ ते १९५९ या तेहतीस वर्षांच्या अवधींतील अध्यक्षीय स्थानांवरून केलेली व त्याच्या वेळीं लिहून झालेलीं माझीं एकूण दहा भाषणे 'श्रोतेहो' या नांवानें येथें एकत्र प्रसिद्ध केलीं आहेत, याचें संपूर्ण श्रेय प्रकाशक श्री. अनंतराव लिमये यांचेंच आहे. त्यांनी आपण होऊन पुढाकार घेऊन हें कार्य घडवून आणलें. मला अध्यक्षपदीं वसवून माझ्या गळ्यांत माला पडल्या होत्या; आतां माझ्या श्रोत्यांच्या गळ्यांत ही दशपुष्पांची माल घालून ऋणमुक्त होण्याची सुसंधि लिमयांच्या कृपेनें प्राप्त होत आहे याचा मला अति संतोष वाटत आहे.

या भाषणांपैकीं फक्त इंदूर येथील शेवटचें दहावें भाषण मी तेथेंच इंदुरांत लिहून काढलें; छापून काढण्यास अवधिच मिळाला नव्हता. इतर सर्व भाषणे आगाऊ छापून घेऊन अध्यक्षपदाची वृज मला कशी-वशी राखतां आली. मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय, ठाणे मराठी संग्रहालय इत्यादि कित्येक संस्थांच्या वार्षिकोत्सवप्रसंगींचीं भाषणे लिहून काढलींच नाहीत. पुणे संमेलनाच्या वेळचें माझे स्वागताध्यक्षीय भाषण माझे जुने सहकारी प्रो. नानासाहेब नारळकर यांना इतकें आवडलें कीं त्यांनी त्याची स्वतंत्र आवृत्ति काढवून तें विद्यार्थ्यांस परस्परें वाटलें. हा त्या भाषणाचा गौरव मला स्फुरण आणण्यासारखाच म्हटला पाहिजे. अध्यक्षीय प्रसंग सोडून इतर शेंकडों प्रसंगीं मी श्रोत्यांशीं स्थळोंस्थळीं बहुत

सलगीचीं भाषणेंच करीत आलों ! म्हणूनच कीं काय श्री. अनंतरावांनी माझ्या नांवानें ' श्रोतेहो ! ' म्हणून पुकारा केला आहे !

या दहाहि भाषणांचे प्रसंग मराठी साहित्याच्या सोहाळ्याचेच होते ! त्यामुळें त्या त्या प्रसंगां मी माझ्या मराठी भाषेसंबंधींच्या ध्येय-धोरणांचे आणि निष्ठांचें विशदीकरण केलें. इतकीं वर्षे झालीं, आपली पुष्कळ प्रगति झाली. पारतंत्र्य गेलें, स्वातंत्र्य आलें ! आतां स्वतंत्र भारताची नीति निदान घोषणारूपांत तरी देशी भाषांना अनुकूल असल्याचें प्रगट होत आहे. तरीहि वाद संपलेले नाहींत. आवश्यक निष्ठा अतूट बद्धमूल झालेल्या दिसत नाहींत ! प्रज्ञा प्रतिष्ठित झाली नाहीं. अत्युच्च कोटीस पोचलेले कित्येक विद्वान् अद्यापहि दावा मांडताना आढळतात, कीं, ' भाषिकराज्यांत प्रादेशिक भाषांत कारभार चालतां कामा नये, तो शाप होईल. सर्व काम हिंदींतून चालावें. हें संमत नसेल तो भारतीयच नव्हे ' (थॉट्स ऑन लिंग्विस्टिक् स्टेट्स - डॉ. भी. रा. आंबेडकर, १९५५, पृ. १२). एवढ्या एकाच उदाहरणावरून भाषिक नीतीचें निर्धारण, त्यासंबंधींच्या निष्ठा बुद्धिशक्तिपूर्वक स्पष्ट, अच्छेद्य व अभेद्य केल्या - शिवाय नवभारताचीं आपलीं सर्व सुखस्वप्नें कधीच सफल होणार नाहींत, या विषयीं संशय राहणार नाही. ज्या निष्ठांचा स्वीकार मला युक्त वाटतो आणि ज्यांचा पुकारा मी गेलीं तीन तपें अहर्निश करीत आलों त्यांचें स्पष्टीकरण करणारीं हीं दहा भाषणें पुस्तकरूपानें एकत्र प्रसिद्ध झाल्यानें आतां त्यांची यथार्थता विचारी वाचकांना पारखून पाहतां येईल. भारतीय ऐक्याला या निष्ठेंत सर्वप्रथम स्थान मी दिलेलें आहे. भारतांतील प्रधान भाषा या सर्व आपल्या भाषा. त्यांतून सामंजस्यानें व्यवहार करण्याच्या मर्यादा मी यांतून स्पष्ट केल्या आहेत. इंग्रजीप्रभृति अर्वाचीन आणि संस्कृतादि प्राचीन भाषांचें योग्य महत्त्व दर्शविलें आहे. हिंदी राष्ट्रभाषेची आवश्यकता व तदनुकूल आचाराचा आग्रह धरला आहे. आणि हें सर्व

करीत असतां आपली मातृभाषा जी मराठी तिचें वास्तविक आणि न्याय्य अधिराज्य कसें उंच राखावें तें पटवून दिलें आहे.

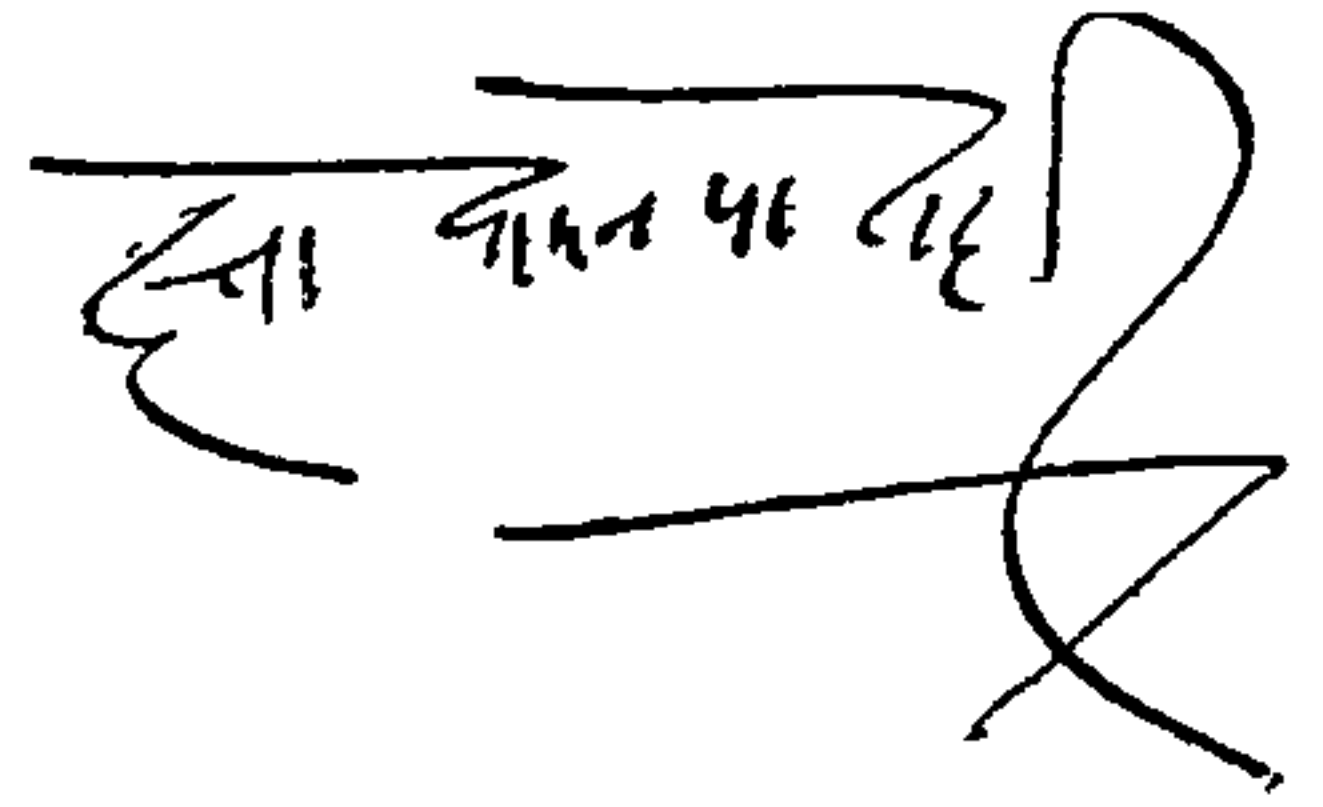
भावनेची पखरण या लेखांतून आढळली तरी प्रखर बुद्धिवादी दृष्टि-कोनांतूनच प्रतिपाद्य विषयाची उभारणी केलेली आहे. मराठी भाषेचा नुसता जयजयकार करण्याचें धोरण यथें अंगीकारलेलें नाहीं. मराठीचें अधिराज्य स्थापन व्हावें म्हणून ज्या असीम आणि विशुद्ध निष्ठेची नितांत आवश्यकता मला भासली आणि ज्या महान् यत्नयोगाचें अनुष्ठान केलें पाहिजे असें माझ्या दृष्टीला दिसलें, त्यांचें मनमोकळें आणि प्रांजळ प्रतिपादन मी या सर्व लेखांतून केलेलें आहे. याहून अधिक कांहीं लिहिण्याचें मला प्रयोजन दिसत नाहीं. हे लेख घरोघर पांचावे आणि त्यांचें मनन होऊन त्यांत प्रतिपादिलेली निष्ठा आणि यत्नयोग मराठी मनांत पक्का रुजावा व इतरांना तो मार्गदर्शक व्हावा एवढीच माझी नम्र आकांक्षा आहे.

सौर श्रावण २४

स्वातंत्र्यदिन

१५-८-५९

ह्या लेखन ५६ ८६

व्हीनस बुकस्टॉल

पुणे २.

१५ ऑगस्ट १९५९

कृ. सा. न वि. वि.

म. म. द. वा. पोतदार यांच्या भाषणांचा संग्रह 'श्रोतेहो' या नांवाने आजच्या शुभ दिनी आपल्या सेवेसी सादर करण्यास आम्हांस आनंद होत आहे. म. म. पोतदार यांचा नवा ग्रंथ 'ओळख' प्रकाशनाच्या मार्गावर आहे हे जाहीर करण्यासहि आम्हांस अभिमान वाटतो. म. म. पोतदार यांनी वेळोवेळी अनेक व्यक्तिचित्रे रेखाटली आहेत. ती या नव्या संग्रहांत समाविष्ट करण्यांत येतील. म. म. पोतदार यांनी आपल्या कामाच्या प्रचंड व्यापांत 'श्रोतेहो' चे संकलन व संपादन केले याबद्दल आम्हीं त्यांचे ऋणी आहो.

तसेच या ग्रंथाच्या वावर्तीत केलेल्या बहुमोल सहाय्याबद्दल डॉ. प्र. न. जोशी यांचे आम्हीं आभारी आहो.

म. म. पोतदार यांनी व आपण आमच्या संस्थेवर या पुढेही अशीच कृपादृष्टि ठेवावी.

कळार्वे लोभ आहेच वृद्धि व्हावी ही वि.

आपल,

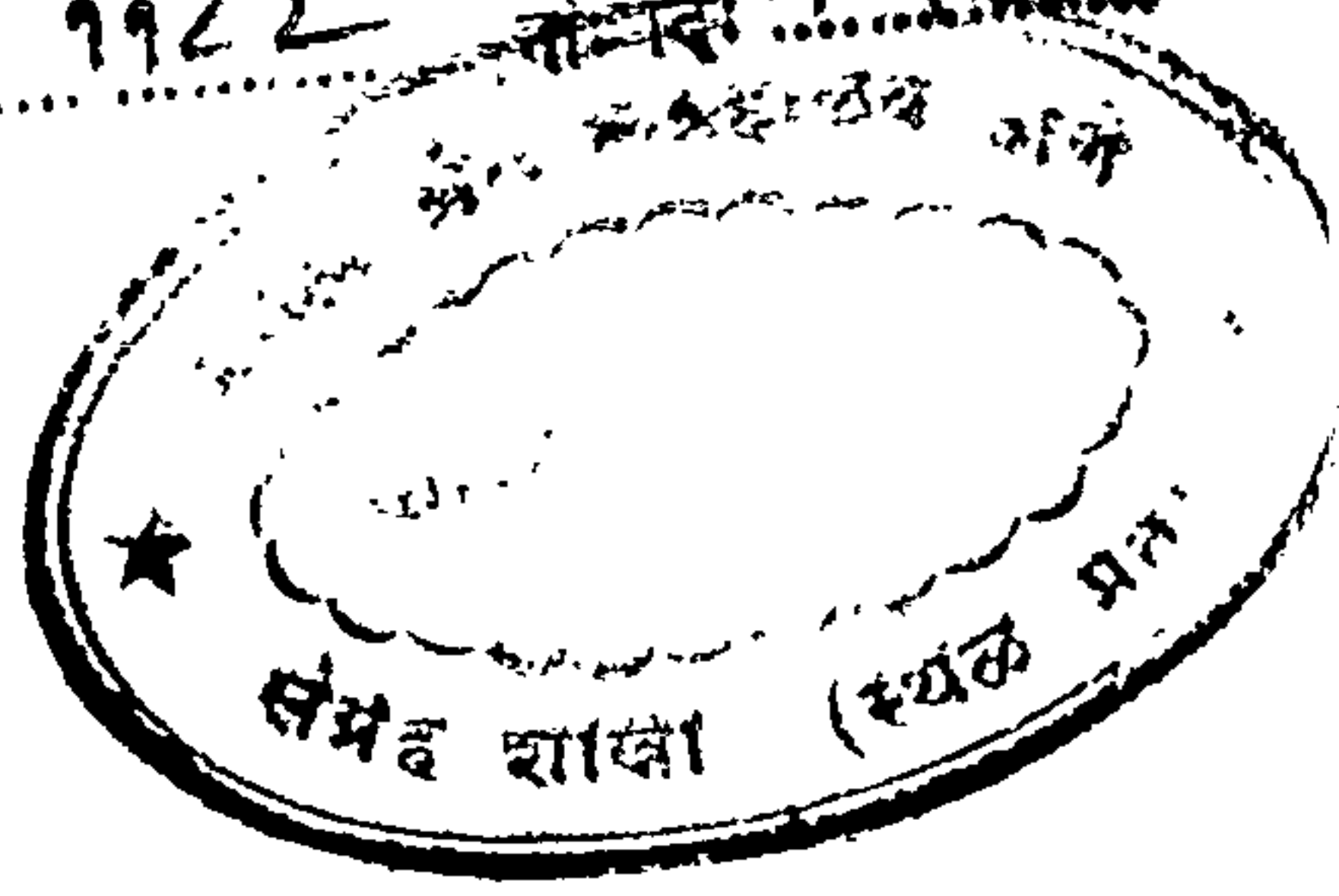
अ. ह. लिमये.

सौ. सुलोचना लिमये

अनुक्रमणिका

१. भारतीय जीवनांत देशभाषांचें कार्य	१ ते १२
२. प्रांतिक भाषांचें भवितव्य	१३ ते ३५
३. मराठ्यांच्या इतिहासाचा अभ्यास	३६ ते ५६
४. या मराठीची ' ईरे धरून या '	५७ ते ८८
५. हम तुम सबकी मराठी है माई	८९ ते १०४
६. मराठीचा निश्चयघोष	१०५ ते १२१
७. सार्वजानिक-ग्रंथालयें व लोकाशिक्षण	१२२ ते १३८
८. भारतीय भाषिक नीति	१३९ ते १५६
९. गोमंतकाची गौर मोडूं नका	१५७ ते १६८
१०. मराठीचा कर्मयोग	१६९ ते १८७
११. विषय सूचि	१८९ ते १९२

१. भारतीय जीवनांत
देशभाषांचें कार्य
अनुक्रम २२३३८ वि. निबंध...
क्रमांक ११८२ तें दि. १२/११/५५

१. भारतीय जीवनांत देशभाषांचें कार्य

प्रिय साहित्यभक्तहो ! गुदस्तसालीं

याच जागीं व याच ऋतूंत आपलें स्वागत करण्याचा मान मला मिळाला होता व त्यावेळीं जाहीर केलेल्या संकल्पाप्रमाणें आज जवळजवळ एक वर्षानें तसाच योग प्राप्त झाला आहे, यावद्दल जसा आमच्या मंदिरास तसाच तुम्हां सर्वां साहित्यभक्तांसही आनंद वाटत असला पाहिजे याविषयीं मला शंका नाही. आपण सर्व साहित्यभक्त एकमेकांच्या भेटीसाठीं सदांचे भुकेलेले असतो, व दिवस आणि रात्रीही संपल्या तरी आपल्या गुजगोष्टी संपावयाच्या नाहीत असा आपला अनुभव आहे. यासुळें आपण जितके वेळां भेटू तितकें आपणांस इष्टच आहे. हीच स्थिति लक्षांत वागवून श्री महाराष्ट्र-शारदा-मंदिरानें आपल्या वार्षिक संमेलनांच्या निमित्तानें सभासदांवरोंवरच पाहुण्यांसही बोलावून सालोसाल एक साहित्यसोहळा भरविण्याचा विचार कायम केला. त्याला आज दुसरें वर्ष उजाडलें. खरें पाहिलें असतां श्री शारदेच्या दरवारांत कोणास मज्जाव आहे ? तिच्या उपासकांस तिच्या दरवाराचे दरवाजे अहोरात्र सताड उघडेच आहेत. येथें भटाभिक्षुकांचें सोवळेंओवळें नाही; येथें कोणा बडव्याबुडव्यांची वतनदारी नाही कीं कोणा मध्यस्थांचें प्रस्थ नाही ! येथें पराक्रम दाखवावा आणि देवता प्रसन्न करून घ्यावी, येथें तपश्चर्या करावी

द्वितीय शारदोपासक संमेलन, पुणें
स्वागताध्यक्षीय भाषण सन १९२६

आणि त्या तेजाने खुशाल तळपावे ! फुकांच्या डौलाचे येथे काम नाही. ' ठेवा लौकिक गुंडून । येथे सेवाचि कारण ' असा तुकोवांच्या घडणीच्या शब्दांत येथील दंडक वर्णितां येईल. म्हणून आजच्या या खुल्या दरवाराला वर्गणीसारखी कृत्रिम बंधने मुद्दामच घातलीं नाहीत. आजचे हे शारदेचे स्वराज्य आहे. या शुभसमयीं आमचे निमंत्रणास मान देऊन आपण सर्व येथे जमला यास्तव मी आपणां सर्व शारदाभक्तांचे अंतःकरणपूर्वक आभार मानतो. आणि खऱ्या भावाने केलेले हे वेडेवाकडे आणि गरिबीचे पण आपले-पणाचे स्वागत गोड मानून व्यावे अशी तुम्हां सर्वांचे चरणीं प्रार्थना करितो. हे शब्दस्वागत असले तरी यांतील शब्दांना निघालेलीं सद्भावान्चीं दोडे पाहून आपली तृप्ति होईल असा आम्हाला भरंवसा आहे.

प्रिय मित्रहो ! गतवर्षीं आपण जमा झालों व आतां प्रस्तुत पुनरपि संमिलित होत आहों. एवढ्या एका वर्षांत आपण कोठून कोठे आलों असे दिसते बरे ? प्रथमदर्शनीं आपणांतून रा. ब. पारसनीस, सौ. मनोरमाबाई रानडे, सर रामकृष्णपंत भांडारकर, गोविंदकवी दरेकर, प्रो. टिपणीस आणि रा. सी. ग. देवधर इतकी मंडळी काळाने ओढून नेलीं, याचे स्मरण होऊन आपले चित्त विव्धल होते. याचे समाधान, ही जगरहाटी आहे असे म्हणून करून घेतल्याशिवाय दुसरा उपाय नाही. सर रामकृष्णपंत भांडारकर यांची गाढी विद्वत्ता आणि अनुकरणीय सच्छील हीं सुविख्यात होतीं. आणि मराठी काढून तीऐवजीं संस्कृत आणून ठेवावयाच्या खटपटीचा वाटा त्यांजकडे जरी न्याय्यतः दिला पाहिजे तरी त्यांचे इतका व्युत्पन्न भाषापांडित हरपल्याने आपली मोठी हानि झाली आहे यांत शंका नाही. तुकोवांचे अभंगांवर त्यांची अपार भक्ति होती, आणि प्रपन्नप्रलपित असे विनयदर्शक नांव देऊन त्यांनीं जीं प्रवचनें प्रसिद्ध करविलीं त्या योगेही मराठी साहित्यांत विचारांची चांगली भर पडली आहे. त्यांची तौलनिक, नैसर्गिक व्याख्याने इंग्रजींत झालीं असलीं तरी त्यांतील विषय व विवेचन हीं मराठीचे अध्ययनाला मोठीं उपकारक झालीं आहेत यांत संशय नाही. येणेंप्रमाणें रामकृष्णपंतांचे मृत्यूने आपणां साहित्यभक्तांचे एक पांडित्यछत्र गेले यांत संशय नाही. रा. ब. पारसनीस हे आपल्या ऐन तारुण्यांत विष्णुशास्त्र्यांनीं उघडलेल्या श्री महाराष्ट्र सरस्वतीच्या नव्या महासभेत उमेदीने प्रविष्ट झाल्यापासून तो

अकस्मात् देह ठेवीपावेतो तिच्या सेवेंत निमग्न राहिले हें अत्यंत कौतुकास्पद होय. महाराष्ट्र इतिहास हा त्यांनी आपला आवडीचा विषय केला होता. एकीनशेने त्याचा व्यासंग त्यांनी अव्याहत चालविला. त्यांनी चतुराईने जमा केलेला वस्तुसंग्रह व प्रसिद्ध केलेला साधनसंग्रह हे फार महत्त्वाचे आहेत यांत संशय नाही. संग्रहाची उत्तम व्यवस्था लावण्याची त्यांची मनीषा सफल होण्याचा दिवस अगदीच समीप आला असतां त्यांच्या मृत्यूने तो ओंठाला लावलेला यशश्रवक ओढून तूर्त हिसकावून नेला आहे. त्यामुळे सकळ महाराष्ट्रीयान्चीं मनें संचित झालीं आहेत. या संग्रहाची राष्ट्रीय किंमत जाणून त्याची व्यवस्था केली जाईल अशी आशा आहे. सौ. मनोरमाबाई रानडे या तरुण कवयित्रींना आपली प्रासादिक कविता व सहजसुंदर लेख यांचा पुरवठा करण्यास यापुढें बंदी करण्यांत येऊन शारदेच्या शेतांत फुलोऱ्यावर येऊं घातलेलें हें कणीस दुष्ट काळानें कापून नेलें आहे ! नाशिकचे गोविंद कवी दरेकर यांचा राष्ट्रीय जागृतीचा चौघडा याच काळराजाच्या हुकुमानें बंद पाडण्यांत आला आहे. प्रो. टिपणीस यांसारखा तळमळीचा महाराष्ट्रसाहित्यसेवक आणि रा. देवधर यांच्यासारखा कर्ता पुरुष आपणांतून ओढून नेऊन आपणां शारदाभक्तांचा पक्ष कमजोर करण्याचा काळानें चालविलेला प्रयत्न न जुमानतां आपलें पाऊल धैर्यानें, चिकाटीनें आणि वाढत्या उत्साहानें पुढें टाकून उपरिनिर्दिष्ट गतात्म्यांचा संतोष करून आपलें यश आपण वृद्धिंगत केलें पाहिजे.

यानंतर गतवर्षींत महाराष्ट्र विद्यापीठाचा जोरानें प्रश्न पुढें आला. या प्रश्नाच्या केवळ शैक्षणिक बाजूशीं आपला तेवढा संबंध नाही, तो एकाद्या शिक्षणपरिषदेचा विषय आणि अधिकार आहे. परंतु मराठी साहित्याच्या भवितव्याच्या दृष्टीनें आपण या विद्यापीठाच्या प्रश्नाचें अवलोकन केलें पाहिजे. सकळ महाराष्ट्र-साठीं एक विद्यापीठ स्थापन व्हावें, त्यांत मराठी भाषा प्रधानपद पावावी आणि मराठी भाषेतून सर्व शिक्षण व्हावें या तीन मुद्यांवर आपलें एकमत होऊन आपण तसे ठराव मार्गें बडोद्यास आणि गुदस्ता पुण्यासही केलेले आहेत. त्यानंतर इतक्या लवकर या प्रश्नास लागलें असें तोंड लागेल अशी कल्पना मला तरी नव्हती. मुंबई-विद्यापीठ-सुधारणेच्या निमित्तानें प्रांतिक विद्यापीठें स्थापावयाच्या प्रश्नाचा विचार होऊन नियोजित मंडळीचा अभिप्राय अनुकूल पडला, हा मला वाटतें मोठा शुभशकुनच समजला पाहिजे.

या प्रश्नाचा विचार चालू असतां आमच्यांतील विद्वान मंडळीपैकीं सुद्धां कित्येकांचीं कांहीं कांहीं मुद्यांसंबंधानें मते आणि विचार पाहतां मराठी साहित्याच्या वास्तविक योग्यतेबद्दल केवढें अज्ञान आणि केवढा विपरीत ग्रह यांचे ठायीं अद्यापिही शिल्क आहे तें लक्षांत येऊन मनास फार दुःख होतें आणि क्षणैक मनोव्यथा पावतें यांत संशय नाही. खुद्द मराठी साहित्याचे कित्येक खंडे सेवक देखील सालगुदस्ताच्या रवागतभाषणांत वर्णिलेल्या त्रिविध भ्रमांचें चक्रांतून सर्वस्वीं मुक्त झालेले नाहींत हे दिसून येऊन वरील व्यथा दुणावते. या भ्रमांतून सुटण्यास पुढील एका प्रश्नाचा सांगोपांग विचार आणि त्यासंबंधानें अगदीं ठाम निर्णय यांची फार आवश्यकता आहे. तो प्रश्न असा :— भावी भारतीय जीवनांत देशभाषांचें कार्य काय ? शंभर वर्षांपूर्वीं हा प्रश्न विचारण्याचें कारणच नव्हतें. कारण तशी शंकाच येण्याचा संभव नव्हता. असा प्रश्न तेव्हां हास्यास्पद ठरला असता. उघड आहे कीं त्यांचें जीवनकार्य म्हणजे ' करीत आहेत त्याप्रकारें लोकव्यवहाराची अभिव्यक्ति त्यांनीं करावयाची ' असा जबाब तेव्हां सहज मिळाला असता. परंतु एकछत्री इंग्रजी अंमल सुरू झाल्यापासून इकडील विद्वानांस असें एक मत पढविण्यांत आलें आहे कीं, भारतांतले, जाती भाषा, धर्म यांचा भेद फार दाट माजलेला आहे; तें तण काढल्याशिवाय उन्नतीचीं बीजे जोगावून ही भूमि समृद्ध होणार नाही. आतां येथें एक भाषा अशी पूर्वीं प्रचलित नव्हती आणि राजकीयांशीं संबंध ठेवण्याची भाषा पडली इंग्रजी. सबब ती पुढें आली. आणि तिचेंच पाणिग्रहण आमच्या विद्वानांनीं केलें. आम्ही सज्ञान समर्थ आणि समंजस झालों म्हणजे जसें आमचें राज्य आमच्या हवालीं व्हावयाचें आहे त्याप्रमाणें देशी भाषा बलिष्ठ झाल्या म्हणजे मग इंग्रजी खुशीनें रिटायर होईल, असा पुकारा १८५४ सालीं झाला. पण इकडे पहावें तों शाला उघडल्या, लवकरच विद्यापीठें निघालीं, परंतु अल्पिष्टनाचे वेळीं देशी वाङ्मयाला चारण्यांत येणारा खुराक मात्र हळू हळू बंद करण्यांत आला आणि देशी भाषा भीक मागत दारोदार फिरूं लागल्या ! आपल्या सभांतून, लेखांतून, ग्रंथांतून, कचेऱ्यांतून, घरादारांतून आणि अखेर मनोमंदिरांतून देशी भाषेची हकालपट्टी याप्रमाणें निमूटपणें होत गेली, नव्हे आपण आपल्या हातानें करीत गेलों. विद्यापीठांत देशी काढून संस्कृतास तिची जागा दिली.

आज तर आपणांतील हा मोह एवढा वाढला आहे की, स्वकीया-स्वकीयांतला खाजगी पत्रव्यवहार राहो, घरादारावरील नांवांच्या पाठ्या, पुस्तकांवरील, छत्र्यांवरील आणि कदामुकट्यांवरील नांवेदेखील आपण इंग्रजीत घातलेलीं दिसून येतात. इतकी इंग्रजी आपल्या आंगवळणीं पडलेली आहे.

हे आपण सुशिक्षित लोक देशांत शेंकडा एकसुद्धां नाहीं आहोंत ! आणि येथेच तर घोडे पेंड खाते ! नाहीतर एव्हांना देशी भाषा केव्हांच नामशेष झाल्या असत्या ! इकडे तर आपण कित्येक जण साहित्यसोहळे करून देशी भाषांचे अभिमानी म्हणून मिरवीत आहोंत आणि इकडे प्रसंग तर असा गुजरला आहे की, त्या भाषांचें कार्यक्षेत्र सर्वस्वी संकोच पावून त्यांची सर्व वाजूनीं गळचेपी होत आहे. यास्तव ही विसंगति टाळण्यासाठीं आपल्या विचारांचा पाया आपण खंबीर केला पाहिजे. प्रमुख प्रांतिक भाषा-देशी भाषा-आपणास पोसावयाच्या आहेत किंवा मारावयाच्या आहेत हे आपण आधी निश्चित केले पाहिजे. हा प्रश्न वाचून पुष्कळांस राग येईल आणि पुष्कळांस विस्मय वाटेल. परंतु जरी मराठीत आपण सांप्रत पुष्कळ लिहित, बोलत आहोंत, ग्रंथ प्रसिद्ध करीत आहोंत, काव्ये रचीत आहोंत, संमेलने भरवीत आहोंत, आणि परिषदा स्थापित आहोंत, तरी बारीक निरीक्षणांतीं माझी खात्री झालेली आहे की, आपल्या ठायीं विचारविकृति अजून मुरलेली आहे. महाराष्ट्रप्रांत एक करा, महाराष्ट्र विद्यापीठ स्थापन करा, महाराष्ट्र भाषेतून शिक्षण द्या, महाराष्ट्र भाषेतच व्यवहार करा, असे म्हटले की, आपणांपैकीं पुष्कळांचें चित्त डळमळते. मराठी, बंगाली, हिंदी, तामीळ, तेलगू, गुजराथी, कानडी, असे प्रांत आणि भाषा पुनरपि जागृत करून आम्ही भारतवर्षाचीं शकले तर करणार नाहीं ना ? असा संशय कित्येकांच्या मनांत अद्यापि आल्याविना रहात नाहीं, आणि असे झाले तर मग भारतवर्षाचें एक राष्ट्र कसे होईल ? आणि न झाले तर आमची दास्यपंकांतून सुटका कशी होईल ? असा संशय-वायु एकदा सुटला म्हणजे आपल्या चित्ताची शांति जाऊन ते अनेक लहरींनीं क्षुब्ध होऊन आपण मूढ होतो. यासाठींच आपली प्रज्ञा आपण स्थिर केली पाहिजे. एकदां निश्चयानें ठरविले पाहिजे की, भारतीय ऐक्यसाधनासाठीं देशी भाषांचे गडकोट पाडून मैदान साफ केले पाहिजे किंवा कसे. आपल्या विविध भाषा, विविध धर्म, विविध

जाती मोडल्याखेरीज इष्ट जें ऐक्य तें कसें प्रस्थापित होईल ? आणि इष्ट जें ऐक्य तें प्रस्थापित न होईल तर इष्टतर जें दास्यविमोचन तें कसें घडेल ? परंतु या शंकेच्या निरसनार्थ आपण यूरोपच्या स्थितीकडे किंचित् नजर दिली तर आपली भुरळ चटकन नाहीशी होईल आणि आपण विचारभ्रमाच्या चक्रव्यूहांतून नीट बाहेर पडूं. जर्मनी, फ्रान्स, इंग्लंड, ग्रीस, रशिया, हॉलंड हे सर्व देश आम्हाला एवढें ज्ञान सांगत असतां स्वतःच एक भाषा कां स्वीकारित नाहीत ? ऐक्याचे प्रयोग परस्पर आमच्याकडून करविण्याचा त्यांचा एवढा अट्टाहास कां ? मोटार, रेल्वे, विमाने, इत्यादि नवीन नवीन ऐक्यसाधने त्यांजकडे विपुल असतांना आणि परम सुखदायक स्वराज्यसत्ता तेथे नांदत असतांना तिकडेच तसा प्रयोग प्रथम करून जगास उदाहरण घालून द्यावयाचें कां कोणाचें मनांत येत नाही ? मोजमापाला यूरोप आणि भारतवर्ष साधारण सारखेच आहेत; मग तिकडील प्रागतिकांना अद्यापि जें शक्य झालें नाही तें इकडे आम्हां नवशिक्यांना शक्य कसें होईल ? तिकडे युद्धें बंद पडलीं नाहीत, स्पर्धा थांबल्या नाहीत, द्वेष मोडले नाहीत, भाषाभिमान, राष्ट्राभिमान सुटले नाहीत; मग आम्हींच काय पाप केले आहे ? हिंदुस्थान आणि यूरोप यांची स्थिति यासंबंधांत सारखी असून येथेही यूरोपाप्रमाणेच प्रांतिक राष्ट्र-सत्ता निर्माण होऊन त्यांचा संघ बनवणें हाच आम्हांस प्रशस्त मार्ग दिसतो. याचप्रकारचें ऐक्य भारतवर्षास मानवेल. एकजिनसी, एकावयवी ऐक्य येथे अशक्य, अतएव काल्पनिक होय. या विषयासंबंधांत सालगुदस्ताचे अध्यक्ष यांनीं जे विचार प्रगट केले आहेत त्यांचा शांतपणें विचार कोणीच केलेला दिसत नाही. आणि अध्यक्षांनीं मराठी भाषेचें मृत्युगीत गाइलें असें समजून त्या कल्पनेनें विव्हाल होऊन त्यांच्या भाषणाच्या वरील भागाकडे बहुतेकांचें दुर्लक्ष झालें.

एकदां सर्व भारतीय प्रांत मोडून कुस्करून, एकमेकांत घोळून, त्यांस तिंबून एकजिनसी करण्याचा अशक्य अतएव अवास्तव मोह आपला सुटला म्हणजे देशी भाषांचें भारतीय जीवनांतील कार्य सहजच निश्चित झालें. जर प्रांत मोडावयाचेच असतील तर भाषा आज ना उद्यां मोडणें हें इष्ट नव्हे, आवश्यकच आहे आणि तसें करावयाचें असेल तर देशी भाषांचा मोह सोडून त्या नष्ट करण्याचे उपाय शोधून अवलंबण्याचे खटपटीस आपण लागावें

हैं उत्तम. हल्लीं जगांत जे राष्ट्रराष्ट्रांतील व्यवहार जोरानें वाढत आहेत त्यामुळें आंतरराष्ट्रीय संबंध राखण्यासाठीं आणि वाढविण्यासाठीं सोईचें साधन म्हणून इंग्रजी भाषा आपणांस ठेवावी लागेल आणि इंग्रजसत्ता हिंदुस्थानांत इंग्रजी आत्मिक रूप घेऊन वावरत असेल तोंपर्यंत तर इंग्रजीला माहात्म्य पुष्कळच राहिल यांत संशय नाही. यामुळें इंग्रजीचें अध्ययन आपणांस अत्यावश्यक आहे. तथापि याचा अर्थ असा नव्हे कीं आपण आपल्या लग्नचिठ्या इंग्रजींत छपाव्या, आपल्या शाळांत मुलांस विषय इंग्रजींत शिकवावे, आपले हिशेब इंग्रजींत ठेवावे आणि पत्रे इंग्रजींत लिहावीं. स्वहितार्थ अगतिक होऊन जेथें इंग्रजीचा उपयोग करावा लागेल तेथें जरा निराळी दृष्टि लावतां येईल. परंतु प्रधान दृष्टि राष्ट्रीय ठेवून, प्रयत्न होतील तेवढे स्वभाषेचें साम्राज्य आपल्या प्रांतांत तरी आपण पसरविलें पाहिजे. पोष्टांत, रेल्वेखात्यांत, कोर्टांत, कौन्सिलांत, स्थानिक संस्थांत, सर्वत्र देशी भाषांस त्यांचें योग्य स्थान मिळवून दिलें म्हणजे लोकांची दृष्टि निवळेल आणि या विचारक्रांतीचा साहित्यनिर्मितीला नव्हे तरी साहित्यसेवनाला अत्यंत अनुकूल असा परिणाम होईल. आज प्रवासाला जावें तों पाठ्या, मैलांचे निशाणदगड वगैरे इंग्रजींत. असें कां ? म्हणून कोणी कायदे मंडळांतील सभासद सरकारास नुसतें विचारीतदेखील नाही !

या बाबतींत दुसरा असा एक विचार पहा कीं, अल्पसंख्यांकांचा बहुसंख्यांकांचेवर भाषेच्या बाबतींत जुलूम कां असावा ? महाराष्ट्रांत रहावयाचें असेल त्यांना मराठी बोलतां, लिहितां आलेंच पाहिजे. चारदोन अमहाराष्ट्रीयंसाठीं परक्या इंग्रजीचा स्वीकार करणें याचा अर्थ काय ? लंडनांत हा नियम कसा लावावा तें कोणी दाखवून देईल काय ? उद्या फ्रान्समध्ये चार इंग्रज गेले किंवा राहिले तर काय त्यांच्यासाठीं इतर फ्रेंचांसदेखील इंग्रजींतून व्यवहारावयास लावतील ? गुजराथेंत दोन बंगाली मुलें असलीं म्हणून काय त्या दोघांसाठीं इतर सर्व गुजराथी मुलांनीं स्वभाषा टाकून इंग्रजींतून शिकावें ? हा न्याय कोठला ? व ही तर्कपद्धति तरी कोठली ? वास्तविक हा प्रश्न केवळ साहित्यभक्तांचे समोर कां मांडावा अशी शंका कोणी घेईल पण हा मूळ तत्त्वांचा राष्ट्रीय प्रश्न आहे. आपली त्यासंबंधानें मति निर्मळ असली म्हणजे पुढें विचारैक्य व कार्यैक्य होण्यालासुलभ जाईल. महाराष्ट्र, कर्नाटक, बंगाल,

बिहार, राजपुताना, पंजाब, आंध्र, गुजराथ, इत्यादि प्रमुख प्रांत हिंदुस्थानांत रहावे असें आम्हांस वाटते; आणि तेथे तेथे सर्व व्यवहार त्या त्या प्रांतिक भाषांत व्हावा. सर्व भारतीय आणि आंतरराष्ट्रीय कार्यासाठी, अवश्य तेवढा व्यवहार इंग्रजींतून चालेल. या सर्व प्रांत-स्तंभांवर भारतमातेचें भव्य मंदीर ऐटीत खंबीरीने उभे राहिल अशी आमची दृढ श्रद्धा आहे. वरील विवेचनावरून आमच्या मते हें सिद्ध झाले कीं, भावी भारतीय जीवनांत देशी भाषांचें जीवनकार्य म्हणजे स्वप्रांतांत अनिर्वध वाढून, प्रांतस्थांच्या सर्व गरजा भागविणें, त्यांचे सर्व विचार प्रगट करणें, आणि व्यवहार उरकणें आणि असें करतांना परप्रांतीय भाषाभगिनींशीं प्रेमानें व शेजारधर्मानें वागणें.

हें त्यांचें कार्य त्यांस पूर्णपणें साधितां यावें आणि प्रस्तुतची जी कृत्रिम बंधनें प्रांतिक भाषांच्या अभिवृद्धीच्या आड येत असतील, तीं दूर करून घ्यावीं एतदर्थ झटणें हें साहित्यभक्तांचें प्रधान कर्तव्य होय. भावी महाराष्ट्र विद्यापीठांत महाराष्ट्र भाषेसच अग्रमान रहावा, आणि महाराष्ट्रभाषेचें अध्ययन जसें सर्वांगीण व्हावें, तसें अध्यापनार्थही शक्य तेथे तेथे महाराष्ट्रभाषेचा स्वीकार केला जावा किंवा महाराष्ट्रभाषेला अशी संपन्नता आणावी कीं पृथ्वीवरील कोणचाही विषय तींत लीलेनें, समाधानकारकरीतीनें प्रतिपादितां यावा, पृथ्वीवरील भाषांत ती पूजनीय गणली जावी व तिचें वैभव सर्वमान्य व्हावें आणि तिचा डंका सर्वत्र गाजावा.

येथवर मजल गांठण्यास महान् परिश्रमांची अपेक्षा आहे. अद्यापि स्वदेशांत, स्वगृहांतच तिचा योग्य तो सन्मान राखला जात नाही. तेथेच ती विपत्ति भोगीत आहे. आपण सर्व तिच्याविषयींचें कर्तव्य ओळखून तिचें दैन्य फिटेल आणि तिला सोन्याचे दिवस दिसतील यासाठीं झटलें पाहिजे. स्वजनांतील तिच्या योग्यतेसंबंधाचें अज्ञान नाहीसें केलें पाहिजे. नंतर मग जबरदस्त परकीय भाषेनें केलेल्या आक्रमांतून तिची सुटका केली पाहिजे. विद्यापीठ स्थापन करणें किंवा परिषदा स्थापणें किंवा संमेलनें भरविणें हे उपाय जर फलद्रूप व्हावयाचे असतील तर तिच्या सेवेप्रीत्यर्थ आपला सर्व जन्म वाहणारे बुद्धिमंत तरुण तिच्या उपासनेसाठीं धांवून आले पाहिजेत. वस्तुतः पाहता भाषेची किंमत काय आहे ? शब्दांच्या टरफलांत व वाक्यांच्या सांखळ्यांत काय तत्त्व आहे ? वस्तुतः ज्या

मानानें भाषेंतील शब्द आणि वाक्यें — म्हणजे त्यांनीं घडलेले ग्रंथ — ज्ञानाचा संग्रह करीत असतील त्या मानानें त्या भाषेची जगाच्या बाजारांत किंमत राहिल, स्वत्वाच्या नुसत्या अभिमानावर भाषेची योग्यता फार दिवस जगवितां येणार नाही, यासाठीं प्रथम अहर्निश ज्ञानवृद्धयर्थ खपलें पाहिजे; तें ज्ञान या जगांतून मधुकरवृत्तीनें गोळा करून त्याचा खळवळणारा प्रचंड सागर आपण निर्मिला पाहिजे; विचारविकारांच्या अलोट ऊर्मि तेथें निरंतर उसळत राहिल्या पाहिजेत; या सागराच्या तळांत प्रमेयमुक्तांनीं अलंकृत केलेल्या शब्दशुक्तींचा खच पडला पाहिजे आणि या मुक्तामाला कंठीं धारण करून त्यांच्या तेजानें तळपणारे आमचे महाराष्ट्रीय बंधु आणि महाराष्ट्रीय भगिनी पृथ्वीवरच स्वर्गसुखानुभव पावून धन्य झाल्या पाहिजेत ! भारतीय भाषांचें हें जीवनकार्य अभिप्रेत नसतां आणि उपरिवर्णित समुन्नत देशेला त्यांसकट आपण पोचावयाचा निर्धार अमान्य असतांही जर कोणी त्यांच्या अभ्युदयाच्या आणि उत्तेजनाच्या कामीं शिणत असतील तर त्यांचें तें कृत्य बलिदानार्थ तयार करावयाच्या यज्ञीय पशूस मारण्यापूर्वीं परिपुष्ट करण्यासारखेंच होईल यांत शंका नाही, हें फसवें उत्तेजन स्वीकारण्याचे प्रसंगीं आपली सावधानता ढळू न देण्याविषयीं आपण दक्ष असलें पाहिजे.

भावी महाराष्ट्र—विद्यापीठ आणि महाराष्ट्र साहित्य यांचा निकट संबंध आणि तद्विषयक आपलें कर्तव्य यासंबंधीं एक दोन मुद्दे निश्चित केल्यानंतर परवां मुंबईस भरलेल्या अकराव्या साहित्यसंमेलनाचा उल्लेख करणें अवश्य आहे, गुदस्त सालीं आपण संमेलनांत ठराव केला आणि त्याप्रमाणें मुंबईस म. सा. परिषदेमार्फत संमेलन भरविण्यांत आलें इतकेंच नव्हे तर बडोद्याच्या संमेलनाचे वेळीं उपस्थित झालेले वाद मिटून गोड समेट झाला आणि सहकारी संस्थांचा नवीन वर्ग करण्याची श्री महाराष्ट्र-शारदा-मंदिराची सूचनाही मान्य होऊन पुढील संमेलनास पुण्यास दिलेलें निमंत्रणही स्वीकारण्यांत आलें हें वृत्त ऐकून सर्वास अत्यंत समाधान वाटेल यांत कांहीं शंका नाही, गुदस्त सालच्या शारदोपासक संमेलनाला या यशाचा वाटा मनांतून तरी सर्वांनीं दिला असला पाहिजे आणि नागपूर ते नाशिक असा नन्नाचा पाडा वाचीत चाललेलें संमेलन, मुंबईस माहेरीं येऊन पुढील वर्षीं पुण्याचा पाहुणचार घेणार आहे ही खरोखर आनंदाची गोष्ट आहे, श्री म. शा. मंदिर हें या पुढील

सोहळ्यांत एक कामकरी वाटेकरी होईल आणि सकल पुण्यपत्तनस्थ साहित्य-भक्त आणि संस्था या कामीं अहमहमिकेनें सहकार्य करून महाराष्ट्र साहित्याच्या अभिवृद्धीचें कार्याला जोराची चालना देतील असा आम्हांस पूर्ण भरंवसा घाटतो.

वास्तविक आज महाराष्ट्र - साहित्यास प्रथम कांहीं पाहिजे असेल तर ती योजना नव्हे तर काममेहेनत - एकनिष्ठ बौद्धिक आणि शारीरिक परिश्रम-पाहिजेत. म्हणणाऱ्यानें सुद्धां योजना नव्हे तर “ योजकस्तत्र दुर्लभः ” असें म्हटलें आहे. आज हत्यारांची किंवा यंत्रांची तेवढी जरूरी नाही. वीरांची आणि चालकांची विशेष उणीव आहे. ते आधीं जमले आणि तयार झाले म्हणजे त्यांची संघटना करण्याचा प्रश्न येईल. तथापि जे चारदोन थोडेबहुत साहित्यभक्त आज आहेत त्यांची संघटना आजच्यापेक्षा अधिक बलवती झाली पाहिजे. ती आपण सर्वांनीं त्या कामीं मनापासून लक्ष घातल्यास खात्रीनें होईल. क्षुद्र भावांना थारा न देतां सदोदित उच्च भावांना जर वावरुं दिलें तर इष्ट कार्य हटकून घडून आलेंच पाहिजे. बडोद्यास उद्भवलेले विवाद मुंबईस संवादरूपाला पोचले ते या थोर भावनांचेंच फळ होय. आणि हाच ओघ जर असा पुढें वहात राहिल तर महाराष्ट्र साहित्याचा भाग्योदय विशेष दूर नाही. साहित्य परिषदेसारखी केंद्रसंस्था आपली आहे असें सर्वास वाटून तीसाठीं सर्वजणांनीं झटून पडावे हें केव्हां घडेल ? जेव्हां साहित्यसेवकांच्या संकटांचा परिहार परिषदेकडून मनोभावानें होईल तेव्हांच. त्यांना तिची ओढ वाटावी तितकी कां वाटत नाही ? कां तिलाच त्यांची ओढ वाटत नाही. अशी शंका घेणें बरोबर ठरेल ? बक्षिसें, पदके आणि पदव्या देऊन खरें प्रभावी कार्य होत नाही. तर प्रतिभासंपन्न साहित्यसेवकांस त्यांचें संकटांत हात देऊन आणि प्रारब्ध कार्यांत प्रोत्साहन देऊनच तें घडतें. प्रतिभासंपन्न किंवा मनस्वी पुरुष एकतर सर्वश्रेष्ठ म्हणून मिरवतील किंवा रानावनांत सुकून गळून जातील. उपेक्षेच्या तापानें सुकून जाणारी हीं प्रतिभेचीं रोपटीं उत्तेजनानें पाणी शिंपून आपण टवटवीत केलीं म्हणजेच तीं बहरून जाऊन त्यांच्या त्यांच्या सुगंधी पुष्पांनीं सारी भूमि दरवळून जाईल. असो. जिव्हाळ्याशिवाय सर्व व्यर्थ आहे एवढाच बोलण्याचा मतलब आहे. अशा जिव्हाळ्यानें जर आपण कार्यास लागूं तर काय करावें तें आपणांस सहज समजू लागेल. एकच कल्पना येथें सुचवितों. आज कोणकोणा

हौशी व अधिकारी ग्रंथकारांजवळ काय काय अप्रसिद्ध गद्यपद्य लिखाण कुजत पडलें आहे त्याचाच जर पूसतपास आपण आणविला तर त्यांतील उपयुक्त ग्रंथांची प्रसिद्धि करविण्याची कांहीं व्यवहार्य योजना आपणांस हातीं घेतां येईल. प्रथम अशा उपयुक्त परंतु अप्रसिद्ध ग्रंथांची आपण एक नोंद तयार ठेवावी; मग ते पाहून, त्यांची योग्यता ठरवून, ती जर आपण जाहीर केली तर त्यांचे प्रसिद्धीचा मार्ग मोकळा होईल. त्याचप्रमाणें पूर्वी रा. राजवाडे यांनीं सुरू केलेला 'भाषांतर' मासिकाचा उपक्रम जर आपण किंवा साहित्य-परिषदेसारख्या संस्थेनें अंगावर घेतला तरीही किती उत्कृष्ट ग्रंथ निर्माण होऊन मराठी साहित्यांत किती विविध स्वरूपाची अशी भरीव भर पडेल. एकट्या-दुकट्या घाडसी प्रकाशकावर हे उपक्रम अवलंबून न ठेवितां ते जर सुप्रतिष्ठित अशा कोणा साहित्यसेवकमंडळानें अंगिकारिले तर केवढें कार्य होईल? आपल्या भावी अभ्युन्नतीचीं पुढील पावलें आपण कशीं टाकावीं यासंबंधीं या प्रकारें पुष्कळ विचार सुचतात. पण आज ते प्रगट करून तरी काय उपयोग? आज विचार प्रगट करावे आपणच आणि त्यांना सुयंत्रित करून कृतीचें रूप द्यावयासाठीं झटवेंही आपणच. असा दुहेरी पैच आहे. तो श्री शारदेच्या कृपेनें सुटेल.

मित्रहो ! कार्यांर्भी आपणांस याहून अधिक वेळ तिष्ठत ठेवणें प्रशस्त नाहीं. आतां आपले नियोजित अध्यक्ष विद्वच्छ्रेष्ठ डॉक्टर श्रीधर व्यंकटेश केतकर एम्. ए., पीएच्.डी. यांनीं आमच्या विनंतीचा मान करून कृपापूर्वक संमति दिल्याप्रमाणें प्रमुख स्थान स्वीकारावें अशी विनंती आपणांस-सर्वांच्या वतीनें करण्याचें उद्योगास लागतो. गतवर्षीं महाराष्ट्रांतील इतिहास-संशोधनाच्या जागृत सांप्रदायाचें प्रमुख प्रवर्तक रा. विश्वनाथपंत राजवाडे या पंडिताग्रणींची योजना आपण अध्यक्षपदीं केली होती. यंदा डॉ. केतकर यांची आपण निवड केली आहे ती त्याच परंपरेस धरून आहे हें सहज समजून येईल. डॉ. केतकर यांचें नांव आपल्या महाराष्ट्रवाङ्मयांत राजवाड्यांच्या प्रमाणेंच चिरंतन होऊन राहिल यांत मला यत्किंचित् संदेह नाहीं. 'महाराष्ट्र-वाङ्मयासाचे द्वारे श्रीधरपंत केतकर यांनीं ऐन तारुण्यांतच श्री महाराष्ट्र-शारदेची उपासना घेतली; आणि सुमारे वीस वर्षे त्यांनीं ती चढत्यावाढत्या उत्साहानें केवढ्या उत्कर्षास नेली आहे हें पाहिलें असतां त्यांची बुद्धिमत्ता,

श्रमसातत्य आणि दृढनिश्चय यांजविषयीं मनांत विलक्षण आदरभाव जागृत होतो. डॉ. केतकर हे पाश्चात्यविद्याविभूषितच केवळ नाहीं तर त्यांनीं पाश्चात्य विद्यापीठांत अध्ययन करून तेथील शिक्षाहि संपादिला आहे; इतकेंच नव्हे तर इंग्रजींत हिंदुधर्मव्यवस्थेवर आणि इतर अर्थशास्त्रीय विषयांवर शोधपूर्वक लिहिलेले ग्रंथ प्रसिद्ध करून मोठी मान्यताहि प्राप्त करून घेतली आहे. येथें आल्यावर डॉ. साहेबानी महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशाची प्रचंड योजना हातीं घेतली. आणि लिमिटेड कंपनीचा धाडसी उपक्रम करून आज बहुतेक विंषतिखंडात्मक ज्ञानकोशप्रसिद्धीची मूळ प्रतिज्ञा त्यांनीं सिद्धीस नेल्यासारखीच आहे. कदाचित् पुढील साहित्यसंमेलनापूर्वीं ते आपला प्रथम ज्ञानयज्ञ सांगतेला नेऊन अवभृत्स्नानाला मोकळे होतील. ज्ञानकोशाची कल्पना व तत्सिद्ध्यर्थ अंगिकारलेली कंपनीपद्धति ही दोन्ही पाहतां केतकरांचें किती कौतुक करावें तितकें थोडेंच होईल. सालगुदस्तांचे अध्यक्ष परमोच्च स्वार्थत्यागी पंथाचे आचार्य मानिले तर आजचे अध्यक्ष अगदीं उलट पंथाचे पण तसलेच थोर अग्रणी आहेत. दोघेहि महापंडित, दोघेहि स्वाभिमानी आणि बाणेदार, दोघेहि लढाऊ मनाग्रही, दोघेहि महाराष्ट्रभाषामक्त, दोघेहि कल्पक, दोघेहि दृढ निश्चयी, दोघेहि महत्त्वाकांक्षी आणि दोघेहि एकपरी एकांडे असे आहेत. आणि एक त्यागी तर एक भोगी असे हे दोघे भिन्न दिसत असले तरी महाराष्ट्रसाहित्यसमुद्राचे कांठीं दोघांनींहि आपापले कारखाने चालविले असून दोघेहि महाराष्ट्रीय जनता ज्ञानसंपन्न करून तीस ऋणी करून ठेवीत आहेत. साहित्यसंमेलनाचें अध्यक्षपद स्वीकारण्याचा दोघांचाहि हक्क तपःसिद्ध आहे. अशा अध्यक्षांकडून संमेलनप्रसंगीं आपणांस बहुमोल साहाय्य होईल आणि त्यांचें नेतृत्व नूतनमार्गदर्शक होऊन त्यांच्या पूर्वपश्चिमविषयक डोळस अनुभवांचा आपणांस सहजांत लाभ मिळून त्यांच्या संघटनासिद्धीचा जोरही आम्हांत उद्भवून हें द्वितीय शारदोपासक संमेलन पूर्वींपेक्षांहि अधिक सुयशस्वी होईल असा मला भरंवसा वाटतो; यांस्तव आपणांसर्वांतफें मी डॉ. केतकर यांस अध्यक्षस्थान मंडित करून सभानायक होण्याविषयीं सप्रेम, सादर आणि सविनय प्रार्थना करतो.

२. प्रांतिक भाषांचें भवितव्य

रसिकहो ! मराठी भाषेचे उत्सव अलीकडे दहापांच वर्षांत वाढत्या प्रमाणांत जागजागीं होत आहेत. वर्षानुवर्षे उत्सवांची संख्यांच नव्हे तर औत्सविकांचीहि संख्या वाढत आहे. तथापि देशांत अद्यापि बुद्धिमानांचा असा एक प्रबल वर्ग आहे कीं, तो या उत्सवांत उत्साह प्रकट करीत नाही आणि मनांतून विरोधी नसला तरी उदासीन निःसंशय आहे. हें असें असावें, हा विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. जन्मभाषेविषयी ही उदासीनता का ? असला विरोध का ?

या प्रश्नाचें अचूक उत्तर काढण्यासाठीं आपणांस एकंदर सर्व परिस्थितीचा विचार, शांतपणें सावधानपणें व बारकाईनें केला पाहिजे. आज शेंसव्वाशें वर्षे झालीं येथे इंग्रजांची सत्ता गाजत आहे. राजकीय सत्ता हातीं येतांच इंग्रजांनीं शिक्षणाचा प्रश्न हातीं घेतला आणि अखेर इंग्रजी भाषेंतून सर्व शिक्षण देण्याचें धोरण निश्चित केलें. हा क्रम सुरू झाल्याबरोबर अहद काश्मीरपासून तों तहद कन्याकुमारीपावेतों असा एक इंग्रजी शिकलेल्यांचा वर्ग निर्माण झाला कीं त्यानें आपला सर्व व्यवहार इंग्रजींतून करण्यास उत्साहानें प्रारंभ केला. फक्त ' घराऊ ' व्यवहारापुरता जन्मभाषेशीं त्यांचा संबंध शिथिल उरला. आणि तो तरी का, तर त्यांचा इलाजच त्यावर नव्हता म्हणून ! घरे होती स्त्रियांच्या हातांत आणि जेथें पुरुषांपैकीं देखील लाखांत एखाद्यासच

इंग्रजी ' विद्यामृत्र पिउनी धालें ' म्हणून कृतार्थता सावण्याचें भाग्य लाभों तेथें स्त्रियांची गोष्टच बोलावयास नको ! स्त्रियांची दृष्टि आणि इंग्रजी—' विद्या-वारुणीप्रमत्तां 'ची दृष्टि यांत जमीनअस्मानाची तफावत आढळून येऊं लागली. तेव्हां स्त्रियांसहि तोच संस्कार करून ' समान दर्जा ' देण्याच्या खटपटी सुरू झाल्या ! अशा स्त्रियांवरहि साहाजिक पुरुषांप्रमाणेंच परिणाम होऊन त्याहि पुरुषांचा 'मागोवा' घेत चालूं लागल्या ! घरीं आजीवाईच्या संगतींत अंगीं मुरलेली शुद्ध मराठी त्यांचीहि सुटत चालली आणि इंग्रजी किंवा इंग्रजीमिश्र मराठींत पुरुषांप्रमाणेंच त्यांचाहि व्यवहार होऊं लागला. त्यामुळें सर्वत्र एका भाषेंतून नवीन शिक्षण फैलावूं लागलें. आतां एकाच जागीं वसून वगालचा सुरेंद्रनाथ मद्रासच्या आनंदाचार्लुशीं इंग्रजींतून आपलें हृद्गत व्यक्त करूं लागला आणि काश्मिरी अजोध्यानाथ महाराष्ट्रीव महादेव गोविंदांशीं आपलीं मनोगतें चटकन् सांगूं लागला. आणि हे सर्व मिळून आपलीं गाऱ्हाणीं आपले धनी जे इंग्रज त्यांस समजावूं लागले. झालें, कैक वर्षें चिरफळ्या होऊन पडलेला हा प्राचीन भारतदेश या नवीन ऐक्यसाधनांनीं सांधला जाण्याची दिव्य स्वप्नें या नवशिक्षितांस पडूं लागलीं. राष्ट्रीय सभा, सामाजिक परिषदा वगैरे भरूं लागल्या आणि तेथे हिंदुस्थानच्या दूरदूरच्या भागांतून प्रतिनिधि येऊन इंग्रजींतून कामें चालवूं लागले. असो, याप्रमाणें इंग्रजींतून बोलणारा, इंग्रजींतून चालणारा असा इंग्रजीमय सुशिक्षितांचा नवीन वर्ग तयार झाला आणि एकछत्री इंग्रजी राज्याबरोबरच एककारी इंग्रजी भाषेचाहि तो तीव्र अभिमानी बनला.

इंग्रजीचा संसार वाढता होता आणि इंग्रजीचें वैभव चढतें होतें; त्या मानानें पाहावें तों मराठी, गुजराथी, हिंदी, बंगाली, कानडीप्रभृति देशी भाषांचा संसार अगदींच रोडका वाटे आणि त्यांचें वैभव भिकार दिसे. यामुळें आपल्या देशी भाषा या नवशिक्षितांच्या मनांतून उतरल्या. आधीच शिक्षणांत देशी भाषांस जवळ जवळ काट मिळाला असल्यामुळें त्यांचा परिचय या नवशिक्षितांस नाममात्रच होता आणि उलट नवीन इंग्रजीची जबरदस्त मोहिनी त्यांचें मनावर अनावर होती. अनेक नव्या कल्पना, नवे शब्द नवीं शास्त्रें त्यांस इंग्रजींत दिसत, त्यांचा मराठींत कोठें थांग ना पत्ताहि ! इंग्रजीकडे वोट दाखवून ते म्हणत हीं नाटकें, हीं शास्त्रें, हे निबंध, हे

इतिहास, हा काव्यशास्त्रविनोद, कोठें आहे मराठींत असली दिव्य मजा ? या नव्या कल्पनांना मराठींत शब्द तरी कोठें आहेत ? आणि मग असली भिकार मराठी उराशीं कवटाळून लाभ काय ?

जन्मभाषेविषयीं उदासीनता किंवा विरोध का असा जो प्रश्न आपण वर विचारला त्याचें उत्तर वर वर्णिलेली परिस्थिति.

या परिस्थितीनें कोणेकाच्या ठायीं उदासीनता संभवते परंतु त्याचे ठायीं मराठीविषयीं विरोधवृत्ति का असावी या शंकेचा उलगाडा तिनें नीटसा होत नाही. मराठीजवळ जें नाही तें आपणच तिला आणून देऊन आपल्या जन्म-भाषेला संपन्न करा म्हणजे मग तिजविषयीं उदासीन राहण्याचें प्रयोजन उरणार नाही असा युक्तिवाद उदासीनांपुढें मांडतां येईल व त्यांची अडवणूक करतां येईल. उदासीनता एक राहो, परंतु विरोधवृत्ति का उद्भववी ? वा शंकेचेंहि उत्तर मार्गें सूचित केलेलें आहे. 'अहो ! हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या भागांत ज्या या निरनिराळ्या देशी भाषा आहेत त्यांची जर अभिवृद्धि केली तर हिंदुस्थानचे जें ऐक्य आम्हांस साधावयाचें आहे त्याच्या मार्गांत मोठेच अडचणीचे धोंडे आम्हीं ठेवल्यासारखें होईल ! याच प्रांतिक भाषांचें जर आपण पोषण केलें आणि इंग्रजी सोडलें तर मग हे प्रांत, हीं एका हिंदुस्थानचीं अनेक शकलें, एक कशानें होतील ? जर एका प्रांतांतल्या माणसाला दुसऱ्या प्रांतांतल्या माणसाची भाषाच समजली नाही तर दोघे एका जागीं बसून आपल्या सुखदुःखांचा विचार कसा एकत्र करूं शकतील ? तेव्हां प्रांतिक भाषांना उत्तेजन देणें, त्यांच्या उणीवा दूर करून त्यांचें सामर्थ्य वाढविणें म्हणजे आपण होऊन परस्परांतील दूरीभाव दृढ करून आपल्या अडचणी वाढविणें होय. प्रांतिकभाषा मूळच्याच दुर्बळ आहेत, त्या तशाच उपाशी राहून हळूहळू मृत्युवश होतील तेंच बरें ! ! उपास काढून झिजून झिजून या देशी भाषा मरतील तर इंग्रजीच्या प्रसाराला सारें मैदान चटकन् मोकळें होईल आणि हिंदुस्थान एकभाषा बोलणारा देश करण्याचें प्रयत्न लवकर यशस्वी होतील; अर्थात् ज्याचा मृत्यू इष्ट वाटतो त्याचें पोषण करणें हें कसें त्यांच्या मनास सहन होईल ? देशी भाषांस यांचा विरोध कां या या शंकेचें समाधान हें असें आहे.

आपण बाहेर जमून आपल्या मायभाषेचे उत्सव करीत आहोंत परंतु

मोठमोठीं विद्यामंदिरें पाहा. सरकारदरवार पाहा. सर्वत्र इंग्रजीचेंच साम्राज्य आपणांस आजहि आढळून येईल. या आपल्या उत्सवांत - जन्मभाषेच्या महोत्सवांत - मायभाषेच्या सर्व लेकरांनीं अहमहामिकेनें कां पुढें येऊं नये ? राजेमहाराजे, विद्यावंत, व्यापारी, विद्वान् परोपकारपरायण समाजसेवक या सर्वांनीं मायभाषेच्या महोत्सवांत आदरानें व प्रेमानें पुढें यावें असें का होत नाहीं ? ज्ञानेश्वरापासून बोटें घातली तर आज सहाशें वर्षें मराठी भाषेच्या संसाराला झालीं. इतक्या वर्षांत आपली प्रगति व्हावयास पाहिजे तेवढी आपण केली आहे काय ? इंग्रजी, जर्मन, फ्रेंच, जपानी इत्यादि अर्वाचीन पुढारलेल्या भाषांनीं आपापले संसार याहूनहि थोड्या अवधींत किती सुधारले ? आपल्याकडे ज्ञानोवातुकोवांनीं भक्तिसुखाची अवीट गोडी आब्राह्मणचांडाल सर्व स्त्रीपुरुषांकडून ' यारे यारे सारेजण ' असें गर्जून मनसोक्त लुटविली. ' न मिळो खावया, न वाढो संतान ! ' अमाहि निर्धार त्यांना प्रकट करावा लागला. परंतु आपला ' नारायण ' त्यांनीं सोडला नाही ! आम्हीं या सत्पुरुषांचीच ध्वजा नवयुगाचा नवा रंग देऊन खांद्यावर टाकून जर आज वर वाटचाल केली असती तर अर्वाचीन विद्या, शास्त्रें, कला या सर्वांचीं लेणीं मराठी भाषेच्या अंगावर भरपूर चढवून नवयुगाची सर्व शक्ति व ज्ञान तिच्या द्वारां एव्हांना घरोघर पोचविलें नसतें काय ? अद्यापि आपण जगाच्या किती मागें आहोंत ? आणि यद्यपि आपली प्रगति होत आहे तरी आपण गरुडभरारी मारीत नसून मुंगीची चाल चालत आहोंत !! तुकोवांनीं एवढी यातायात केली ती कां, तर ' बुडती हे जन न पहावे डोळां । येतो कळवळा म्हणऊनी ॥ ' ! जातिवंत ' कळवळ्या 'ची गोष्ट निराली आहे ! त्यांनींच म्हटलें आहे ' ऐसी कळकळ्याची जाती । करी लाभावीण प्रीती ' ! ऐहिक लाभ, सुख, मानपान यांचा लोभ न धरतां, अज्ञानांचा खरा कळवळा जीवीं धरूनच आपण पुढें सरसावलें पाहिजे !

हा ' कळवळा ' आम्हांस कां वाटत नाहीं ? हां हां म्हणतां मराठीं वाड्मय सुसंपन्न करून टाकूं ही पोटतिडिक कां उत्पन्न होत नाहीं ? या प्रश्नांचीं उत्तरें आपापल्या अंतरात्म्याला विचारा. अज्ञान आहेत त्यांची गोष्टच सोडा; परंतु सज्ञान, शहाणे, सुशिक्षित जे आहेत त्यांनाच हे प्रश्न आहेत ! आपल्या ज्ञानाला व सुशिक्षणाला मराठीच्या दैन्यावस्थेंमुळें कांही वाट

लागतो असें त्यांना मनापासून वाटतें काय ? सन १९२२ सालीं आमच्या मुंबई विद्यापीठाचे बुद्धिमान कुलगुरू सर चिमणलाल सेटलवाड यांनीं तर उलट या परिस्थितीबद्दल समाधानाचे व ' आलबेली ' उद्गार काढले आहेत.

The Present condition of our vernacular languages and literatures is not only no stigma on our present system of education but on the contrary is the best testimony to its life and vigour, no less conclusive because indirect -- (Convocation Address 1922)

इकडे १८५४ सालीं ' आतां ज्ञानाचे झिरपे ' खालीं साऱ्या मैदानांत लागतील म्हणून उच्च शिक्षणाचें हे विद्यापीठरूपी तलाव आम्ही उंच जागीं बांधित आहोंत म्हणून सरकारची प्रतिज्ञा; आणि एवढ्या दीर्घ अवकाशांत जनता पहावी तों लिहावाचावयाला न येणारी, दीन दुबळी असलेली, आक्रोश करण्याला, विवळण्याला देखील समर्थ झालेली नाही !! कोठें आहेत ते ' झिरपे ' आणि ' झरे ? ' वरच्या उंचवट्यावरच्या तलावांतलें जिवंत पाणी खालीं झिरपून येण्यास तें मुरण्याची सोय पाहिजे. इंग्रजी ज्ञानाचा सांठा खालीं जनतेत झिरपून जाण्यास तो मराठीच्या मुरमाड माळांतूनच मुरत गेला पाहिजे. आम्हीं सुशिक्षित हेच वास्तविक वर वर्णिलेले ' झरे व झिरपे '—परंतु आम्हीं अजून ' खडकाळ 'च आहों ! कळवळ्याचें रसायन पाजून हीं खडकाळ रानें मुरमाड बनाविलीं पाहिजेत म्हणजे त्यांना थोडी तरी चिकणाई येईल आणि मग तेव्हांच बाहेरील जगांतील अफाट ज्ञानाचे जिवंत झरे व झिरपे आमच्या इकडे फुटतील एवढेंच नव्हे, तर जोरानें उंच उडूं लागतील. तेव्हांच मग सर्वत्र ज्ञानाची हिरवळ माजून आपणा सर्वांचा नेत्रसंतोष होईल !!

ही चिकणाई, हा द्रव वरील सुशिक्षितांत उद्भवण्यास त्यांच्या चित्तावरील अनेक मोहांचे जें जाड कवच आहे तें तीक्ष्ण युक्तिवादाच्या खरनखरांनीं फोडलें पाहिजे. या अनेक मोहांपैकींच एक मोह म्हणजे मागें ज्याचा उल्लेख केला तो प्रांतिक भाषा हव्यात कशाला, त्या मरतील तर उत्तम — ही समजूत हाच तो मोह होय. प्रांतिक भाषांचीच कास आपणास धरली पाहिजे त्या- शिवाय तरणोपाय नाही या सिद्धान्ताची प्रवळ युक्तिवादानें स्थापना करणें हाच

त्या मोहनाशाचा एकमेव उपाय आहे. यास्तव त्याच विषयाचा यथामति उपन्यास येथे आज करण्याचे योजिले आहे.

वास्तविक जर या सर्व जगांत एकच भाषा चालू असती तर क्षणभर काय ब्रह्मर झाली असती ? हे इतके भाषाभेद म्हणजे या इतक्या भितीच आड उभ्या असून त्या मनुष्यांचे मूलभूत ऐक्य आपल्या दृष्टीस पडू देत नाहीत ! वेवळ वुरुजाची गोष्ट कशीहि असो, आपणा सर्व मनुष्यांचे एक बेट असो किंवा नसो, एक गोष्ट निर्विवाद आहे की, आपणांमध्ये हे भाषाभेद आपला इतिहास आपणास आठवतो तेव्हापासून तरी आहेतच. या भाषा कशा उद्भवल्या असतील हे एक गूढ आहे. कित्येक तर एकाच बुंध्याच्या शाखा असल्याचे उघड दिसते. परंतु सर्वांचा बुंधा खाली तळाला एकच असावा आणि खोल जमिनीत त्याचीं मुळे मात्र अनेक बाजूला फांगाड्याप्रमाणे पसरलेलीं असावीं असे वाटते. तेव्हां जरा घटकाभर हे मूळ शोधन करू.

भाषेचे प्राथमिक कार्य काय ? विकार व विचार यांचे प्रदर्शन एवढेच. विकार व विचार यांचे प्रदर्शन आपण मनुष्येच करतो असे नाही तर तिर्यग् योनींतील अन्य सारे प्राणीहि आपल्या परींनीं करित असतातच. अगदीं बाल्यावस्थेत माणसासहि बोलतां येत नाहीं; अर्थात् बोलण्याशिवाय कांहीं मर्यादेपर्यंत विचारविकारप्रदर्शन करतां येते. इतर प्राणीहि तसें करित असतात. शरिराच्या अवयवांची साभिप्राय हालचाल करून विचार-विकारप्रदर्शन पुष्कळ प्राण्यांस करतां येते. पशु आपलीं पुच्छे हलवून, कान टवकारून, डोळ्यांची कर्मीअधिक उघडझाप करून आणि पक्षी आपले पंख फडफडावून किंवा चोंची उभारून आपले अनेक भाव दर्शवितात आणि ते आपणांसहि समजतात. ही एक प्रकारची भाषाच झाली आणि आपण मनुष्येहि अंगविक्षेपांचीहि भाषा योजतो. पण ध्वनीची जोड या अंगविक्षेपाला दिली म्हणजे विकारविचारांची परिस्फुटता अधिक विशद रीतीनें करतां येते. या ध्वनींना शब्दरूप प्राप्त झाले म्हणजे ध्वनींचे कार्य अधिकच वाढते. आणि या शब्दरूप ध्वनींना चिन्हांकित करून टिकवून धरण्याची सोय सांपडल्यापासून तर माणसांचे भाषासामर्थ्य अत्यंत वृद्धिंगत झालेले आहे. बहुधा आज भिन्न भिन्न दिसणाऱ्या भाषांचे मूळ ध्वनिस्वरूप शोधले तर सर्वांचे मूळध्वनि एकत्रच

असावेत असा तर्क होतो. ध्वनींच्या या मुळांपासून पुढें बुंधा एकच असून त्याच्या अनेक शाखा झाल्या किंवा कसें हा प्रश्न निरंतर वादांतच रहाणार असें दिसते. शिवाय त्या प्रश्नाशीं आज येथें आपणांस फारसें कर्तव्यहि नाहीं.

आहेत त्या भाषा जमेस धरूनच आजचें बोलणें करावयाचें आहे. तथापि या भाषांतील भेदामुळें जगाच्या ऐक्यसाधनास त्यामुळें होणारी अडचण लक्षांत घेतां, जुनी मूळची नसली तर नवीनच एक भाषा बसवून ती सर्वांनी शिकावी व वापरावी असें कां करूं नये ? या विचारानें प्रेरित झालेले उद्योगी गृहस्थ कांहीं स्वस्थ बसलेले नाहीत. एखाद्या शास्त्रांत एखाद्या देशांत कांहीं नवा शोध लागला तर दुसऱ्या देशांतील शोधकांस तो कसा कळावा ? जर्मन, फ्रेंच, इंग्रजी, रशियन् इत्यादि अनेक भाषांत अनेक विद्वान् अनेक शोध लावीत आहेत. आता शास्त्रांची वाढ एवढी अवाढव्य झाली आहे कीं एखाद्या शोधाचा फायदा दुसऱ्यानें घेऊन तिसऱ्यानें त्याच्या पुढचा टप्पा गांठण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. असा सहकार जर संपादन करता आला नाही तर आपली प्रगति खुटल्यासारखीच होईल. तेव्हां सर्व जगभर निदान एका शास्त्राची परिभाषा तरी एकच ठरवावी इत्यादि खटपटी चालू आहेत. याचाच परिणाम असा झाला आहे कीं, विश्वभाषा नवीन बनविण्याचा प्रयत्न शास्त्रदृष्ट्या तरी सिद्ध झाला आहे. नवीन सोपी व सर्वग्राह्य अशी कृत्रिम विश्वभाषा बनविण्यांत अनेकांनीं यश मिळविलें आहे.

डेकार्टसारख्या आधुनिक युगप्रवर्तक मंडळांतील प्रमुखांनीं याविषयीं विचार केल्याचें नमूद आहे. गेल्या तीनशें वर्षांत विश्वभाषेच्या २०० योजना प्रसिद्ध झालेल्या आहेत. इ. स. १८८० त जोहान मार्टिन श्लेयर (Schleyer) यानें व्होलापुक (विश्ववाणी) या नांवाची कृत्रिम भाषा बसविली. इ. स. १८८९ त या भाषाप्रसाराच्या २८३ संस्था आणि २५ वर नियतकालिकें चालूं झालीं आणि पुढें सर्व कारभार झपाट्यानें थंडावला ! झामेनाफ (Zamenhof) या पोल डॉक्टरनें १८८७ त एस्पेरॅन्टो (आशावादी) या नांवाची दुसरी कृत्रिम भाषा बसविली. हिचाहि प्रसार जोरानें होऊन शंभरांवर नियतकालिकें तें काम करीत असत आणि कांहीं नियतकालिकें तर केवळ एस्पेरॅन्टो भाषेतच प्रसिद्ध होत. ' इडो ' नांवाची कृत्रिम भाषाहि अशाच प्रयत्नांचें फळ गणावयास पाहिजे. अलीकडे इंटरलिंग्वा (Interlingua)

या नांवाची भाषा बसविण्यांत आली आहे. ही बसविण्याचें कामीं इतालियन प्रो. पीनो (Peano) यांचे श्रम खर्ची पडले आहेत. ही लॅटिनवरून बसविलेली आहे. पीनो यांनी या भाषेंत बसविलेल्या शब्दांचा कोशाहि तयार केला आहे.

परंतु ह्या नवीन इंटरलिंग्वावाद्यांची भूमिका जगांतील विद्यमान भाषांची जागा घेण्याची नाही. आपल्या प्रयत्नाचें वर्णन (“ Intrenational Auxiliary Language ”) साहाय्यक आंतरराष्ट्रीय भाषा असें ते करतात; आणि तिचा उद्देश “ to assist and not to replace the mother tongue ” मातृभाषांस साहाय्य करणें असाच मर्यादित राखण्यांत आला आहे (पहा, Key to Interlingua 1931). येणेंप्रमाणें पाहतां व्होलापुक, इस्पेरंटो, इडो किंवा इंटरलिंग्वाप्रभृति विश्वभाषा किंवा विश्ववाणी यांचा प्रांत मर्यादित झाला, सर्व जगाचा व्यवहार त्यांतून करविण्याची भूमिका कांहीं व्यवहार्य कोटींतली नाही. एका कोणत्या लहानशा देशांतहि अशी कृत्रिम भाषा रूढ झालेली नाही. तशी ती झाल्यास इतर विरोधी राष्ट्रे तिचा स्वीकार करणार नाहीत. याच कारणांमुळे विद्यमानांतून एकहि भाषा विश्वभाषा म्हणून स्वीकृत केली जात नाही. इंग्रजीचा प्रसार आज जगांत सर्व भाषांत जास्त झालेला आहे. जगाची व्यापारी भाषा आणि कांही अंशीं राजकीय भाषाहि इंग्रजी आहे असें एका अर्थानें म्हणतां येईल. हें जरी खरें असलें तरी इंग्रजीचा स्वीकार विश्वभाषा म्हणून होणें शक्य नाही. कारण त्यायोगें जगाचें राजकीय स्वास्थ्य बिघडेल, ज्यांची इंग्रजी मातृभाषा आहे त्यांना दुसरी भाषा शिकवावी लागणार नाही आणि इतरांना मात्र सक्तीनें इंग्रजी शिकणें भाग पडेल. इतर जे आज इंग्रजी शिकतात ते दुय्यम भाषा (Secondary Language) म्हणूनच होय. इंग्रजी ऐवजीं फ्रेंच भाषेकडे किंवा जर्मन भाषेकडे हा मान गेला तर तें इंग्रजांस रुचेल काय ?

“ Neither the United States nor Great Britain would ever consent to give any country such tremendous advantages; how can we expect therefore, other nations, to accept a foreign tongue ? The resultant inequalities would be intolerable ” (Key to Interlingua) इतरांनीं आपल्या मातृभाषांच्यासाठीं पुष्कळ दिव्ये सोसलीं आहेत. एका जुन्या गीतांत

‘ नकोरे ! नको बाळा ! करूं मातेची हेंळणा ।

नेत्रांचा कैला दिवा; तळहार्तींचा पाळणा ॥ ’

असें मातेच्या स्वार्थत्यागाचें कळवळ्याचें वर्णन केलें आहे. मातेप्रमाणेंच आमचा प्रतिपाळ मातृभाषांनींही केला असल्यामुळें अपूर्व स्वार्थत्यागानें मातृभाषांची जोपासना ज्या अनेक देशांतील लोकांनीं केली आहे ते पळ-भरहि मातृभाषांच्या वरची पदवी कोणास देऊन ‘ मातागमनीपणा ’ करण्यास खचित तयार होणार नाहींत.

तेव्हां एखादी कृत्रिम भाषा तयार करून अथवा एखाद्या सोइस्कर विद्यमान भाषेलाच विश्वभाषेचा मान देऊन आपापल्या मातृभाषा नष्ट करण्यास कोणीच तयार होणार नाहीं. जग केवळ एकभाषा बोलणारें असतें तर पुष्कळ फायदे झाले असते. पण मग वैचित्र्याचें वैभव या जगांत कोठें आढळलें असतें काय ? या वैचित्र्यामुळेंच संसाराला खरी लज्जत आलेली आहे. सारींच गुलाबाचीं फुलें सारख्या स्थळीं सारख्या आकाराचीं व सारख्या वासाचीं जर जगांत झालीं किंबहुना फुलें म्हटलीं कीं गुलाब असें होऊन, जाई, जुई, चमेली, पारिजातक, मोगरा, बकुळ, चाफा इत्यादि सुवासिक सुंदर विविध प्रकारचीं फुलें जर नष्ट झालीं तर तें आपणांस आवडेल काय ? माणसांची उंची सारखी, वजन सारखें, रंग सारखा अशी एकरूपता आपल्यास आवडेल काय ? प्रचंड पर्वत नाहींसे होऊन सारी पृथ्वी सपाट झाली तर सर्व जगाचें आटपाटनगर करतां येईल आणि त्यावर चौक पाहून सुंदर डांबरी किंवा बिलोरी रस्ते हजारों मैल सरळ जातील आणि त्यावरून मोटार-वेगानें आपण भरकन् या टोंकाहून त्या टोंकाला जाऊं येऊं — हें चित्र घटका-भर रम्य वाटलें तरी असल्या एकनादी, एकरंगी, एकरूपी जगाचा आपणास तावडतोब कंटाळा येईल; वीट येईल. एकच रस, एकच अन्न, एकच फळ, असें एकच एक आपणांस रुचेल काय ? असो, तर वीट आणणारा एक-पणाहि आपणास नको; आणि याच्या उलट सगळा भेदच भेद झाला तरी तोहि तितकाच आपणांस तापदायक वाटेल. एकाचा एकाला मेळ नाहीं, प्रत्येकाची भाषा वेगळी, प्रत्येकाची रुचि वेगळी, प्रत्येकाचें सर्वच वेगळें झालें तर हा अतिरिक्त विविधपणाचा वा वैचित्र्याचा देखावा आपणास खचित खरोखरीच वेड लावील ! सृष्टींत आपल्या साम्राज्यांत मध्यम

मार्गाचा अवलंब केलेला आहे, ' अति तेथें माती ' ही म्हण याचेंच द्योतक आहे. अनेक माणसांत एक माणुसकी म्हणून आहे आणि अनेक रंग मिळून एक शुभ्रवर्ण होतो यांतच सृष्टीची सारी चमत्कृति सांठविलेली आहे ! साऱ्या जगाची एक भाषाहि माणसाच्या स्वभावास खपणार नाही आणि माणसा-गणिक वेगळी भाषाहि तो चालू देणार नाही !

जगांतील रानटी संघांच्या ज्या प्राथमिक अवस्थेंतील भाषा आहेत त्या या शेवटच्या वर्गांत गणण्यास चिंता नाही. पशु, पक्षी इत्यादिकांच्या भाषांपेक्षा किंचित् पुढें परंतु सुधारलेल्या मनुष्यांच्या भाषांपेक्षा फार मार्गें अशा या भाषा आहेत. त्या संवर्धनाला व पोषणाला पात्र ठरणार नाहीत. अशा रानटी संघांना सुधारणेचें साधन म्हणजे सुधारलेल्यांची संगतिच होय. त्यांच्या भाषा प्राथमिक अवस्थेंत असल्याने त्यांचा शब्दकोश फारच चाल्या-वस्थेंत आहे. असें असल्यामुळे ज्यांच्या संगतीनें सुधारणेचें व प्रगतीचें शिक्षण घेऊन या रानटी संघाचें ' चक्षुरुन्मीलन ' होणार त्या सुधारलेल्या गुरूंचीच आयती तयार भाषा उचलणें त्यांस फायद्याचें होणार नाही काय ? त्यांच्या मातृभाषेचा संसार अगदींच अप्रौढ व जुजबी असल्यामुळे त्यांनीं दुसऱ्या प्रौढ समाजास दत्तक होणेंच त्यांस परवडणार आहे. वैदू, गोंड, हॉर्टेटाट एस्किमो प्रभृती रानटी व असंस्कृत समाज हे संस्कृत समाजाच्या जोरदार आकर्षणांत सांपडून त्यांतच कालांतरानें विलीन होणार. रानटी समाज एक-तर क्रमाक्रमानें सुधारत जाऊन बलिष्ठ होतील आणि जर्मनांप्रमाणें रोम-सारख्या सुधारलेल्या परंतु पोकळ समाजास खाऊन टाकून त्याची संस्कृति पंचवितील किंवा जवळच्या संस्कृत समाजांत मिसळून जातील. जगाचा इतिहास हेंच सांगतो.

एतावता आपण असें पाहिलें कीं, कृत्रिम विश्वभाषा किंवा विद्यमान पराक्रमी भाषा या कोणीहि प्रबळ व प्रौढावस्थेंतील मातृभाषांना पदभ्रष्ट करूं शकत नाहीत. आणि रानटी व असंस्कृत भाषांचा तर या प्रकरणीं हिशेबहि घेण्याचें कारण नाही.

हीं दोन टोंकें सोडलीं म्हणजे ज्या मधल्या भाषा उरतात त्याच या जगांत व्यवहारांत आहेत. ज्याप्रमाणें कांहीं समाज, कांहीं राष्ट्रे व कांहीं धर्म हे प्रमुख म्हणून सहज दाखवितां येतात त्याप्रमाणें कांहीं भाषा म्हणजे

जगांतील प्रमुख भाषा असें स्वच्छ दाखवितां येईल. जसें जगांतील राजकारण कांहीं प्रमुख राष्ट्रांच्याच हातांत खेळत राहतें तसें जगांतील भाषांमधील राजकारणहि बहुधा त्याच राष्ट्रांच्या अनुरोधानें चाललेलें असतें. आजमितीला ज्यांना जगांतील पांच किंवा सात प्रवळ सत्ता असें म्हणतां येते त्या म्हणजे इंग्लंड, अमेरिका, फ्रान्स, जर्मनी, इटली, रशिया व जपान या होत. पैकीं इंग्लंड व अमेरिका हीं भाषादृष्ट्या एकच समजावीं लागतात. म्हणजे सात सत्ता व सहाच भाषा असें झालें. या सर्वांत इंग्रजी भाषा प्रसाराच्या हिशेबानें पाहता वरील सहांतील कोणत्याहि दोहोंच्या बरोबरीला येईल.

यानंतर जगांतील दुय्यम राष्ट्रांच्या भाषा. यांत स्पॅनिश, पोर्तुगीझ, डच्, तुर्की, चिनी, पुष्टु, ग्रीक, अरबी, फारसी, सयामी इत्यादि दहा पंधरा भाषा येतील. याहूनहि स्वतंत्र म्हणविणाऱ्या कांहीं छोट्या राष्ट्रांच्या भाषा जगांत आहेत. विस्तारानें जगांतील अग्रवर्ती राष्ट्रांत वसण्याचा अधिकार असलेला परंतु परतंत्र वर्गांत मोडणारा आपला हिंदुस्थान हा कांहीं एक-भाषात्मक नाही. यांत बंगाली, मराठी, गुजराथी, हिंदी, कानडी, तामिळ, तेलगू, मल्याळी, सिंधी, आसामी, ऊरिया, ब्रह्मी इत्यादि प्रमुख भाषा आहेत. याचा अर्थ इतकाच कीं पहिल्या व दुसऱ्या वर्गांत मोडण्यासारख्या अशा सुमारे ५० भाषा जगांत आज विद्यमान आहेत. जगाची लोकसंख्या सुमारे १५० कोटि धरली तर प्रत्येक प्रतिष्ठित भाषेच्या वाढ्यास सुमारे तीन चार कोटि बोलणाऱ्यांची संख्या येते. अर्थात् हा सरासरीचा आंकडा आहे. इतक्या भाषा आज जगांत पोक्त्या म्हणून नांदत आहेत. आणि इतक्यांचा संसार सुखानें परंतु गोडीनें चालेल असेंच धोरण आंखलें पाहिजे. प्रौढ व पोक्त अशा मातृभाषेचा पोषक गुण फार मोठा आहे. जीवन उन्नत होण्याला लागणाऱ्या विचारांचा पौष्टिक खुराक पुरविण्याचें सामर्थ्य ज्या मातृभाषेत असेल ती मातृभाषा थोर व पूज्य गणलीच पाहिजे.

या मातृभाषांच्या द्वारा सर्व जीवांना ज्ञानाचें अत्युच्च शिखर गांठण्याची सोय करून देणें हें सर्व परोपकारी पुरुषांचें काम आहे. हरएक मनुष्याला ज्ञानाच्या या उच्च शिखरावर आरोहण करण्याचा हक्क आहे. परंतु हरएकाला ती पात्रता आपोआपच कांहीं प्राप्त होत नाही. त्यास परिश्रम व बुद्धि यांची अत्यंत आवश्यकता आहे. या परिश्रमास अधिक फळ मिळावें म्हणून जी जी

योजना करता येईल ती करणे अवश्य आहे. ग्रंथ, चित्रे, आराखडे, कोष्टके आलेख हे सर्व अभ्यासकाचा परिश्रम व काळ वांचवितात. ज्ञानाचा मुक्काम गांठण्यास मातृभाषेचा रस्ता हा सगळ्यांत जवळचा व ओळखीचा रस्ता होय. अर्थात् याच रस्त्याने रस्ता आहे तेथवर मजल मारली पाहिजे म्हणजे तेणेकरून ज्ञानसाधनाचा काळ पुष्कळ वांचेल आणि काळाची जेवढी बचत होईल तेवढी आपणांस पाहिजे आहे. काळाइतकी मौल्यवान् वस्तु नाही. हा बहुमोल काळ मातृभाषेचा आश्रय केल्याने वांचतो म्हणूनहि मातृभाषेचा आश्रय करणे अत्यंत आवश्यक आहे. मातृभाषेचा रस्ता थेट शेवटच्या टप्प्यापर्यंत नेतां येईल तरी तें आपणांस पाहिजे आहे. आणि यास्तव तसे प्रयत्नहि आपणांस करावयास पाहिजेत.

जेथे हातच पोचत नाहीत तेथे इतर साधनांचा आश्रय करणे प्राप्तच आहे. त्यामुळे मातृभाषेचा जेथे लागू चालत नाही तेथे परक्या भाषांचा आश्रय करणे भागच पडते आणि जिज्ञासूने ज्ञानसाधनासाठी वाटेल त्या भाषेचा आश्रय करावा. परंतु कधीहि माघारें फिरूं नये. परंतु जिज्ञासूला अशक्त व दुर्बळ अशा केवळ मातृभाषाश्रित लोकांची आठवण ठेवलीच पाहिजे आणि त्यानें मागाहून येणाऱ्या या अशक्त दुर्बळांसाठी स्वार्थत्यागपूर्वक रस्त्याचा टप्पा नेववेल तितका शिखराजवळ नेला पाहिजे. केवळ ज्ञानानंदांत मग्न राहून आपण स्वतःच एकट्यानें त्या सुखाचे वाटेकरी होणे न्याय्य ठरणार नाही. सर्वांच्या सुखासाठी अशा ज्ञानोपासकांनीं हि त्याग करून इतरांची थोडी तरी सेवा केली पाहिजे.

खऱ्या जिज्ञासूचा दुहेरी धर्म

मातृभाषेच्या साहाय्यानें ज्ञानाची चढण जेथवर चढतां येईल तेथवर चढणे आणि तदनंतर पुढें जाणाऱ्या दुसऱ्या परक्या भाषेची सोबत पाहून वाट चालणे हा खऱ्या जिज्ञासूचा दुहेरी धर्म होय. ज्ञानाच्या वाटेनें ज्या भाषा जितक्या उंच गेल्या असतील त्या सर्व भाषा, परकीय असल्या तरी खऱ्या जिज्ञासूस नित्य बंदच असल्या पाहिजेत. अर्थात् जेथे मातृभाषा थंबकल्या तेथून पुढें दुसऱ्या भाषांचा आश्रय घेणे यांत पाप नाही. परंतु मातृभाषांची गति व सामर्थ्य वाढविण्यासाठी झटणे हेहि पुण्यकर्मच आहे.

आपणांस जगाची प्रगति झपाट्यानें कशीं होईल हें पाहावयाचें आहे. जग त्वरेनें अधिकांत अधिक ज्ञानसंपन्न ज्या उपायांनीं होईल ते उपाय आपणांस ठरवावयाचें आहेत. ज्ञानग्रहणाचें साधन भाषा; आणि ही भाषा आपण-प्रथमच पाहिलें कीं जगाची तर एकच होऊं शकत नाही. अर्थात् मातृ-भाषांचाच आश्रय करणें आपणांस एतदभावीं भाग झालें. यांत प्रौढ व पोक्त्या तेवढ्या मातृभाषा ठेवाव्या असेंहि आपण ठरविलें आणि त्यांच्याच आश्रयानें गेलें तरच अल्पश्रमानें परंतु बहुसंख्य लोकांना ज्ञानसंपन्न होतां येईल. बहुश्रमानें अल्पसंख्य लोकांनीं ज्ञानसंपन्न — आणि तें सुद्धां अर्धवट — होण्यापेक्षां अल्प-श्रमानें बहुसंख्य लोकांनीं पूर्ण शास्त्री बनणें हेंच जगाच्या फायद्याचें आहे आणि असें व्हावयाचा एकच सरळ व सोपा मार्ग म्हणजे पोक्त अशा मातृभाषांची उपासना. पुष्कळ श्रम करूनहि परकी भाषा धड येत नाही. किती आली तरी तिचा गुप्त भाव बहुधा हातीं येत नाही. एखाद्या भाग्यवंतालाच त्याचें दर्शन घडतें. भाषेच्या द्वारा साध्य सरस्वतीचा साक्षात्कार परकीय भाषेच्या द्वारे अनुभवास येणें परम दुर्घट असतें. ज्याप्रमाणें भगवंतांनीं भगवद्गीतेंत 'मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चित् यतति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥' असें स्वरूपाकार होणाऱ्या ज्ञान्यासंबंधानें उद्गार काढले आहेत, नेमकी तशीच स्थिति परकीय भाषेच्या द्वारा विद्येचा साक्षात्कार मिळवूं पाहणाऱ्यांची होते. मातृभाषेतून भाव सहज व्यक्त होतात परंतु परकीय भाषेच्या साहाय्यानें किती खटपट केली तरी परम सूक्ष्म भाव 'अव्यक्त' च राहतात आणि अशा 'अव्यक्तासक्तचेतसांना' 'अधिकतर कष्ट' मात्र व्यर्थ पडतात !

जन्मभाषेचें कार्यक्षेत्र व अधिकारक्षेत्र येणेप्रमाणें स्पष्ट केले. हिंदुस्थानांत मराठी, बंगाली, कानडी, गुजराथी वगैरे ज्या पोक्त भाषा आहेत त्या सर्वांना केवळ आपल्या पुरती दृष्टि ठेवून चालणार नाही. प्रत्येक भाषेनें आपापल्या लेंकरांची काळजी वाहिली पाहिजे. परंतु या सर्व भिन्नभाषी लोकांनीं एकत्र होऊन करावयाचीं कार्येहि कांही थोडीं नाहीत. सर्वांना सामान्य असणारी परिस्थिति व विषयहि बरेच आहेत आणि तें अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. या देशाची नसलेली परकी जी इंग्रजी तिच्या द्वारा हल्लीं मूठभर सुशिक्षित लोक व परकीय सरकार असल्या सार्वभारतीय प्रश्नांचो वाटाघाट करूं पाहतात. परंतु ही वाटाघाट खालच्या तळच्या थरापर्यंत जाऊन त्यांच्या रक्तांत भिन्न

नाहीं. आज शंभर वर्षांत इंग्रजी भाषेच्या द्वारा आमच्या समाजावरचा पापुद्राहि खरवडून निघाला नाहीं. विचार करण्यासारखी गोष्ट आहे कीं, गेल्या शंभर वर्षांत नुसतें देशी भाषांचें शिक्षणहि शेंकडा आठ दहांच्या पुढें आपणांस रेटतां आलें नाहीं आणि इंग्रजी शिकलेल्यांचें प्रमाण तर हजारांतच बसवावें लागेल. या हिशेवानें हिंदुस्थानांतील सर्व-साधारण इसमास इंग्रजी समजण्यापुरती येण्याइतका इंग्रजीचा प्रसार होण्यास आजच्या क्रमानें कैक शतकें लागतील असा हिशेब तज्ञांनीं बसविला आहे ! इतक्या वर्षांनीं कामापुरतें इंग्रजी येऊं लागणार आणि मग तेव्हां इंग्रजी ही राष्ट्रभाषा म्हणून मराठी, बंगाली, गुजराथी वगैरे लोकांनीं उपयोगांत आणणें शक्य होणार ! असला हा अशक्य आणि अव्यवहार्य कोटींतला कार्यक्रम आहे ! इंग्रजी या हिंदुस्थानची राष्ट्रभाषा-सर्वसाधारण व्यवहाराची भाषा-होऊं शकत नाहीं. पुनः विश्वभाषेच्या वेळचीच अडचण आली. मग काय नवीन एखादी सोपीशी कृत्रिम भाषा राष्ट्रभाषा म्हणून बनवावी किंवा काय, का विद्यमान भाषांतली जी फार मोठ्या समाजास कळते तिचाच स्वीकार राष्ट्रभाषा म्हणून करावा ? कृत्रिम भाषेचा प्रयत्न व्यर्थ आहे. आतां विद्यमान देशी भाषांतूनच सोईची निवड करण्याचा प्रश्न राहिला. राजकीय कारणांमुळे एक काळ असा होता कीं, आपली मराठी हिंदुस्थानांत सर्वांत ज्यास्त फैलावलेली भाषा होती. मोडींत दप्तर ठेवण्याचा रिवाज तर म्हैसूरसारख्या अनेक संस्थानांत परवापरवापर्यंत जारी होता. ड्यूक ऑफ वेलिंग्टननें अठराव्या शतकाचे अखेरीस असा स्पष्ट इशारा दिला होता कीं, हिंदुस्थानांत राजकारण करणें असलें तर मराठी शिकलें पाहिजे. राजकारणाप्रमाणें धर्मकारणास्तव अन्य काळांत मराठीनें महानुभावांच्या प्रयत्नानें पंजाबवर स्वारी केली आणि जसे राजकीय प्रसरणाचे पडसाद अजूनहि क्वचित् दूर दूरच्या प्रदेशांत एकदम मराठी शब्द कानीं पडून ऐकूं येतात तसेच धर्मकारणाच्या प्रसरणाच्या निमित्ताने काबुलांतहि जयकृष्णी मठांचें द्वारें आजहि ऐकूं येतात. आणि ज्ञानेश्वरकालीन जुनी उकारी मराठीची संथा घेणारा भाविक पंजाबी आजहि पंचनदांत सांपडतो ! ही केवढी आश्चर्याची व अभिमानाची गोष्ट ! ! पण काळ फिरला ! हाताजवळ आलेलें साम्राज्याचें फळ भलत्यांच्याच हातांत पडलें ! आणि असा जमाना आला कीं, आपण आपलें घर साभाळलें म्हणजे

मिळाविली ! तेव्हां भाषासाम्राज्याचाहि प्रश्न निकालांत निघाला म्हटलें तरी चालेल, खुद्द घरांतसुद्धां मराठी परकी व पोरकी झाली कीं काय असें जेथें म्हणण्याची पाळी आपणावर आली आहे तेथें मराठी राष्ट्रभाषा होण्याची गोष्ट कशाला ?? आज मराठीचा प्रसार २।, २।। कोटी लोकांतच आहे. मराठी समजणारांची संख्या आणखी एकअर्ध्या कोटींनीं वाढविण्यासारखी आहे. परंतु मराठीपेक्षां ज्यांचा प्रसार मोठा आहे अशा देशी भाषा बंगाली व हिंदी ह्या आज आहेत. बंगालीची अभिवृद्धि रवींद्रबाबूंसारख्या अद्वितीय विश्ववंद्य कवींनीं केली आहे आणि बंगीय भाषेचें पांग फेडलें आहेत. हिंदी बोलणारांची संख्या ९।१० कोटीपर्यंत पोचते आणि तोडकें मोडकें हिंदी समजणाऱ्यांची संख्या यादूनहि अधिक भरेल. म्हणजे हिंदुस्थानांतील एकतृतीयांश लोक आज हिंदी समजतात अर्थात् या संख्यादृष्टीनें हिंदी म्हणा, हिंदुस्थानी म्हणा हिचा राष्ट्रभाषा होण्याविषयींचा अधिकार सर्वांत मोठा आहे. अलीकडे हिंदी लेखक तिची जोपासना झपाट्यानें करीत आहेत. आणि हीच भाषा राष्ट्रभाषा म्हणून स्वीकारली जाण्याचा संभव प्रबळ आहे आणि तसें होईल तर तें योग्य असेंच घडलें असें म्हणावें लागेल आणि मग राष्ट्रभाषेचा प्रश्न या रीतीनें सुटेल.

जन्मभाषा राष्ट्रभाषा व विश्वभाषा यांच्या कार्यक्षेत्रांबद्दल व अधिकार-क्षेत्रांबद्दल आतापावेतो थोडाफार विचार केला. जन्मभाषेचें ऊर्फ मातृभाषेचें क्षेत्र म्हणजे त्या भाषांनीं व्यापृत देशभाग—आपलें घर. तिनें ज्ञानदृष्ट्या आक्रमण करावयाच्या क्षेत्राला मात्र कसलीहि कृत्रिम मर्यादा नाही. स्वगृहीं राहून साऱ्या ज्ञानविश्वाचें भ्रमण करण्यास ती स्वतंत्र आहे. पतंगाला ज्या-प्रमाणें एकदां आकाशांत चढल्यावर आपलें मूळ सूत्र संभाळून वाऱ्याशीं हवा तसा झगडा करण्याची मुभा आहे तशीच मुभा आपलें घर सांभाळून वर उंच ज्ञानशिखराकडे जाण्याची जन्मभाषेला वा मातृभाषेला आहे !

राष्ट्रभाषेची स्थलसीमा जन्मभाषेच्या स्थलसीमेपेक्षां व्यापक आहे. सार्वजनिक व्यवहारापुरता तिचा अभ्यास हरएकानें करावयास हवा. परंतु अत्युच्या ज्ञानसंग्रह तींत होईल तो ती ज्यांची जन्मभाषा आहे त्यांच्यासाठींच प्राधान्येकरून असेल आणि या बाबतींत तिचा दर्जा इतर प्रांतिक भाषांचे बरोबरीचाच राहिल. शिंदे किंवा पेशवे, पाटील किंवा कुलकर्णी म्हणून त्यांचा दर्जा

इतर पाटील किंवा कुलकर्णी यांच्याच बरोबरीचा होता, आणि याचा अभिमानहि ते वाहात हैं प्रसिद्धच आहे. सत्ताधारी राजे किंवा राजप्रतिनिधि म्हणून मात्र ते प्रसंगी अधिक अधिकार गाजवीत.

आतां एक गुंतागुंतीचा प्रश्न कधीं कधीं उत्पन्न होतो त्याचा येथें थोडासा विचार करणें अवश्य आहे. एका प्रांतांत जरी एक भाषाच बोलणाऱ्या बहुसंख्य लोकांचा गट असतो तरी अनेक कारणांस्तव अन्य प्रांतांतले पुष्कळ गट आपापला प्रांत सोडून राजधर्मव्यापारकारणांमुळे इतर प्रांतांत जाऊन कायमची वस्ति करून राहिलेले असतात. अशा अल्पसंख्य लोकांच्या शिक्षणाचा, व इतर व्यवहाराचा प्रश्न फार भानगडीचा होतो. ज्ञानार्थें व वैभवाचें अत्युच्च शिखर गांठण्याचा त्यांचा मानवी व मूलभूत हक्क त्यांनाहि वजाविता आला पाहिजे. पण परकीय सत्ता किंवा परकीय भाषा यांच्या दडपणांमुळे त्यांची फार कुचंबणा होते. आणि अखेर त्यांस जन्मभाषेला मुकण्याचाहि प्रसंग येतो. ही अडचण सर्वस्वी दूर करणें शक्य नाहीं. गेल्या महायुद्धानंतर युरोपची पुनर्घटना करण्यांत आली त्यावेळीं या प्रश्नाच्या विचारासाठीं बसलेल्या राष्ट्रसंघानें या प्रश्नांचा व तदुद्भूत विषयांचा बारकाईनें विचार करून अशा अल्पसंख्य लोकांना कांहीं **संरक्षण** निर्माण करून दिलें आहे.

हीं संरक्षणे पुष्कळ विचार करून व सर्व अनुभव व अडचणी जमेला धरून योजिलेलीं आहेत आणि हींच हिंदुस्थानालाहि उपयोगी पडतील. यास्तव त्यांचीच योजना सरकारनें, देशी संस्थानांनीं, सार्वजनिक संस्थांनीं व लोकांनीं यावत्शक्य केली पाहिजे.

युरोपचा इतिहास व अनुभव पुष्कळ सविस्तर व क्रमवार लिहिलेला आढळतो. आणि अर्थातच तिकडे वारंवार भाषांचे झगडे होऊन जे सिद्धांत अनुभवास आले आहेत त्यांचा उपयोग आपल्यापुढील प्रश्न सोडविण्यास चांगलाच हाईल हें स्पष्ट आहे. सर्व युरोपची एक भाषा आजहि नाहीं. पोलंड-सारख्या राष्ट्रानें स्वतःच्या राजकीय स्वातंत्र्यासाठीं जेवढा अद्भुत यत्न केला तेवढाच अतुल झगडा पोलिश भाषेच्या रक्षार्थ केला. पोलिश भाषेवर जीं संकटे आलीं तशीं आमच्या मराठीवर कधींच कोसळलीं नाहींत. परंतु पोलांनीं आपली भाषा प्राण गेला तरी सोडली तर नाहींच; परंतु अशा योग्यतेला

चढविली कीं, नुकतेंच कांहीं वर्षांपूर्वींचें जगविख्यात नोबेल वाङ्मयपारितोषिक एका पोलिश ग्रंथकाराच्या पोलिश ग्रंथास मिळालें ! म्हणजे पोलभाषा भाषा-मंडळांत पहिल्या पंक्तींत जाऊन बसली ! हा पोलिश भाषेचा रोमहर्षण रक्षा-संगर आपणांतील संशयात्म्यांस खचित मार्गदर्शक होईल म्हणून त्याचा समग्र वृत्तांत शेवटी दिला आहे.

याच प्रकरणीं आणखी एक भाषाभ्रम फार प्रबळपणें रूढ आहे. त्याचाहि उच्छेद होणें हितकारक आहे. स्वभाषांविरुद्ध प्राचीन भाषांचा झगडा लावण्यांत किंवा मानण्यांत येतो. आपल्याकडे संस्कृत विरुद्ध मराठी या नांवानें हा वाद लोकप्रसिद्ध आहे. या वादाचा विचार सविस्तर करावयाचा तर स्वतंत्र निबंधांतच केला पाहिजे. परंतु येंथें मल्क्यास्टर नांवाच्या इंग्रज लेखकानें या प्रकरणीं जे मननीय* उद्गार काढले आहेत त्यांतील युक्तिवाद व भावना दोन्ही अत्यंत अनुकरणीय आहेत. वाढत्या इंग्रजीपुढें प्राचीन लॅटिन्चाहि मोह त्यानें धरला नाही. लॅटिन्ला त्यानें आदरानें अभिवादन करण्यांत कसूर केली नाही; परंतु अंतःकरणांतील सिंहासनावर अधिष्ठान एकमेव इंग्रजीचें ! ती त्याची मातृभाषा ! ' महती देवता ह्येषा मातृरूपेण

* ' For is it not indeed a marvellous bondage, to become servant to one tongue for the sake of learning, during the greater part of our time, when we can have the very same treasures in our own language, which forms the joyful title to our own liberty, as the Latin reminds us of our thraldom ? I love Rome but I love London better; I favour Italy but I favour England more I honour the Latin tongue but I worship the English. I wish evreything were in our own tongue which the learned tongues gained from others nor do I wrong them in treating them as they did their predecessors, teaching us by their example how boldly we may venture, notwithstanding the opinion of some among us who desire rather to please themselves with a foreign language that they know, than to profit their country in their own language which they ought to know. ' (MULCASTER).

तिष्ठति । ' असें येथें मनुचें शब्द जरा बदलून म्हणण्यास काय प्रत्यवाय आहे ?

मल्याष्टरच्या देशांत म्हणजे इंग्लंडांत सुप्रतिष्ठित प्राचीन व नवोदित अर्वाचीन या भाषांचा तीव्र संगर झाला आणि अखेर आज इंग्रजीसारख्या भाषा ज्ञानसाम्राज्यांत ऐटीने अधिराज्य मिरवीत आहेत. प्राचीन भाषांचें व वाङ्मयाचें अध्ययन करणारांची संख्या सांप्रतच्या युगांत जरी रोडावली असली तरी तेवढ्यानें कांहीं त्यांचें महत्त्व किंवा योग्यता कमी झाली असें कोणी सूत्र जन मानीत नाहींत. उद्यां संस्कृताचें अध्ययन करणाऱ्यांची संख्या जरी आपल्याकडे कमी झाली तरी संस्कृताचें महत्त्व व योग्यता ज्ञानी जनांत व विद्वान्मंडळांत कदापि कमी होणार नाहींत. सुवर्णादि धातूंचें महत्त्व त्यांच्या दुष्प्राप्यत्वावरच अवलंबून असत नाहीं काय ? लोकाश्रयाच्या परिसाच्या संगानें लोकभाषारूपी कनिष्ठ धातूंचें सुवर्ण बनलें तरी त्यामुळें मूळच्या जातिवंत सुवर्णाची श्रेष्ठता कमी कशी होईल ?

असे युक्तिवाद प्राकृताच्या सर्व पुरस्कृत्यांनीं केलेले आहेत. आमच्या इकडील ज्ञानेश्वर-एकनाथ-दासोपंत-तुकाराम-मोरोपंत-प्रभृति- ' प्राकृतिकां'नीं संस्कृताची थोरवी कधींच अमान्य केली नाहीं. परंतु आम्हीहि आमच्या प्राकृताच्या पळसाच्या द्रोणांतून संस्कृताच्या रत्नमणिचक्राप्रमाणेंच तेंच अस्सल जीवनदायी अमृत देऊं असेंच त्यांनीं विनयानें, पण निश्चयानें, युक्तिवादानें पण ' प्रतिज्ञोत्तरें ' बोलून वारंवार सांगितलें आहे इतकेंच ! दासोपंतासारख्या भाष्यकर्त्या संस्कृत पंडितानेंहि दुराग्रही व निष्करण ' सांस्कृतिकांस ' स निर्भीडपणें मूर्ख म्हणून- ' ऐसियां मूर्खांसि मुंडणें किती आतां ? ' म्हणून रोखठोक सवाल केला आहे !

प्राकृत भाषांचा संस्कृताच्या सर्व भांडारावर परिपूर्ण वारसा हक्क आहे. संस्कृताच्या संपत्तीवर प्राकृतांची मालकी आहे. शब्द व विचार हे संस्कृतांतून भरपूर घेण्यास कसलाच प्रत्यवाय आपणांस नाहीं. संस्कृताची जुळणीहि शक्यतोंवर अनुसरण्याची सोय व शक्ति संस्कृतोद्भव प्राकृतांत सापिंड्यामुळें आहेच आहे ! आणि संस्कृतांत आतां नवीन प्रवाह उत्पन्न होण्याचें थांबलें आहे. पण प्राकृतांत तें काम जोमानें चालूं आहे. भोंवतालच्या प्राकृतांचा व इतर शेजाराला आलेल्या आणि सत्ताधारी परकीय भाषांचाहि कांहीं लळा त्यांस लागणें अपरिहार्य आहे. आपला स्वभाव व स्वातंत्र्य सांभाळून

जर हा लळा पाळला तर ती विकृति मारक न ठरतां संवर्धकच ठरते !
हाहि विषय स्वतंत्रपणेंच विवेचिला पाहिजे.

आजच्या निबंधाचा रोख एकाच मुद्यावर आहे. सांप्रत ज्या पुढारलेल्या १०।१२ प्रांतिक भाषा आहेत त्यांचें भावी कालांत कार्य व स्थान काय ? सर्वेक्याच्या गोड कल्पना कशा स्वप्नवत् विरतात तें लक्षांत घेतलें म्हणजे माणसांना आज जेवढी शक्ति आली आहे तीस अनुसरून व तिला झेपतील असेंच त्यांचे गट नांदूं देणें व वाढूं देणें हाच व्यवहार्य मार्ग आहे. भावी भारतांत प्रमुख व प्रौढ अशा १०।१२ प्रांतिक भाषा अवश्य राहणार. त्यांच्या अंतस्थ वाढीला कसलीच कृत्रिम मर्यादा कल्पण्याचें कारण नाही. या खेरीज हिंदीसारखी सार्वभारतीय भाषाहि आपणांस स्वीकारावी लागेल आणि आपल्यांतील ज्यांचा संबध वारंवार भारताबाहेरील जगाशीं व्यापारासाठीं, प्रवासासाठीं किंवा ज्ञानसंग्रहासाठीं वगैरे येईल, अशांस इंग्रजीसारखी सर्वप्रसृत अशी परकी भाषाहि शिकावी लागेल. ज्यांस पंडित व्हावयाचें असेल त्यांस विषयानुरूप, संस्कृत, फारसी, जर्मन, हिब्रू, किंवा चिनी इत्यादि भाषा शिकाव्या लागतील त्या खेरीजच !

या हिशेबानें पाहतां प्रथम प्रांतिक, नंतर सार्वभारतीय म्हणून हिंदी नंतर आंतरराष्ट्रीय म्हणून इंग्रजी आणि नंतर पांडित्यासाठीं ज्या एक किंवा अनेक हस्तगत करतां येतील त्या भाषा असा क्रम लागतो. बहुभाषिक झाल्या-शिवाय आपला तरणोपाय नाही.

From "Poland"

a study in National Idealism,
by Monica Gardner.

"The battle for the Polish language proceeds on equal lines with the struggle for the land.

In 1887 the Polish language was forbidden in the elementary schools, with the exception of the prayers

and religious instruction, which remained Polish. In 1905 that exception was withdrawn; and from that time the Polish child has been compelled to learn its religion and to recite its prayers in German. The children refused to pray or to be taught their faith in the language which they do not understand, which is forced upon them instead of their own mother-tongue. They are punished by detention or flogged; and the instances of Polish children beaten to death by a brutal Prussian master are unhappily not uncommon. A parent whose boy is in a high fever after such a flogging is fined if he does not send the sick child to the house of detention, to which he is condemned because he would not say his prayers in German. The affair at Wreschen is still fresh in the mind of every Pole. The children refused to recite the prayers in German instead of Polish. They were mercilessly flogged. The parents, hearing their childrens' screams, ran to the school house and protested. Several of them—bread-winners of the family—were sent to prison. Their number included a poor woman, the mother of young children who was expecting her confinement. She was condemned to prison, for two years, because, maddened at the sight of her childrens' sufferings, she had abused the school master. Fines, loss of employment, are the answers that the parents' protests received.

Polish ladies, determined that the children of their nation shall not be deprived of their birth-right, secretly gather them together and teach them gratuitously the

truths of their religion in their own language. When discovered these ladies are thrown into prison and treated there as common malefactors.

No word of Polish may be uttered in class, or between the children in the elementary school. The German master refused to explain his meaning in the only language that the children know because it is Polish. He illustrates the German words he is teaching by pictures, by signs, in any way rather than allow the pupils to hear their own tongue spoken.

In the Secondary schools Polish is proscribed; Polish history, Polish subjects are dismissed from the curriculum. But here the language may still be taught as an extra lesson once or twice a week for three-quarters of an hour and for two years only. Even this concession, meagre enough when we consider the peculiar difficulty & intricacy of the Polish Grammar, is hedged round with vexatious hindrances. The Polish boy in the grammar-schools, however marked his abilities, is cebarred from scholarships and the Government stipends, granted to successful scholars and for which, of course his parents are taxed. Bullied and persecuted by his German masters and school-fellows, he leads the life of a dog. He is compelled to sit and listen in indignant silence, while before the whole class the teacher calumniates his nation, and expends his coarse ridicule on the beautiful Polish language and all that is Polish. For the crime of having founded a private society among themselves for the study of their literature and history,

a band of high-class Polish school boys were some years ago expelled from school, condemned to exclusion from every other school in Germany, which involved the ruin of any such career as is open to the Pole, with the added penalty of three years service as privates in the Prussian Army. Like-wise, school boys found with Polish histories and works on Polish literature in their possession run the same danger of expulsion.

The war upon the Polish language is not confined to the limits of the school. Polish parents are not permitted to have Polish tutors and Governesses for their children. German officials are authorized to enter a private house at any moment to ascertain if the children are being taught in Polish. The patriotic Polish mother will not desist from teaching her children in their native tongue their country's history and traditions; but she is driven to do so in the shelter of her bed-room, as the one place in her house which the German inspector is not allowed to investigate.

The Polish language is forbidden in public Polish assemblies. At the Ticket Office the Pole must ask for his ticket in German; and, if he does not know German, he must bring an interpreter with him. A Polish waiter speaking Polish in a restaurant is liable to instant dismissal. The peasant who requires some remedy in the Chemist's shop is not allowed to ask for it in his own language. The lable *poison* must not be written in Polish over the medicine purchased by a Pole. The evidence of the Pole in the law-courts must go through

the medium of a German interpreter. A poor Polish man or woman who cannot take his or her oath in a language not their own is sent to prison. The Polish soldier, forced to serve in the German army, may not speak Polish. Polish towns and villages, the Polish streets, are rechristened by some German title, as unrecognizable as senseless to the Polish ear. The Polish infant, after being baptized by the name its parents choose, is entered on the register by the German officials under a German name. Letters addressed in Polish are detained at the post-office until the recipient pays a fine. Telegrams may be sent in any and every language but not in Polish. ”

◆ ◆ ◆

३. मराठ्यांच्या इतिहासाचा अभ्यास

सर्व इतिहासप्रेमी सज्जनहो, प्रथम मी बडोदें मराठी साहित्यसंमेलनाच्या स्वागतमंडळाचे, इतिहास-विभागाध्यक्ष म्हणून माझी निवड करून बहुमान केल्याबद्दल आभार मानतो. या निवडाची जबाबदारी स्वागतमंडळावर आणि स्वीकाराची जबाबदारी मजवर आहे. माझा अधिकारहि इतिहासविषयांत केवळ अल्प आहे. संतवाङ्मयेतिहास, अथवा मराठी रियासतेतिहास, अथवा शिवचरित्रकार्य असे प्रचंड उद्योग हातीं घेऊन तदर्थ ज्यांनीं आपले देह झिजविले आहेत असे थोर कर्मवीर वगळून स्वागतमंडळानें मजसारख्या पाइकालाच आधिपत्य स्वीकारण्याची आज्ञा केली ती पाइकधर्माला अनुसरून पाळण्याचा प्रयत्न करणें, एवढेंच आपलें काम असें समजून मी स्वीकारली आहे. माझा हा गौरव म्हणजे मी ज्या संस्थेचा कार्यवाह आहे व ज्या गुरूंचे मी सतत स्मरण करतो त्यांचाच गौरव आहे असें मी समजतो.

मला स्वागतमंडळाच्या इच्छेप्रमाणें हें आजचें भाषण आगाऊ लिहून काढून त्यांचे हातीं देतां आलें नाहीं यामुळें झालेल्या गैरसोयीबद्दल मी स्वागत-मंडळाची व आपली सर्वांची क्षमा मागतो.

आतां आपण सर्व सज्जनांनीं मजला सर्वप्रकारें साहाय्य करून उद्दिष्ट कार्य सिद्धीस न्यावें अशी माझी प्रार्थना आहे.

एकोणिसावें महाराष्ट्र साहित्य संमेलन, बडोदें
इतिहास विभागाचें अध्यक्षीय भाषण १९३४

इतिहासकार्यात रमलेले असे कित्येक मित्र या सालांत मृत्युमुखीं पडले. त्यांचा येथें सखेद उल्लेख करणें आपलें कर्तव्य आहे असें मला वाटतें. (१) रा. मुकुंदरावजी बर्वे, इंदूर हे निरलस असे इतिहासप्रेमी लेखक होते. त्यांनीं हौसेनें बरींच इंग्रजी, मराठी पुस्तके लिहून प्रसिद्ध केलीं होती. (२) श्री. सरदार खं. चिं. मेहेदळे यांच्यासारखा बहुपाठित विद्वान आतां विरळाच आढळेल. राजवाड्यांनीं त्यांच्याच साहाय्यानें पुण्यास भारत इतिहास संशोधक मंडळाची स्थापना केली. (३) रा. कृष्णराव केळुसकर, यांचें छत्रपति शिवाजी महाराज यांचें चरित्र व गौतमबुद्धाचें चरित्र हे दोन्ही ग्रंथ मराठी वाङ्मयांत उच्च दर्जाचे प्रौढ ग्रंथ म्हणून मान्यता पावलेले होते. (४) चवथा मृत्यु भारतीय साम्राज्यकर्ते नाना पावगी यांचा. हे साठी उलटलेले पक्क पंडित होते. (५) पांचवा मृत्यु इंदूरचे रा. अनंत नारायण भागवत यांचा. पारसनिसांच्या नंतर पुणेदारांत प्रवेश मिळावा म्हणून यांची खटपट तीसपस्तीस वर्षांपासून चालू होती; त्यावेळीं त्यांस यश आलें नाहीं. तरी त्यांनीं आपलीं या क्षेत्रांत काम करण्याची हौस टाकली नाहीं. फलटण, औंध, भोर व इंदूर या संस्थानांत आश्रय मिळवून त्यांनीं बरेच कार्य केले. होळकरशाहीचीं साधनें प्रसिद्ध करण्याचें कार्य त्यांनीं आरंभिलें. होतें. तें आतां आमच्या इंदूरकर मित्रमंडळीनें पुढें चालविलें पाहिजे हें मी सुचवावयास पाहिजे असें नाहीं. वरील गत विद्वानांनीं परिश्रमपूर्वक वाङ्मय-इतिहाससेवा करण्याचें जें उदाहरण आपणापुढें ठेविलें आहे तें काळालाहि हिरावून नेतां येणार नाहीं. एवढेंच या दुःखांत समाधान आहे ! !

या संमेलनांतील हा ' इतिहास ' विभाग होय, नुसतें ' इतिहास ' म्हटलें तर आपलें कार्यक्षेत्र फार अफाट होईल. परंतु हें मराठी साहित्यसंमेलन आहे हें लक्षांत घेतलें म्हणजे मराठी शब्दानें कांहीं क्षेत्रमर्यादा आपोआप सूचित होण्यासारखी आहे. मराठ्यांविषयीं अथवा मराठी भाषेत ग्रथित होणारे अथवा मराठ्यांनीं चालविलेले इतिहासविषयक परिश्रम असें कांहीं स्वरूप त्या मर्यादेचें निश्चित करतां येईल. वरील तीन पर्यायांतील तिसरा पर्यायहि या संमेलनाच्या कक्षत्राहेरच ठेवणें बरें असें मला वाटतें. राहिले दोन पर्याय या आपल्या मर्यादा असें आपण समजू. स्वागतमंडळानें या विभागाच्या निबंधांसाठीं

विषय सुचवितांनाहि इतिहास व साहित्य अशा जोडसंबंधांची मर्यादा काल्पिली आहे; तीहि यासंबंधी आपणास कांहीं अंशी मार्गदर्शक होईल.

आपण ' ऐतिहासिक ' आहोंत, आपणास कालमर्यादा समजावी लागते. निबंधकार किंवा चार्चिक यांना तशी मर्यादा कांहीं आगाऊ संकल्पिलेली नाही. प्रसंगानुसार सभेच्या संमतीने ती ठरवितां येईल.

तूर्त या भाषणांतील सिंहावलोकनाच्या आवश्यक भागापुरती ती मर्यादा गतवर्षांची म्हणजे संमेलनीय वर्षाची अशी मी निश्चित केली आहे.

गतवर्षी नागपूर संमेलनांतच आमचे मित्र रा. आबा चांदोरकर व जोशी यांनी संपादिलेला ' लेखनालंकार ' हा संग्राह्य ग्रंथ प्रसिद्ध झाला. पेशवे दत्तराचीं दारें उघडूं लागल्यामुळे या ग्रंथाची रचना रा. चांदोरकर यांस सुलभतेनें करितां आली. वरींचशीं हस्ताक्षरें दत्तरसंपादकांनीं निवडलीं होती. तीं व आणखी आपण स्वतः आपल्या दृष्टीनें शोध करून व बाहेरीलहि भर त्यांत यथावकाश घालून मराठी राजवटींतील अनेक लहानथोर सेवकांचीं हस्ताक्षरें रा. चांदोरकर यांनीं छायाचित्ररूपानें आपणास दर्शनसुलभ करून या लेखनालंकारांत आपल्या हातीं दिलीं आहेत. लेखनालंकार हा शब्द द्वयी आहे. त्याचा ऐतिहासिक अर्थ लेखन 'अलं' म्हणजे पर्याप्त झालें असा आहे. अनेकांच्या लेखनांचे अलंकार जेथें एकत्र केलेले. आहेत तो असा त्याचा दुसरा अर्थ होतो. पैकीं पहिल्या अर्थानें सूचित होणारी ' पर्याप्ति ' आपणास मान्य करितां यावयाची नाही. याचें कारण उघड आहे. आपणास कितीतरी आणखी हस्ताक्षरें पाहिजे आहेत; आपलें पोट भरून ' अलं ' म्हणजे ' पुरें झालं ' अशी पावती देण्यास आपण केव्हांच तयार नाही अशी माझी खात्री आहे.

रा. चांदोरकर - जोशांच्या—या लेखनालंकाराच्या संपादकांच्या — मताप्रमाणें सर्वांत बहुमोल अलंकार म्हटला म्हणजे श्री छत्रपति शिवाजीमहाराज यांचें म्हणून संपादकांनीं ठरविलेलें हस्ताक्षर होय. श्री छत्रपति शिवाजी महाराज यांना लिहितां येत होते ही गोष्ट आतां सर जदुनाथ यांनींहि मान्य केली आहे ! असें आहे तरी श्री छत्रपतींचें हस्ताक्षर अमुकच असें निश्चित सांगण्या-इतका पुरावा आपणापुढें आमचें मतें नाही. शिवाजी महाराजांचे नांवें सुटलेलीं सुमारें १०००।१२०० पत्रें आतां आपणास उपलब्ध होण्यासारखीं आहेत. तीं व इतर छत्रपतींचींहि पत्रें मुकाबल्यास घेऊन उलटसुलट

परीक्षेनेच हा मुद्दा कायम करतां आला पाहिजे. म्हणजे पत्रांवरून नियम व नियमांप्रमाणे पत्रे असा मेळ घालतां आला पाहिजे. या कोंडित्च छत्रपतींचे अक्षर धरतां आले म्हणजे मनास कसलाहि संशय राहणार नाही. म्हणून संपादकांची जरी आशंका फिटली असली तरी तशी सर्वांची फिटल्याशिवाय या बाबतीत कायमपणा येणार नाही. या ग्रंथांतील इतर कित्येक हस्ताक्षरांबद्दलहि खात्री देता येणार नाही. अगदीं भिन्न वळणाचीं दोन हस्ताक्षरे संपादकांनीं एकाचीच म्हणून दिली आहेत आणि दोन व्यक्तींनीं मिळून लिहिलेल्या पत्रांतील अंत्याक्षर एकाच व्यक्तीचे म्हणून दिले. आहे. अशा संशयित बाबींची चर्चाच व्हावयास पाहिजे, आणि ती 'जाणिक' मंडळीत वसून सर्व जिज्ञासूसमक्ष झाली पाहिजे. तसेंच प्रसिद्ध पुरुषांचीं जितकी विस्तृत लेखनें स्वहस्ताक्षरांकित अशीं मिळतील तितकीं मिळवून त्यांच्या छायाछवी घेऊन त्या प्रसिद्ध व्हावयास पाहिजेत. तसा उपक्रम करण्यास साधनें पुष्कळ मिळण्याजोगीं आहेत. हे दर्शविण्यासाठीं आज मी आपणांसमोर विठ्ठल शिवदेव, भाऊसाहेब, नाना फडणवीस, नानासाहेब पेशवे, मोरोपंत कवि, हरिपंत फडके, सवाई माधवराव, जानोजी भोसलेप्रभृतींचीं मूळ हस्ताक्षरे ठेवीत आहे तीं आपण पाहावीं. असो. रा. चांदोरकर-जोशी यांनीं आपणास ऋणी केले आहे एवढे मात्र निःसंशय !

कालक्रमानेच बोलावयाचे म्हटले तर संमेलन संपतांच नागपूर सुकामां एक वाङ्मयेतिहाससंशोधकमंडळ स्थापन करण्याचा जो उद्योग झाला त्याचा उल्लेख आतां केला पाहिजे. आजपर्यंतच्या या मंडळाच्या उद्योगावरून हे बीं रुजत चालले आहे असे म्हणण्यास चिंता वाटत नाही. लवकर या बीजाचा वृक्ष होवो ! नागपुरास विद्यापीठ आहे आणि त्यांत मराठीच्या मायेचीं माणसें आहेत. यास्तव ही आशा बरीच साधार आहे असें आपणहि म्हणाल.

अर्वाचीन इतिहासोपयोगी साधनें छापण्याचा महदुद्योग जो गेल्या पन्नास-साठ वर्षांत सतत वाढत्या जोमाने महाराष्ट्रांत फोफावत आहे तसा तो इतर कोणत्याहि भारतीय प्रांतांत फोफावलेला नाही. हा उद्योग हे महाराष्ट्राचे या शतकातील संस्मरणीय वैशिष्ट्य म्हणून सांगतां येईल; किंबहुना अखिल भारतालाहि मार्गदर्शक होईल असें वाङ्मय-प्रांतांत महाराष्ट्राचे एवढेच

काम दाखविता येईल. कोशरचनेची जी प्रचंड परंपरा डॉ. केतकरांच्या ज्ञान-कोशापासून सुरू झाली तो याच योग्यतेची असली तरी व्यापकपणे विचार केला असता ती इतिहासप्रांताशीच अधिक संलग्न आहे ! अर्वाचीन इतिहास-विरचनेचा विषय घेतला तरीही नुसती मराठी रियासतमाला घेतली तर तिच्या तोडीची ग्रंथमाला दुसऱ्या देशी भाषांत दाखविणे कठिण जाईल.

आतां साधनग्रंथांत या सालांत काय भर पडली तें थोडक्यांत पाहूं.

साधनांत सतत भर टाकणारीं तीन मासिकें म्हटलीं म्हणजे भा. इ. सं. मंडळार्चे त्रैमासिक, राजवाडे संशोधक मंडळार्चे त्रैमासिक व सत्कार्योत्तेजक सभेचे रामदास आणि रामदासी मासिक. याशिवाय यवतमाळच्या शारदा-श्रमार्ची वार्षिकें निघूं लागलीं आहेत; परंतु तीं साधनात्मक म्हणण्यापेक्षां संकलनात्मक किंवा विवेचक सदरांतच जास्त शोभतील.

भा. इ. सं. मंडळाजवळील चंद्रचूड दत्तराच्या प्रचंड संग्रहांतून शिंदेशाही इतिहासाला उपयोगी पडणारे कागद निवडण्याचे काम ग्वाल्हेर दरबारमार्फत होऊन त्याचा पहिला खंड दरबारनें प्रसिद्ध केला आहे. या खंडांत बराच निवडक पत्रव्यवहार प्रसिद्ध झाला आहे, परंतु त्याचे संपादन श्री. फाळके यांचा नमुना पुढे ठेवून किंवा राजवाडे खंड १ चा नमुना पुढे ठेवून केले असते तर त्याची शास्त्रशुद्धता व दर्जाही वाढला असता. परंतु ग्वाल्हेर दरबारनें या कामीं लक्ष घातले आणि दरबारचे त्यावेळचे सरदत्तरदार (Inspector General of Records) रा. केशवराव डोंगरे यांनी व त्यावेळचे गृहमंत्री (सुमंत) श्री. खासेसाहेब पवार यांनी या कामीं उत्तेजन दिले त्यामुळे एवढे तरी पाऊल पुढे पडले. आशा आहे की, ग्वाल्हेर दरबार मराठी इतिहासाबद्दल आपले कर्तव्य यथान्याय उत्साहाने बजावण्यास नूतन श्रीमंत महाराजांचे अमदानीत सरसावून पुढे येईल.

कै. रा. व. पारसनीस यांच्या अविश्रांत परिश्रमाने सातारा शहरीं जें ऐतिहासिक संग्रहालय स्थापन झाले आहे. त्यातील निवडक कागद-पत्रांचा एक खंड लुक्ताच सातारा इतिहास मंडळाने प्रसिद्ध केला आहे. हाहि उपक्रम अभिनंदनीयच होय आणि हा असाच पुढे चालविण्यांत येईल अशी उमेद बाळगण्यास कांहीं हरकत दिसत नाही.

परंतु साधनग्रंथसंग्रहांत सर्वांत मोठी भर घालण्याचा अलीकडील प्रयत्न म्हटला म्हणजे पेशवे दफ्तरांतील निवडक पत्रांचे ४५ खंड हा होय. असे स्पष्ट म्हणण्यास चिंता नाही की, आजपर्यंत मराठी इतिहासासंबंधी एवढी मोठी महत्त्वाची भर कधीच पडली नव्हती. अगोदर पेशवे दफ्तर म्हणजे साधनांचा केवळ अद्वितीय सांठा आहे. आपल्या दुर्दैवाने त्यांचे महत्त्व दर्शविले असतांही कांहीं गैरसमजाने, कांहीं अज्ञानामुळे, आजवर सरकारने या संबंधीचे कर्तव्य जसे करावे तसे केले नव्हते. पूर्वी कै. न्या. रानडे-भांडारकरप्रभृतींनी प्रयत्न केले त्यावेळीं वाड, मावजी व पारसनीसप्रभृतींच्या साहाय्याने सुमारे १५।१६ खंड उपयुक्त माहितीने भरलेले असे प्रसिद्ध झाले. हे खंड स्वतः प्रसिद्ध करण्याची सरकारची इच्छा होती, परंतु लोकांकडूनच हे काम होणे बरे असे वाटून रानडेप्रभृति आमच्या पुढान्यांनी हे काम आपल्याकडेच मागून घेतले आणि पुढे अक्षम्य दिरंगाई होऊन १५।१६ खंड प्रसिद्ध होण्यास १५।१६ वर्षे लागली ! तथापि पारसनीस यांनी आपल्या खुबीच्या वागणुकीमुळे पेशवे दफ्तरांत आपला रावता चालू ठेविला होता व त्यांतील सुमारे ८ ते १० हजार कागद आपण निवडून नकल करून ठेवल्याचे ते सांगत. त्यांतलेच कांहीं इतिहाससंग्रहांत त्यांनी प्रसिद्ध केले.

अधूनमधून साने, भानू, व भा इ. सं. मंडळ यांनी या विषयाकडे क्वचित् लक्ष पुरविले असले तरी सर जदुनाथ सरकार यांनी हा विषय १९२१ त मुंबई मुक्कामी नेटाने सरकारी दफ्तरखानासभेपुढे ठेविला. इ. स. १९१९ साली हिंदुस्थान सरकारने सरकारी दफ्तरखाने ऐतिहासिकांस खुले करण्याविषयीचे आपले धोरण जाहीर करून वर उल्लेखिलेले तज्ज्ञ मंडळ नेमिले आणि या मंडळाच्या पहिल्याच बैठकीपासून पेशवे दफ्तराकडे प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष लक्ष पोंचू लागल्याचे आपणास दिसेल. पण सर जदुनाथ यांनी १९२१ सालापासून या प्रश्नास जोराची चालना दिली. या अवाढव्य दफ्तरखान्याचे बोटखत (hand list) तयार करण्याचे काम प्रचंड खर्चाचे होते; या खर्चामुळे हि सरकार कचरत होते. पण खरे म्हटले तर सरकारला योग्य व सच्चा सल्लाच या कामी मिळत नव्हता ! १९२५ साली दफ्तरसभेची सरकारी बैठक पुण्यासच झाली व तेथे या प्रश्नाचा उहापोह अधिक झाला ! सर जदुनाथ यांना आपले रियासतकार रावसाहेब गोविंदराव सरदेसाई यांची आंतून निकड

होती हैं सर्वश्रुतच आहे. अजूनहि सरकारची गैरसमजूत गेलेली नव्हती. पण सरकार तपासणीची भाषा बोलू लागले. इ. स. १९२१ त सरकारने विचारणा केल्यावरून भा. इ. सं. म. तर्फे पेशवे दत्तराचे तपासणीचे काम मोफत करण्याचे लेखी आश्वासन आम्ही सरकारास दिले, त्यावेळीं आजच्या आपल्या संमेलनाचे अध्यक्ष रा. नानासाहेब चाफेकर यांनी आमच्या विनंतीवरून हे काम अंगीकारण्याचे मान्य केले होते. आणखी एकदोन सरकारी बडे नोकर आमच्या विनंतीस मान देऊन या कामी साहाय्य देणार होते. शिवाय विनसरकारी आम्ही मंडळी होतोच !! परंतु पुढे एकाएकी ते सर्व प्रकरण दत्तरीं लागले ! आम्हीहि कांहीं त्याचा पिच्छा पुरवावा तो पुरविला नाही !

पुढे पारसनीस यांचे मृत्यूनंतर सरकारने पेशवे दत्तराच्या तपासणीचे काम करण्यास रावसा. सरदेसाई यांची नेमणूक द. म. रु. ६०० वर केली. वास्तविक एवढ्या प्रचंड दत्तराची निवड व त्यांतील उपयुक्त संग्रहाचे मुद्रण हे खरोखरच फार प्रचंड खर्चाचे, जिकिरीचे व कालावधीचे काम होते. म्हणूनच प्रथम दत्तराची एखादी संशोधकोपयोगी यादी किंवा एखादी उपयुक्तशी मार्गदर्शिका प्रसिद्ध करावयास पाहिजे होती. किंबहुना तसाच संकल्पहि सरकारचा होता असें आम्हांस वाटते. परंतु निवड, नकलण व प्रसिद्धीकरण या कामावरच रावसा. सरदेसाई यांनी भर दिला. यामुळे असें झाले की, ज्या दृष्टीने संपादकांनी निवड केली तेवढीच सामुग्री जनतेपुढे आली; परंतु खुद्द पेशवेदत्तराची लांबीरुंदी-खोली तपासून अंतपार ठाव घेण्याची संशोधकांस लागणारी सोय मात्र पाहिजे होती त्याच्या दशांशाहि झाली नाही. वास्तविक असें बहुमोल भांडार हे तज्ज्ञ दत्तरानवीसाच्याच ताब्यांत द्यावे, म्हणजे कागदांचे आयुष्य वांचविण्याचे शास्त्र तो जाणत असल्यामुळे अवश्य त्या योजना तो करील. आज एक दगडी इमारत व तेथे अग्निवाधानिवारणाची उत्तम व्यवस्था आणि रक्षकवर्ग एवढी सोय म्हणावी तशी आहे. परंतु दत्तरशास्त्रदृष्ट्या जशी योजना बडोद्यासहि आज सुरू आहे तिचा मागमूसहि या अपूर्व दत्तरखान्यांत नाही. कदाचित् रावसा. सरदेसाई यांनी लक्ष दिले नसेल, कदाचित् सरकारने त्यांचा सल्ला मानला नसेल, परंतु आम्ही वर सुचविलेली तजवीज ताबडतोब झाली पाहिजे. दत्तरसभेच्या बैठकींत पाटण्यास आम्ही हा मुद्दा पुढे मांडला होता. परंतु अध्यक्ष सर जदुनाथ

यांना मुंबई सरकारच्या खालावलेल्या आर्थिक परिस्थितीची कळ येऊन त्यांनी तो मार्ग ठेवला !! मात्र ४५ खंडे संपादून छापण्यासाठी एक लक्ष रुपयेपावेतो जो व्यय झाला असेल त्यासाठी मुबलक पैसा मुंबई सरकारजवळ होता !! नावडतीचें मीठ आळणी ! दुसरें काय ?

हें कसेंहि असलें तरी छापून प्रसिद्ध झालेले पंचेचाळीस खंड पाहिले आणि अवघ्या तीन चार वर्षांत हें काम पुरें झालें हेंहि लक्षांत घेतलें म्हणजे संपादक रावसा. सरदेसाई व त्यांचे मदतनीस आणि मुंबई सरकार यांचे आभार मानावे तेवढे थोडेच होतील. हा उद्योग म्हणजे रावसाहेब नानासाहेब सरदेसाई यांच्या अविश्रांत उद्योगाचें वंदनीय स्मारकच होय यांत शंका नाही. आज सत्तरीच्या घरांत गेलेल्या नानासाहेबांचा निरलसपणा व कार्यनिष्ठा खरोखरच अपूर्व आहे आणि या त्यांच्या गुणांमुळेच एकजात पंचेचाळीस साधनग्रंथ एवढ्या तडफेनें प्रसिद्ध होऊं शकले ! जेथें सरकारी खात्यांचे अहवाल कैक वर्षे मागासतात तेथें या प्राचीन पेशवे दफ्तराच्या कामाचा उठाव एवढ्या त्वरेनें होऊन याचा याचें मुख्य श्रेय नानासाहेब यांसच देणें वाजवी होईल.

या पंचेचाळीस खंडांत पुष्कळच महत्त्वाचा मजकूर प्रसिद्ध झालेला आहे. इतिहास व साहित्य या जोडविषयांबाबतदेखील पुष्कळ उपयुक्त माहितीचा संग्रह या ग्रंथावळींत आढळेल. किंबहुना पेशवाईच्या इतिहासांतील अनेक प्रकरणांचे किती तरी तपशील आपणाला या ग्रंथावलीवरून समजून घेतां येतील.

अशा या उपयुक्त ग्रंथावळींत कांहीं वैगुण्यें दाखवितां आलीं तरी तीं इतकीं थोडीं आहेत कीं, तिकडे दुर्लक्ष करणेंच युक्त होईल. तथापि ग्रंथावलीला जोडलेल्या सूचि फारच त्रोटक असल्यामुळे शास्त्रीय दृष्टीच्या अभ्यासकांस त्या असून नसल्याप्रमाणेंच आहेत. छापिल पेशवे दफ्तराची नवी विस्तृत एकीकृत व प्रमाण सूचि प्रसिद्ध करणें अगत्याचें आहे.

सूचीकरणाप्रमाणेंच इंग्रजी सारांशाचें कामहि सदोष झालें आहे. विरामचिन्हांची योजना सामान्य वाचकाला उपयुक्त होण्यासारखी असली तरी त्यामुळे विपरीतार्थ होण्याची भीति कांहीं अंशी तरी वाढते, हें नाकरतां येणार नाही. असो, निदोष असें या जगांत काय आहे ? ग्रंथावळींतील या

पुस्तकांच्या किंमतीहि सरकारने फार जबर ठेविल्या आहेत, तरी त्या उतर-विण्याविषयी आपण ठराव करून सरकारास विनंती केल्यास कदाचित् सवलती मिळतीलहि.

पेशवे दफतरांतच जो इंग्रजी रेसिडेन्सी दफतराचा भाग सुमारे एकदरीच्या तिसऱ्या हिश्याएवढा आहे त्याचे काम यापुढे सरदेसाई व सरकार हातीं घेणार आहेत याबद्दल त्यांचे आभार मानले पाहिजेत. निजाम दफतर पेशवे दफतराएवढेच प्रचंड आहे. ते लावून, खुले व्हावे व त्यांतील निवडक माहिती प्रसिद्ध व्हावी. हे कामहि पेशवे दफतराइतकेच अगत्याचे आहे. पणजी, गोवा दफतरांची उपयुक्तता व महत्त्वहि वरील दोन दफतरांसारचेच आहे. बडोदे येथेहि दफतरखाना आहे. त्यांत १६५० शकेचे पुढीलपासूनचे कागद आहेत. बडोदे सरकारामार्फत कांहीं साधनग्रंथ प्रसिद्ध होण्याचे काम चालू आहे. एक भाग नुकतान्च प्रसिद्ध झाला आहे. परंतु हे काम जरा जलदीने व्हावे असे सुचविल्यास बडोदे सरकार आम्हांवर फाजील उतावीळपणाचा दोष ठेवणार नाही अशी आम्हांस आशा आहे.

इंदूर येथील दफतर जळाले असले तरी श्री. सर तुकोजीराव महाराजांचे कारकीर्दीत विलायत वगैरे ठिकाणांहून होळकरशाहीच्या उपयोगाचा पुष्कळ पत्रव्यवहार वगैरे नकळून आणण्यांत आलेला दरबाराचे संग्रही आहे. परंतु त्याचे प्रसिद्धीची वगैरे कांहीं योजना चालू असल्याचे दिसत नाही, तरी या कामी होळकर दरबाराने जागृत होणे आवश्यक आहे.

धार दरबाराने नुकतान्च एक महत्त्वाचा ग्रंथ प्रसिद्ध केला आहे. तेथील हिस्टरी ऑफिसचे श्री. काशिनाथ कृष्ण लेले हे ऐशी वर्षांच्या वयोमानांत शरीर कुंडलाकृति झाले असतांहि आपले काम नेटाने चालवीत आहेत ही अभिमानाची गोष्ट आहे.

ग्वाल्हेर दरबारचे माजी सरदफतरदार रा. के. व. डोंगरे यांच्या प्रयत्नांमुळे उज्जयिनी येथे 'प्राचीन ग्रंथसंग्रहालया'ची स्थापना करण्यांत आली आहे. नवान्च प्रारंभ आहे परंतु अभिनंदनीय आहे. हा पुष्कळ वाढला पाहिजे. रावत्र. मुळे विद्याधिकारी यांचीहि देखरेख यावर आहे. यांत कागदपत्रांचा संग्रह नाही. तो कांहीं ग्वाल्हेरीसच सुरू आहे.

इतर पुष्कळ संस्थानिकांनी आपापल्या संस्थानांसंबंधी व एकंदर मराठी इतिहासासंबंधाने आस्था दाखविली पाहिजे. इचलकरंजी, औंध व मुधोळ या संस्थानांच्या अधिपतींनी आपल्या संस्थानांपुरते बरेच अभिनंदनीय काम केले आहे. भोर, जत, अक्कलकोट वगैरे अनेक संस्थानांनी पुष्कळ करण्यासारखे शिल्पक आहे. पटवर्धन दत्तराची शास्त्रीय व्यवस्था पटवर्धन संस्थानिकांनी ताबडतोब केली पाहिजे.

घराण्यांचे इतिहास हा एका दृष्टीने मोठ्या राष्ट्रीय किंवा सामाजिक इतिहासाचा पाया होय. असे घराण्यांचे इतिहास जुळविण्याविषयी बरेच प्रयत्न आपल्याकडे झालेले आहेत. त्यांत अलीकडे पडलेली भर म्हणजे परांजपे घराण्याचा इतिहास व मुधोळ घोरपडे घराण्याचा इतिहास ही होय. दोन्ही ग्रंथांच्या संपादनाशी आमचे प्रसिद्ध इतिहासविमर्शी संशोधक मित्र **दत्तोपंत आपटे** यांचा निकट संबंध आहे किंवा मुधोळ-घोरपडे इतिहासाचे तेच संपादक आहेत. हे दोन्ही ग्रंथ महत्त्वाचे आहेत. दोन्ही ग्रंथांस जोडलेल्या विवेचक प्रस्तावनांतून आपटे यांनी जे सिद्धान्त प्रतिपादन केले आहेत ते एकदम मान्य करता येण्यासारखे नाहीत. मात्र आपटे यांनी आपले प्रतिपादन विद्वत्तापूर्ण व तर्ककर्कश पद्धतीने केले आहे परंतु त्यांनी सिद्धान्तांच्या उभारणीला घेतलेला पाया निरुंद आहे. आणि त्याचे मानाने सिद्धान्तांची इमारत जास्त रुंदावलेली वा उंचावलेली आहे. एखाददुसरे घराणे किंवा एखाद दुसरी जाती घेऊन त्यावरून पराक्रम, व्यवसायांतर वगैरेबाबत नियम बांधणे धोक्याचे ठरेल. पण असे असले तरी आपटे यांची बुद्धि कमावलेली आहे आणि त्यांच्या स्वभावाला संयमाची ओळख चांगली दाट असून लिहिणे ताजवेतोल असल्यामुळे हा धोका फारसा बाधक होत नाही. साधनसंस्काराच्या दृष्टीने **मुधोळ संस्थानाची सजावट** फार काळजीने व शास्त्रशुद्ध झालेली आहे. खुद्द श्री. मुधोळकर महाराज हे जातीने या विषयांत लक्ष पुरविणारे आहेत, आणि आपट्यांसारख्यांची योजना आपल्या घराण्याचा इतिहास लिहवून घेण्याचे कामी करून 'योजकस्तत्र दुर्लभः' ही म्हण सार्थ असल्याचे त्यांनी पुनः सिद्ध केले आहे.

भाऊंच्या वीरकथा या नावाचा एक छोटा ग्रंथ रा. जोशी यांनी लिहिलेला राजवाडे संशोधक मंडळाने प्रसिद्ध केला आहे. रा. जोशी यांनी

पानिपतभूमि स्वतः पायाने हिंङ्गन तेथे अजून जे गाण्यांच्या, म्हणींच्या किंवा आख्यायिकांच्या रूपाने पानिपताविषयक वा मराठेविषयक अवशेष हातीं लागले ते या पुस्तकांत एकत्रित केले आहेत. रा. जोशी कांहीं इतिहास-संशोधक नाहीत किंवा पंडित नाहीत; असें असतांही पूर्वजांच्या इतिहासाच्या अभिमानाच्या बळावर त्यांनीं जी सेवा केली आहे ती कौतुक करण्यासारखी म्हटली पाहिजे.

खुद्द आमच्या भारतइतिहाससंशोधकमंडळाकडून जे कांहीं अल्पस्वल्प प्रयत्न सालगु॥ झाले त्यांचा उल्लेख अखेरीस करतो.

श्रीसंभाजी चरित्राचा व्यासंग करणारे आमचे सूक्ष्मदृष्टि चिकित्सक संशोधक रा. वासुदेवराव बेंद्रे यांनीं ' गोवळकोंड्याची कुतुबशाही ' या नांवाचा संपादन केलेला ग्रंथ मंडळाने स्वीय मालेत प्रसिद्ध केला. या ग्रंथाला जोडलेली कुतुबशाही सनावळी ही रा. बेंद्रे यांच्या परिश्रमाची उत्तम साक्ष होय. कालाची एक मेख अगोदर पक्की डांबली गेली म्हणजे तीवर इतर साधनांचे दीप उजळणे सोपे होते. त्या दृष्टीने रा. बेंद्रे यांचा प्रयत्न वाखाणण्यासारखा आहे. आपले म्हणणे पसरून न मांडतां, आवरून मांडण्याची कला रा. बेंद्रे जर हस्तगत करून घेतील तर त्यांच्या परिश्रमाचे अधिक चीज होईल.

तसें म्हटले तर भा. इ. सं. सभांचे द्वारा दर पंधरवड्याला कांहींना कांहीं भर आपल्या जवळील साधनांत पडत असतेच. त्यांत अलीकडे सातारचे श्री. विष्णुपंत करंदीकर यांनीं उत्खननाची शाखा जोडून पर्वतीच्या प्रसिद्ध देवाल्यावर चालविलेले उत्खनन निःसंशय कौतुकावह आहे. ते अजून चालू आहे. त्यामुळे आजच त्यासंबंधी अधिक लिहिणे प्रशस्त नाही

आपल्या या संमेलनाच्या शुभ मुहूर्तावर तीन नवीन साधन ग्रंथांची भर भा. इ. सं. मंडळातर्फे पडत आहे. हे ग्रंथ आपल्या परवानगीने मी आज प्रकाशित झाल्याचे जाहीर करतो. पैकीं पहिला ग्रंथ म्हणजे मंडळांतील सुप्रसिद्ध कष्टाळू संशोधक आणि पेशवे दप्तर तपासणीतले रावसा. सरदेसायांचे उजवे हात रा. कृष्णाजीपंत पुरंदरे मास्तर यांनीं संपादिलेला पुरंदरे दप्तराचा नवा तिसरा खंड हा होय. या खंडांत श्री. माधवराव बल्लाळ पेशवे यांचीच कारकीर्द ग्रथित झालेली आहे. कांहीं शिवकालीन साधनेंही यांत समाविष्ट आहेत. हीं साधनें तर उपयुक्त आहेतच, परंतु या साधनग्रंथाला रा. पुरंदरे मास्तर

यांनी जोडलेली सखारामबापूंची समर्थनपर प्रस्तावना हीहि वाचनीय झाली आहे. साधार प्रतिपादिलेली कोणचीहि उलटसुलट मते पुढे मांडण्यास विद्वत्संस्थेत असा पूर्ण वाव मिळाला पाहिजे. पुरावा नानांचे मंडण करो की वापूंचे करो, त्याची इतिहासकाराला पर्वा काय ? सत्य शोधणे व प्रतिपादिणे हे त्यांचे काम; मग कोणी तुष्ट होवो किंवा रूष्ट होवो !

बाकीचे दोन्ही ग्रंथ सारस्वतांत मोडतील. एकांत कृष्णदयार्णवाची स्फुट कविता व वेदस्तुति छापली आहेत. यांत अगदी नवा असा भाग थोडा आहे. पुनर्मुद्रणच असे आहे. पण पुनर्मुद्रित केलेला भाग आज दुर्मिळ झालेला होता इतकेच ! मोंगलाईतील रा. काटे वकील यांना या ग्रंथाच्या प्रसिद्धीचे श्रेय आहे. नामिळत्या हरिवरदेची कल्पना आतां यावरून बऱ्याच जिज्ञासूंस करितां येईल.

तिसरा ग्रंथ शिवदिनकेसरीनाथकृत ज्ञानप्रदीप हा होय. नाथपरंपरा ही एक फार मोठी परंपरा मराठी सारस्वतांत मोडते. श्री ज्ञानेश्वर हे तिचे अध्वर्यु समजले जातात. त्या नाथसंप्रदायाचीं तत्त्वे व कार्य यांची ओळख आपणास कांहींच नाहीं म्हटले तरी चालेल. अभ्यासकास ती व्हावयास पाहिजे आहे व हाच या अप्रसिद्ध ग्रंथाच्या मुद्रणाचा मुख्य उपयोग. अनायासे दोन्ही ग्रंथ हातीं एकत्र पडतील तेव्हां वाचकांना थोडा मौजेचा विचार तुलनेनें सुचविण्यासारखा आहे तो येथे दाखल करितों.

कृष्ण दयार्णव यांचा जन्मशक म्हणजे शिवराज्यारोहणाचा शक १५९६ हाच. दयार्णवसमाधि शके १६६२. उलट शिवदिनांचा जन्म शके १६२० व समाधि १६९६ ! दयार्णव हा शिवकालीन परंपरेंतला आणि शिवदिन पेशवेकालीन परंपरेंतला. दोघांची मध्ये गांठ पडलेली—चांगली प्रौढपणीं म्हणजे एक साठींत गेलेला असतां दुसरा चाळिशींत ! परंतु त्यांच्या विचारांतील अंतर पाहा—एक कर्मठपणाच्या कडकपणामुळे अंत्यजांस श्रुतीचे शब्द ऐकविण्यास व त्या श्रुतीवर प्राकृत व्याख्यान करण्यास कचरतो, तर दुसरा 'ज्ञानकांडांत' हा विटाळ बाधत नाहीं असे सांगून अंत्यजांनीं केलेला पोतेभरणा तेवढा कसा चालतो म्हणून टोमणा मारण्यास व यावनी, फारसी भाषेतहि वेदांत सिद्धांत ग्रथित करतां येतो इत्यादि उदार मते धिटाईनें पुढे मांडतो. याचें कारण थोडा विचार केला असतां ध्यानीं येईल. पहिल्याच्या

मतभरणीचा काळ व दुसऱ्याचा तोच काळ या काळांच्या स्वरूपांतच परिस्थिति विलक्षणपणे बदलली, आणि हा बदल राजकीय क्षेत्रांतही स्पष्टपणे प्रतीत झालेला दिसतो. पहिल्याचा पिंड शिवकाळांतील देवाब्राह्मणांच्या राजवटींत व ती राजवट गनिमी पोटतिडिकीनें राखण्याच्या काळीं पोसलेला तर दुसरा पेशव्यांनीं बादशाही सनदा मिळवून नवे पातशाही घोरण आंखलेल्या काळांत वाढलेला ! राजकीय परिस्थितीचा राष्ट्राच्या अनेक अंगांवर फार मोठा परिणाम कसा घडतो याचे हे वरील उदाहरण मार्मिक आहे असें आम्हांस वाटते.

तंजावर येथील संग्रहालयांतील मोडी कागदपत्रांचा परिचय करून देणारा एक लहानसा परंतु उपयुक्त निबंध रा. शैलवणकर यांनीं लिहिलेला मद्रास युनिव्हर्सिटीनें प्रसिद्ध केलेला आहे. त्यांत कांहीं माहिती बोधप्रद व मनोरंजक आहे. मोडी वाचनाचा विनचूकपणा यांत याहून अधिक दिसला असता तर आनंद वाटला असता. येणेंप्रमाणें साधनप्रकरणीचा आढावा आहे.

साधन किंवा साधनप्रधान प्रमुख ग्रंथांचा विचार येथवर केला. यापुढें **विरचन वर्गातील** ग्रंथांचा विचार कर्तव्य आहे.

या वर्गांत कित्येक प्रयत्न व्यक्तिशः व कित्येक प्रयत्न संघशः चाललेले आहेत. व्यक्तिशः चाललेल्या प्रयत्नांत बुलढाप्याचे सुप्रसिद्ध रा. यादवराव **माधव काळे** यांचा प्रयत्न गेल्या सालीं विशेष उल्लेखनीय असा झाला असें म्हणतां येईल. वऱ्हाडचा विस्तृत इतिहास लोकांस सादर केल्यानंतर रा. यादवरावजींनीं **नागपुरचा इतिहास** पुरा करण्याचा संकल्प केला व तो आधिव्याधीना न जुमानतां तडीसहि नेला याबद्दल त्यांस धन्यवाद समर्पण केलेच पाहिजेत. भडक भावनांचा अभाव हा रा. यादवरावजींच्या लिखाणांतील विशेष होय असें आमचें मत आहे. प्रसिद्धाप्रसिद्ध पुराव्यांचा विचार समतोलपणे करून एक सार्धसुधें सरळ चित्र समाजापुढें ठेवणें एवढाच हेतू रा. यादवरावजींनीं आपल्यापुढें ठेवलेला स्पष्ट दिसतो. डॉ. **कैतकर** यांनीं **प्राचीन महाराष्ट्राचा इतिहास** लिहिण्याचा चालविलेला प्रयत्न हा विरचनापुरता तरी वैयक्तिकच म्हणणें योग्य होईल. हैद्राबाद संमेलनाचे वेळीं त्यांनीं सातवाहन पर्वाचा इतिहास प्रसिद्ध केला होता. परंतु तो पुढें सुधारून पुनः लिहिण्याचें त्यांनीं ठरविलें. तो नवा ग्रंथ लिहून प्रसिद्ध केल्याचें नुकतेंच आम्ही वाचलें. त्यामुळें आम्हांस इतक्यांतच त्याबद्दल कांहीं लिहितां येत

नाहीं. परंतु डॉ. केतकर यांचे बौद्धिक सामर्थ्य, त्यांची पल्लेदार अंतर्भेदी दृष्टि यांचा जो अनुभव आपणांस आतांपावेतो आला आहे त्यावरून त्यांचा हा नवा प्रयत्नहि महत्त्वाचा व उपयुक्तच ठरेल यांत कांहीं संशय नाही.

अगदीं रेखीव रचनात्मक असे जरी त्यांचे स्वरूप नसले आणि ज्याला साधनात्मक तर म्हणणे शक्य नाही असा महत्त्वाचा उल्लेखनीय ग्रंथ म्हटला म्हणजे नगरवाङ्मयौपासक मंडळाने प्रसिद्ध केलेला खंडद्वयात्मक 'ज्ञानेश्वर दर्शन' हा ग्रंथ होय. देवापुढे ठेवलेल्या नारळांत जसे लहान-मोठे, ओलेगोटे सर्व प्रकार आढळतात तसाच कांहींसा प्रकार या ग्रंथाचा आहे. आणि अनेक लेखकांनीं मिळून रचलेल्या ग्रंथांचे स्वरूप असेच असणे अपरिहार्य आहे. साधनात्मकाच्या मानाने रचनात्मक इतिहासकार्य फारच कमी झाले आहे. रा. सरदेसाई, काळे, वैद्य यांच्यासारख्यांची उदाहरणे पुढे असतांनाहि तरुणांनीं तो किता गिरविण्यास अहमहमिकेनें कां पुढे येऊं नये हा विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. साधनांचे क्षेत्र नित्य वाढते असल्यामुळे रचनेचा मांड वारंवार बदलावा लागतो यामुळे तें काम पूर्वापेक्षा अधिक जबाबदारीचे होत आहे. यामुळेच या शाखेकडे तरुण विद्वानांचे दुर्लक्ष होत असावे. एवढा रजपुतांचा उद्दीपक इतिहास, पण त्यावर 'लोकहितवादी'नीं जो टोंडसारूप ग्रंथ प्रसिद्ध केला त्याच्यापुढे एक रेसभरहि पाऊल वैद्यांशिवाय कोणी टाकले नाही आणि आतांतर लोकहितवादींचा तो ग्रंथहि दुर्मिळ झाला आहे ! मग तामिळ नाडूंचा इतिहास कोणी मराठींत वर्णिला नाही हे सांगावयासच नको. गुजराथचा इतिहास, सौराष्ट्राचा इतिहास, बडोदे राज्याचा इतिहास, इत्यादि पुस्तके एकदां झालीं तीं होऊन गेलीं. तिकडे कोणी पुनः फिरकलेहि नाही ! !

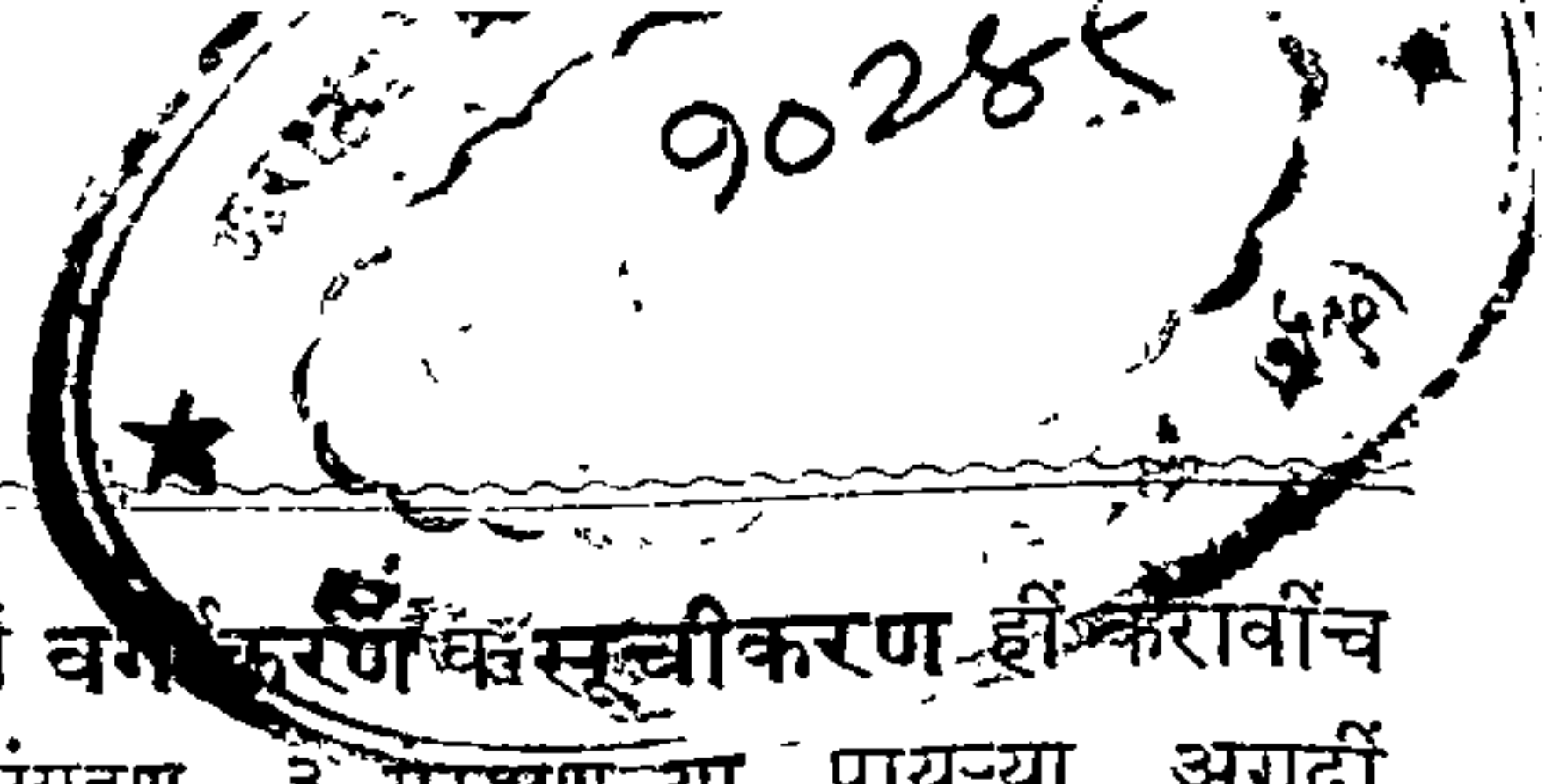
मोंगलशाहीच्या व्हासावर जदुनाथांनीं इंग्रजींत दोन खंड प्रसिद्ध केले आहेत. मोगली राज्यपद्धतीवर त्यांचा एक वाचनीय ग्रंथ आहे. परंतु तसें कांहीं मराठींत कोणी लिहित नाही. प्रो. अनंतराव अळतेकरांनीं नुकताच राष्ट्रकूटांसंबंधीं किंवा डॉ. सालेतोर यांनीं विजयनगरसंबंधीं जे विद्वत्तामंडित सुंदर ग्रंथ लिहिले आहेत त्यांचा भाषांतररूपानेंदेखील आस्वाद मराठी जनतेस मिळत नाही इतके आपले स्वकीयांकडे दुर्लक्ष आहे ! ! नवीन स्वतंत्र रचना राहिली, पण भाषांतर तरी ? अस्सल सोडले, नकल तरी निदान ?

बडोद्याचें भाषांतरखातें उत्कृष्ट कार्य करीत आहे. त्यांना ही उणीव दूर करण्याविषयी प्रार्थना केल्यास वायां जाणार नाहींत असें वाटतें.

जगाच्या अनेक देशांतील घटनांचे नानाविध इतिहास परकीय भाषांत शेंकडों प्रसिद्ध होतात ! परंतु मराठींत एखादाच नारायण हरी आपटे अमेरिकेच्या इतिहासाकडे आपली लेखणी वळवितो ! प्रो. पेंडशांचा महाराष्ट्राचा सांस्कृतिक इतिहास किंवा आपट्यांचा अमेरिकेचा इतिहास असे उपयुक्त ग्रंथ प्रसिद्ध करण्याचें श्रेय मिळविणारी एखादीच ' नवभारत ग्रंथमाला ' मराठींत चमकते ! अशी या रचनात्मक शाखेची कथा थोडक्यांत आपणांसमोर खेदानें निवेदन केली !

इतिहासलेखन पद्धतशीर व्हावयाचें असेल तर त्यासाठीं आधीं तद्विषयक सामग्रीचें संकलन काळजीपूर्वक व्हावयास पाहिजे. तसे प्रयत्न आपल्या-मध्ये सुरु झाले आहेत ही फार आनंदाची गोष्ट आहे. डॉ. केतकर यांस या उप-क्रमाचें बरेचसे श्रेय दिलें पाहिजे. त्यांनीं प्रथम ज्ञानकोशाची सिद्धि करून संकलीकरणाचें युग सुरु केलें. नंतर त्याचें अनुकरण होऊन शब्दकोश, चरित्रकोश, धर्मकोश, व्यायामकोश, व्यवहारकोश असे प्रयत्न एकामागून एक महाराष्ट्रांत चालू झाले आहेत. त्यांत व्यायामकोशप्रसिद्धीचें श्रेय बडोद्यास श्री. आबासाहेब मुजुमदार यांच्या कृपेनें मिळत आहे, ही गोष्ट या नगरवासीयांस खचित भूषणास्पद आहे. कोशमंडळांप्रमाणें श्रीसंभाजीचरित्र कार्यालय, आनंदभुवनग्रंथमाला इत्यादि प्रयत्नहि अभिनंदनीय होत.

मागें सांगितलेंच कीं, सर्वांत प्रथम साधनें शोधलीं पाहिजेत. या साधनांचे अनेक प्रकार आहेत. पत्रें, चित्रें, शस्त्रें, आख्यायिका, लेख, चालीरीति देवधर्म, इत्यादि सर्वांचा समावेश साधनांत होतो. हे संशोधन झालें म्हणजे साधनांचें संग्रहण करावें लागतें. सर्व संग्रहित केलेलीं साधनें संरक्षून ठेवणेंहि अवश्य आहे कारण ज्या ज्या अभ्यासकाला जरूर पडेल त्याला मूळ पाहून आपली खात्री करून घेण्यास किंवा आपल्या सूक्ष्म-दृष्टीनें पूर्वी समजून न आलेले नवे विशेष दाखविण्यास सवड मिळालीच पाहिजे. अशी संरक्षणाची सोय न केल्यास ज्ञानाची प्रगति खुंटेल. कारण एकाच्याच हातून उपलब्ध साधनांचाहि पूर्णतया परामर्ष होणें शक्य नसतें. साधनें कालक्रमानुसार व विषयवार लावल्याशिवाय तीं आपलें काम करूं

शकत नाहीत. अर्थात् सर्व साधनांचे वर्गीकरण व सूचीकरण हीं करावीच लागतात. म्हणजे १ संशोधन, २ संग्रहण, ३ सरक्षण या पायऱ्या अगदी क्रमाने येतात आणि लगेच त्यांच्यापुढे ४ वर्गीकरण ५ सूचीकरण या पायऱ्या येतात. या पांच पायऱ्या ओलांडल्यावर ६ संकलनाची सहावी पायरी चढतां येते. मागील साधनांच्या साहाय्याने जेथले जेवढे विभाग लौकर नीट जुळत असतील तेथले तेवढे भाग जुळविणे हेंच भागसंकलन होय, आणि याच्याच योगाने खंडप्रबंध— Monographs—तयार होतात. या खंडप्रबंधांच्या साहाय्यानेच पुढे अखंड इतिहासदेवाची मूर्ति उभवावयाची असते. जेथे साधनांच्या अपुरेपणामुळे अघलेमघले भाग किंवा अवयव किंवा अवयवांश जुळत नसतील तेथे अकल खर्चून, कल्पना लढवून ती उणीव पुरी करून व्यावी लागते. ही कल्पना लढविण्याची शक्तिहि अभ्यासाशिवाय वाढीस लागणे शक्यच नसते. जगांतील अनेकाविध घटनांचे सिद्ध इतिहास, मुळापासून तपासून पाहून जी तुलनात्मक दृष्टि अंगीं येते ती या कामी फारच अवश्य असते. उत्तम निर्दोष तर्कशक्ति, तुलनात्मक अभ्यास आणि उपलब्ध साधनांचे सांगोपांग ज्ञान हीं ज्यापाशीं असतील त्याजवळ जर ठायींची प्रतिभा जागृत असेल व न्यायबुद्धीच्या व सत्यप्रीतीच्या ताजव्याची दांडी हातांत धरून माप टाकण्याचे योगसाधन किंवा कर्मकौशल त्यानें संपादन केले असेल तर असा पुरुष ' इतिहासाचार्य ' या थोर पदवीस खचित पात्र झाल्याशिवाय राहणार नाही. इतिहासविरचन करतांना आपल्या शक्त्यनुरूप वर्णित घटनांचा अर्थहि वाचकांस समजावून सांगणे लाभप्रद असते. या कामासाठीं लागणारी स्थितप्रज्ञता ज्याचे अंगीं आली असेल त्यांनीं केलेले संदर्शन (interpretation—viewpoint) हा एक महादीपच होय यांत शंका नाही. अर्धकच्च्या माणसाने किंवा विकारावेशाचे भरांत केलेले संदर्शन हे विषमदर्शन होतें व त्यानें अज्ञानांचा बुद्धिभेद मात्र होतो.

आपणां मराठ्यांच्या इतिहासापुरतेंच बोलावयाचें म्हटलें तर असा इतिहासऋषि किंवा स्थितप्रज्ञ द्रष्टा कोणी निर्माण झालेला नाही. किंबहुना या द्रष्ट्याच्या अवताराची पूर्वतयारीहि अद्यापि नीटशी झालेली नाही. त्यामुळे द्रष्टेपणाची कित्येक अंगे ज्यांचे ठायीं अपूर्वतेनें विलसत होती असे जे राजवाडे

यांसहि साधनसंग्रहसंशोधनादि पूर्वतयारच्या कार्याकडेच स्वतः वळून इतरांस वळवावे लागले. मात्र ' आत्मिक ' इतिहास म्हणजे काय याची खरी कल्पना त्यांस उत्तमोत्तम झाली होती. तेवढा व तसा पुरुष दुसरा कोणीहि आपणांत झाला नाही. आपण संशोधन बऱ्यापैकी चालविले आहे. संग्रहण व संरक्षण याचीहि सोय पुणे, धुळे, सातारा, यवतमाळ वगैरे ठिकाणी बऱ्यापैकी केली आहे. सरकारें व संस्थानें यांतहि इष्ट हालचालीना प्रारंभ झाला आहे. परंतु वर्गीकरण व सूचीकरण झाले नसल्यामुळे हल्लीं खऱ्या अभ्यासकाला अडूनच बसावे लागत आहे. नुसत्या साधनग्रंथांची एक सशास्त्र यादीदेखील आपल्याजवळ आज नाही. आमचे मित्र रा. वाकसकर वगैरेंनी याच बडोद्यांत एक चालचलाऊ यादी केली होती, तीहि आतां जुनी झाली. तेव्हां उपलब्ध व प्रकाशित साधनग्रंथांची एक वर्णनात्मक व मार्गदर्शक यादी, वर्गीकृत साधनांची कोष्टकेहि जोडलेली अशी, प्रथम प्रसिद्ध व्हावयास पाहिजे. भा. इ. सं. मंडळातर्फे लवकरच—म्हणजे जुळल्यास रौप्यमहोत्सवाच्या प्रसंगी अशी यादी तयार करण्याचा विचार आहे. अर्थात् जितके विद्वान् यांत सहकार्य करतील तितके तें काम सुलभ होईल. आर्थिक साहाय्यहि लागेल तें जर बडोदें सरकार किंवा म. सा. परिषद् किंवा सहविचारिणी सभा यांचेकडून मिळेल तर अधिक त्वरा ह्या कामीं करणें आम्हांस शक्य होईल. श्री. शिवचरित्र कार्यालयातर्फे पुण्यास श्री छत्रपतींच्या इतिहासाबाबत ' पत्रसारसंग्रहा 'चे जे दोन खंड प्रसिद्ध झाले ते या सूचीकरणाच्या दृष्टीने फारच महत्त्वाचा टप्पा गांठल्याचे निदर्शक होत. श्रीसंभाजी चरित्रकार्यातर्फेहि तसा उद्योग चालू आहे. चरित्रकोशकार्यालयाचे श्री. चित्रावशास्त्री यांनीहि असलाच उद्योग उत्साहाने चालविला आहे. भा. इ. सं. मंडळाचा पंचविशीचा रौप्यमहोत्सव साजरा व्हावयाचा आहे, त्यावेळीं मंडळाच्यापुरती तरी अशी एक सूची तयार करण्याची खटपट आरंभिली आहे. सांगण्याचा मुद्दा इतकाच, कीं रियासतकारांना आपली रियासत लिहितांना एकट्यापुरत्याच टांचणवजा सूची करून असहाय स्थितीतच कसेबसे काम उरकावे लागले; तशी अडचण ' पुढिलांची ' होऊं नये यास्तव हे बृहत्सूचीकरणाचें कार्य आतां विलंबावर टाकणें आत्मघातकीपणाचें व प्रगतिविधातक ठरेल असा इपारा देणें प्राप्त आहे व त्याचा या सभेनें अवश्य विचार करावा अशी विनंती आहे.

आतां आमचीं विद्यापीठेंहि फार दिवसांची सुखनिद्रा सोडून आपले डोळे किलकिले करून इतिहासविषयाकडे पाहूं लागलीं आहेत. कित्येक तर अंथरणावर उठूनदेखील बसलीं आहेत व कित्येक पुढल्या तयारीलाहि लागलीं आहेत. आमचें मुंबई विद्यापीठ अजून साखरझोपेंतच आहे. क्वचित्च एखादे वेळीं फारच हाका माराव्या तेव्हां जरा जाग आल्याचीं चिन्हें तें दाखवितें, परंतु ही जाग क्षणिकच ठरते ! 'इतिहासाचे प्रबंध' लिहून एम्. ए. पदवी देण्याचा उपक्रम आमच्या विद्यापीठानें सुरू केला; परंतु आतां त्यांतील उत्तीर्णांचें 'वर्गीकरण' काढून टाकण्याची त्याच्यावर पाळी आली ! अशी ढिलाई त्या खात्यांत त्यानें चालू दिली; असो. तरी पण, प्रबंध प्रथा सुरू झाली हें आम्ही सुचिन्ह समजतो. हे प्रबंध मराठीप्रभृति देशी भाषांत लिहूं देण्याचीहि संधि मिळणें अवश्य आहे, आणि तशी शिफारस हें संमेलन करील अशी आम्हाला आशा आहे. इंग्रजी व पांडित्य यांचें आम्हींच मांडलेलें मनोमय समीकरण खोटें पाडण्याची तिडीक आम्हांलाच अजून उत्पन्न झाली नाही तें दुसऱ्यास काय बोल लावावा ! हे 'प्रबंध' अर्थात् संकलनात्मकच असतात. साधन वर्गीकरण व सूचीकरण नसल्यामुळे हे प्रबंध साहजिकच कनिष्ठ प्रतीचे राहणें अपरिहार्य आहे.

आपला इतिहास आपणच लिहिला पाहिजे; आपला इतिहास आपणच शोधला पाहिजे. म्हणजे इतरांची मदत आपण घेऊं नये असे बिलकुल नाही. सरस्वतीचीं दालनें व मंदिरें सर्वास अनिर्बंध खुलीं असलीं पाहिजेत. तथापि ज्यांचीं त्यांचीं स्वतःचीं कर्तव्यें म्हणून असतात, तीं कांहीं त्यांचीं सुटत नाहीत. इतर कांहीं करोत, आपण काय केले पाहिजे तें वरील सूत्रांत दर्शविलें आहे.

मराठ्यांच्या इतिहासाबाबत आणखी एक असें लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, मराठ्यांचा व्याप सर्व हिंदुस्थानभर व क्वचित् थोडा भारताबाहेरहि पसरला होता. त्यामुळे मराठ्यांच्या इतिहासाचा सर्वांगीण परामर्ष घेणें तसेंच भारतांतील सर्व प्रमुख प्रांत व सर्व प्रमुख भाषा यांशीं संबंध येणें अपरिहार्य आहे. त्यामुळे मराठी इतिहासाच्या अभ्यासकाचें क्षेत्र भारताएवढें व्यापक व कांहीं अंशीं भारताच्या सीमेबाहेरहि पसरलेलें आहे. विलायतेंत, तसेंच फ्रान्स, जर्मनी, पोर्तुगाल, हॉलंडप्रभृति देशांतहि मराठ्यांच्या इतिहासांचीं साधनें

विपुलपणें आढळून येतात. इतक्या भाषांशींहि ऐतिहासिकाला संबंध ठेवणें प्राप्त आहे.

अर्थात् एवढें अफाट व अवाढव्य काम सर्वांच्या सहकाराशिवाय सिद्धीला जाणें सर्वथा अशक्य आहे. एकट्या नेबूरनें किंवा मॉम्सेनानें युरोपियन इतिहासांत जी कामगिरी केली, किंवा एकट्या राजवाड्यांनीं मराठी इतिहासांत जी कामगिरी केली ती कितीहि मोठी असली तरी एकट्यादुकट्या प्रचंडबुद्धि व प्रचंडशक्ति व्यक्तीच्या हातूनदेखील एकंदर व्हावयाच्या कामांतला फारच अल्प अंश सिद्धीस जाणार. म्हणून येथें सहकाराचीं फारच गरज आहे.

अद्यापि सर्व साधनेंहि शोधून झालीं नाहींत. खुद्द हिंदुस्थानांतच अनेक ठिकाणीं मोठमोठे खाजगी संग्रह पडलेले आहेत. दक्षिण हैद्राबादमध्ये मौलवी हकीमसाहेब चादरघाट यांजवळील प्रचंड संग्रहाचें उदाहरण देण्यासारखें आहे आणि एवढें बलाढ्य व श्रीमान आलाहजरतांचें सरकार व त्यांचें स्वतंत्र उस्मानिया विद्यापीठ हीं तेथें प्रत्यक्ष जागृत असतां या संग्रहाची उर्जितावस्था कां होऊं नये तें कळत नाहीं.

खाजगी संग्रहांप्रमाणेंच संस्थांनी संग्रह हेहि फार मोठमोठे, महत्त्वाचे असून पुष्कळ अद्यापि 'अस्पृष्ट' आहेत ! पेशवे, निजाम, गोवं, पांडिचरीप्रभृति सरकारी संग्रह म्हणजे प्रचंड साधनसागरच आहेत. शिवाय शौघसंस्थांजवळ असलेले संग्रह-याप्रमाणें चार प्रकारच्या संग्रहांत मिळून साधनें वाटलेलीं आहेत. याखेरीज पुष्कळ साधनें हीं अजून शोधलीं पाहिजेत. पृथ्वीच्या पोटांत लुप्त झालेलीं साधनेंहि उकरून बाहेर काढलीं पाहिजेत.

नंतर मागें सांगितल्याप्रमाणें शास्त्रीय दृष्टीनें या संग्रहांचें संरक्षण, वर्गीकरण, सूचीकरण अगोदर झालें पाहिजे. प्रसिद्धीकरण हें यानंतरच झालेलें बरें, परंतु कित्येक प्रसंगीं प्रसिद्धीकरणहि आधीं करणें प्राप्त होतें. योग्य व शास्त्रीय रस्ता कोणता तें येथें सांगितलें.

एखाद्या दत्तरखान्यांतील सर्व साधनें लावून तपासून त्यांचे विभाग पाडणें वगैरे संस्कार करून मगच त्यांचें प्रसिद्धीकरण केल्यास मजकुराची संगति चांगली ठेवता येते. 'ऐतिहासिक लेख संग्रहकर्त्या' नीं शक्य त्या प्रमाणांत हीं पद्धति स्वीकारल्यामुळें त्यांच्या खंडांचा सामान्य वाचकांस व अभ्यासकांस दोघांसहि अधिक उपयोग होतो.

मराठ्यांच्या इतिहासाचा अभ्यास

। गरीब ग्रंथ संस्था - १, ठाणे, स्थळ
अनुक्रम २२३३२ वि: ५५ नि: ५५

दप्तरांची व्यवस्था शास्त्रीयरीत्या लागली पाहिजे हे आतां पुनः सांगोव-
वयास नकोच. परंतु या कामीं कांहीं कायदे-किंवा तत्सदृश निर्बंधहि
करणे अवश्य आहे.

इतिहासोपयोगी साहित्य हिंदुस्थानाबाहेर जाऊं देतां कामा नये. आमच्या-
कडील हजारों इतिहासोपयोगी वस्तु आज परदेशांच्या अजबखान्यांतून व
दफ्तरखान्यांतून संग्रहित केलेल्या आहेत. याशिवाय शेंकडों महत्त्वाचीं कागदपत्रे
व वस्तु खाजगी संग्रहांतहि असण्याचा बळकट संभव आहे. आमच्या
दौर्बल्यापेक्षां आमचें अज्ञान व दुर्लक्षच यार्चें कारण आहे. कागदपत्रांची
जोपासना इतिहासदृष्ट्या करण्याचें शास्त्र आम्हीं पाश्चात्यांकडूनच शिकलों म्हणून
आम्हीं त्यांस धन्यवाद देतां; परंतु आतां आम्हीं आमची काळजी
घेण्यास चांगले समर्थ झालों आहोंत ! आणि ' अज्ञाना ' ची ही कोठली
काळजी घेण्याची रीत, कीं त्याची जिनगी नेऊन आपल्या घरांत सांठवून
आपलें घर भूषवावें ? तात्पर्य, जसें लंकेचें ' सिंहासन ' त्रि. सरकारानें उदार
पणें परत दिलें तसें आमच्या भारताच्या इतिहासाच्या उपयोगी जीं साधनें
येथूनच नेऊन तिकडे त्यांनीं संरक्षून ठेविलीं आहेत तीं आमचीं आम्हांस
परत मिळावीं अशीं मागणीहि आम्हीं केली पाहिजे. इतके दिवस तिकडील
थंड हवेंत त्यांचें काळजीपूर्वक जतन केल्याबद्दल आभार व्यक्त करून हें पैतृक
धन आतां आमचें आमच्या स्वाधीन करण्यानें त्रि. सरकारचाच लौकिक
जगांत कसा वाढेल व आम्ही निरंतर त्याचे ऋणार्हत कसें होऊन राहूं हेंहि
त्यांच्या नजरेस आणावें

सरकारी ऐतिहासिक दप्तरेसभेच्या सभासदांनीं बरीच उपयुक्त
कामगिरी केली होती; परंतु अलीकडे स्वर्चाच्या तंगीच्या सबबीवर सरकारनें
या सभा बंद ठेवल्या आहेत, त्या पुनरपि सुरू कराव्या अशी विनंती
सरकारास करणेंहि अवश्य आहे.

मराठ्यांच्या इतिहासाच्या अभ्यासाच्या दृष्टीनें शेंदोनशें वर्षांपूर्वीच्या
हिंदुस्थानचें नकाशे मराठींत व्हावयास पाहिजेत. हें काम गायकवाड
सरकारासारख्यांनीं मनावर घेतलें तर लवकर व उत्तम रीतीनें सिद्धीस जाईल.
जुन्या ग्रंथांतिल शेंकडों नकाशांचे नुसते फोटो (छायाछबी) घेऊन अभ्यासकांस
देण्याची सोय झाली तरी केवढें कार्य होईल ! मुंबई सरकारामध्ये जी एक नवी

फोटोपद्धति शोधून अमलांत आणण्यांत आली आहे ती फोटोस्टाटपेक्षांही सरस व स्वस्त आहे. यास्तव इतिहासाभ्यासकांस या पद्धतीनें फोटो यथामूळ प्रती मिळण्याची सुकरता मुंबई सरकारनें नवे नियम करून व ते जाहीर करून अमलांत आणावी, असें केल्यानें सरकारचा व जनतेचा दोषांचाहि फायदा आहे. जागजागीं अनेक बहुमूल्य चित्रसंग्रह आहेत, त्यांच्या छायाछत्रीचींहि रंगीत व साधीं अशीं चित्रसंग्रहाचीं पुस्तके प्रसिद्ध व्हावयास पाहिजेत. ऐतिहासिक व्यक्ति व स्थळे यांचें यथार्थदर्शन त्यामुळें सर्वास सुलभ होईल. आणि खोटा तुकाराम, खोटा ज्ञानेश्वर, लोकांपुढें वेधडक मांडण्याचा जो सपाटा चांगले समजस लोकहि अज्ञानामुळें चालवीत आहेत, त्यांसहि आळा पडेल, दिल्लीचे लाला परसदास यांचाच एक खाजगी चित्रसंग्रह पाहिला तर केवढा मौल्यवान आहे ? या बाबतींत आम्हीं एकवार ऐति. दत्तरखानासभेस सूचनाहि केली होती. पण आपल्या कर्क्षेंत ती येत नाही अशी भीति त्या सभेस वाटून तिनें तिचा विचार केला नाही.

असा विचार अनेक ऐतिहासिक स्थळांचें संरक्षणाबद्दल करावयास पाहिजे. सामधि, जागा, वाडे, हुडे, इत्यादि सर्व नीट संरक्षावयास पाहिजे. पुष्कळ ठिकाणीं शहरसुधराईच्या नांवाखालीं असे उत्कृष्ट ऐतिहासिक अवशेष अविचारानें पाडून साफ नाहीसे करण्यांत येतात. तसें करूं नये. सारासार विचार तरी करावा.

असो, असे अनेक विचार या प्रसंगीं सुचतात. त्यांतले कांहीं आपणांसमोर आज ठेविले आहेत. आपण या सर्व प्रश्नांचा विचार करून सशास्त्र प्रगतीच्या मार्गावर एकाद्वे तरी पाऊल पुढें टाकण्यास साहाय्य कराल तर पुष्कळच कार्य जालें असें ठरेल.

या कामीं मला पुढें करून वाटचाल करण्याचा चालकांनीं संकल्प केला. तो त्यांचा संकल्प सर्वांनीं पूर्ण करावा अशी माझी आपणास प्रार्थना आहे. ' न्यून तें पुरतें आणि अधिक तें सरतें ' करण्यास काय निराळी विनंती सज्जनांस करावयास पाहिजे ?

४. या मराठीची

' ईरे धरून या ' !

नगर स्वागतमंडळांतील सज्जन आणि

सकलमहाराष्ट्रांतील महाराष्ट्रभाषाभक्तहो ! आज्ञाप्रमाण !

आपणां सर्वांची ' आज्ञा प्रमाण ' मानून मी विनम्र भावानें संमेलनाचीं सूत्रे हातीं घेतों. आज आपण श्रीज्ञानेश्वरांच्या घरीं एकत्र जमलों आहों. मराठीच्या माहेराचें दर्शन घेण्याचें सौभाग्य आपणा सर्वास आज लाभलें आहे ! आपण सर्व सरस्वतीच्या दरबारांतील थोर थोर मानकरी आहांत आणि मी पूर्वजांच्या कृपेनें ' पोतदार ' म्हणवीत असलों तरी या दरबारांत आपण मला आपल्या सर्वांच्या पुढें चालण्याची आज्ञा करून ही जी ' चोपदारी ' सांगितली आहे ती मिरवतांना मला पाहून माझ्या पूर्वजांना खचित धन्यता वाटेल ! आतां माझी आपणास एवढीच प्रार्थना आहे कीं,

“ तुम्ही संत माझिया कडा ।

दीठिचा कराल बहुडा ।

तरी तुम्हां माने येवढा । हौईन मी ॥”

(ज्ञानदेवी १६।७२)

तेविसावें महाराष्ट्र साहित्य संमेलन, नगर,

अध्यक्षीय भाषण; सन १९३९.

पहिल्या क्रांतीचे मराठी जयघोष

सभ्य हो ! आपल्या प्रिय मराठीने आपला संसार थाटल्याला स्थूलमानानें एक सहस्रक पुरें झालें. या संसारवृक्षाचा कोंभ फुटला त्याच वेळीं निघालेल्या प्रतिज्ञांचे जयघोष जरा ऐका.

हा फुटला जयघोष जेथें आज आपण जमलों आहों त्याच गौतमी गंगेच्या परिसरांतला :—

“ माझा मन्हाठाचि बोलु कवतिकें ।
परि अमृतातें ही पैजा जिंके ।
ऐसीं अक्षरेंचि रसिकें । मेळवीन ॥ ”

हा एक दुसरा ऐका :—

“ फुन वाचां रसाळां ।
गर्वू सांडवीन कोकिळां ।
कलहंसां अवकळां । करीन मी ”
(भास्कर कवीश्वर; शिशुपाल वध २७)

अशा प्रतिज्ञाजयघोषांत मराठीची स्वतंत्र गादी स्थापन झाली. वास्तविक या जयघोषांचें कारण काय ? या जयघोषांच्या मुळाशीं एक मोठी क्रांति दडलेली आहे असें विनधोक अनुमान आपणांस करतां येतें.

हे जयघोष होण्यापूर्वीं पांडित्य व ज्ञान सर्व काय तें संस्कृतांत साठविलेलें आणि या अपूर्व धनाचा वाटेकरी म्हटला म्हणजे त्रैवर्णिक समाज अशी रूढी होती. स्त्रीशूद्रांस त्यांत वाटा नव्हता. ‘ स्त्रियोवैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यांति परां गतिम्,’ अशी घोषणा श्रीकृष्णानें केल्याला जरी शेंकडों वर्षे लोटली तरी संस्कृताच्या कोंडींत सांपडलेली मोक्षविद्या जनतेच्या आंगणांत आणून उभी करण्याचें कंकण ज्या महापुरुषांनी आपल्या हाताला बांधलें होतें त्यांना हे जयघोष उच्च स्वरानें आणि ‘ बाह्या ’ उभारून चालवावे लागले ! जनता हाच त्यांचा जनार्दन होता. जनतेला प्राकृत म्हणून तुच्छ करून आपल्याच डौलांत राहण्यानें विद्या तर क्षीण होतेच इतकेंच काय, परंतु विफलहि होते. विद्येचें शुद्ध स्वरूप पांडितांनीं सांभाळावयाचें असतें; परंतु जनतेकडून तिचें वैभव सांभाळविण्याची व्यवस्थाहि त्यांनीच करावयाची असते. नाहींतर समाज अज्ञानी, भ्रांत, आणि आक्रमणसुलभ होतो; आणि समाजच गेला म्हणजे

विद्येचे अधिष्ठानच ढांसळते, अशा प्रसंगी कोणी धैर्यशील व दूरदृष्टि ' द्रष्टे ' लाभले तर ते समाजास या नाशापासून वांचवितात आणि लोकांत देवावतार म्हणून ओळखले जातात. अशी क्रांति ते करतात. महाराष्ट्र देशांत वरील प्रतिज्ञाघोष मन्हाटीत झालेले दिसतात ते या अशा एका क्रांतीचेच पडसाद होत.

या क्रांतीची समग्र मीमांसा येथे कर्तव्य नाही. या क्रांतीचा जो साहित्यिक आविष्कार झाला त्याचा एक पैलूच तेवढा येथे लक्ष्य आहे. मन्हाटीची जयघोषपूर्वक स्थापना हे जे या क्रांतीचे स्वरूप तेवढेच आपणांस येथे पाहावयाचे आहे. संस्कृताच्या कडीकुलपांत ठेवलेल्या ज्ञानाचे रक्षक अशा संभ्रमांत गुरफटले होते की संस्कृत ही देववाणी आहे आणि असले मोक्षविद्येचे ज्ञान सांभाळण्याचा मान केवळ एकट्या देववाणीचा आहे. तिजहून इतर वाणीचा आश्रय करणारास ते ज्ञान श्रवण करण्याचाहि अधिकार नाही, मग त्याचे संग्रहण करण्याचा अधिकार कोठून येईल ? असा हा झगडा कैक शतके पुढे चालतच राहिला आणि त्यांत मन्हाटीपक्ष दिवसेंदिवस बळावतच गेला.

मन्हाटीच्या स्वाभिमान्यांनी केलेल्या या क्रांतीचे स्वरूप नीट लक्षांत यावे म्हणून आपणांस पुढील आठवण देतो. महानुभव पक्षाचे पहिले आचार्य नागदेव भट अथवा भटोबास यांना त्यांचे शिष्य केशवराज सूरि यांनी एक वेळ प्रश्न केला " भटो ! मी उद्धरण, संस्मरण हीं प्रकरणे संस्कृतांत पद्यरूपाने रचामी म्हणतो. " तेव्हां नागदेवाने दिलेले उत्तर आमच्या म्हणण्याची साक्ष देईल. ते संस्मरणीय उत्तर आपण सर्वांनी लक्षांत वागविण्यासारखे आहे. नागदेव म्हणाले " नको गा : केशवदेया : येणे माझिये स्वामीचा सामान्यु परिवारु नागवैल की : परमेश्वरें तरी जीवाचेया संकोचिता आन अनेक व्यसना अयोग्यता जाणौनी : आन काठिण्यता चुकवौनी : सकळांसी अल्पायासे ब्रह्मविद्याचिये ठाये गिवसतां येवौनि परमेश्वरलाभुद्यमा वाबु होआवा : म्हणौनिची महाराष्ट्रीये निरोपिलें की गा : एरव्ही सर्वज्ञा काई देववाणि निरोपू न लाहे की गा : म्हणौनि केशवा संस्कृत सूत्रबद्ध प्रकरण न करीतूं की : (भावे, महाराष्ट्र सारस्वत पृ. ६७ भाग १ ला पराशरामकृत नाग-देवाचार्यचरित्र ४७) हाच प्रसंग वर्णन करतांना स्मृतिस्थळांत पुढील वर्णन आले आहे : नको गा केशवदेया : येणे माझिया म्हांतारीया नागवतिलः मग केशोबास संस्कृतबंधुः न करीती चि ॥५॥ (रा. वा. ना देशपांडेप्रकाशित ' स्मृतिस्थळ ' स्मृति १५)

भटोवासांची आणखी एक अशीच स्मृति उपलब्ध आहे :—एकु दीसु भटोवासांनि केशोवासांसि संस्कृत भाषा प्रश्न केला त्यावरि भटोवांसीं म्हणितलें : पडिताः केशवदेयाः तुमचा ‘ अस्मात्—कस्मात् नेणें गाः मज श्रीचक्रधरें निरूपिली मन्हाटींः तियाचि पुसाः मग तिहीं मानिलें : ” (वा. ना. देशपांडेसंपादित स्मृति-स्थळ-स्मृति ६६; पृ. २१)

मराठीचा पक्ष हा जनतापक्ष

महानुभवपंथप्रवर्तक श्रीचक्रधर यांनीं आपलीं मूळ सूत्रें मराठींत केलीं आणि सूत्रवाङ्मयाची अभिजात श्रीमंती मराठीच्या पदरीं बांधली. मराठी भाषेवरुनच ‘ महाराष्ट्रीं वसिजे’ असा आदेश देऊन महाराष्ट्राला धर्मभूमीचा अलौकिक मानहि त्यांनींच समर्पण केला ! अशा त्या चक्रधराचा पट्टशिष्य जो भटोवास त्यानें आपल्या या गुरूचें शिष्यत्व सार्थ करण्यासाठींच वर उद्धृत केलेल्या स्मृतींत वर्णिल्याप्रमाणें संस्कृतनिषेधपूर्वक मन्हाटीचा अभिमान जागविला. या घटनेचा अर्थ फार व्यापक आहे. पण प्रस्तुत आपणांस एवढेंच लक्ष्य आहे कीं या मराठीच्या अभिमानाचें मूळ ‘ सामान्य परिवारू ’ आणि ‘ म्हातारियां ’ अर्थात् स्त्रीशूद्रादिकांचें कल्याण साधणें हेंच होतें. हाच हेतु या आग्रहांत होता. मराठीचा उठाव होऊन जी क्रांति महाराष्ट्रांत झाली त्याची उपपत्ति ही अशी आहे. मराठीचा पक्ष हा सामान्यांचा, बायाबापट्यांचा, स्त्रीशूद्रादिकांचा, अतएव सकल जनतेचा पक्ष आहे. तात्पर्य, ज्ञानेश्वर-महानुभावादिकांच्या काळीं मराठी पक्ष म्हणजे जनतापक्ष आणि संस्कृतपक्ष म्हणजे पंडित पक्ष असा तीव्र झगडा होता. हा लढा पुढें कधींमधीं रंगत गेला तरी एकंदरीनें समाजांत आपल्या मराठी पक्षाचें बळ कलेकलेनें वाढतच गेलें. शा० पंधराव्या शतकांत दासोपंतांनीं आपला प्रचंड गीतार्णव लिहून पांडित्याची पुष्टि आणि स्वानुभवाची तुष्टी जेव्हां मराठीला दिली तेव्हां त्यांनींही विचारलें :-

“ स्वानुभवचि येथिचें प्रमाण ।

स्वानुभव हेंचि साधन ।

अन्यत्र शास्त्रश्रवण । तैसें हें नव्हें ॥ २२ ॥

प्राकृत म्हणौनि दूषिती ।

तेचि यया ज्ञाना वंचिती ।

भाषाचि केवळ भजती । ते मूर्ख की ना ॥ २३ ॥

हातीं देतां नवरत्नें । मन्हाटेन बोले ने घेणें ।

आतां हानी तथा करणें । ते दूरि नसे ॥ २४ ॥

संस्कृतें बोललें सेवणें । तेंचि

सांडावें प्राकृतवचनें । ऐसियां मूर्खां

मुंडणें किती आतां ॥ २५ ॥

दासोपंताप्रमाणें नाथांनीं हि ' संस्कृत तेवढी देवांची आणि प्राकृत काय चोरांची ' असा खडा सवाल टाकला ! हें संरक्षक युद्ध पेशवाईतहि झटक्या-खटक्यानें चालूच होतें. मोरोपंतांनीं लीनतेनें कां होईना, गीर्वाणपक्षाला अच-तुर व अशिष्ट गणलें आणि त्याची समजूत काढण्यासाठीं प्रश्न टाकिला कीं,

“ मुक्तांचा रचिलाचि हार वहिला जो रेशिमाच्या गुणें ।

तो कार्पासगुणें करुनि करितां काय प्रभेला उणें ? ”

ज्ञानदेवनामदेवांच्या काळापासून रामजोशीमोरोपंतांच्या काळापर्यंत मरा-ठीचा संसार चांगलाच सावरला व ती प्रतिष्ठित म्हणून मिरवूं लागली. पंडि-तांच्या विरोधाचा मोड अद्यापिहि गळून पडला नसला तरी मरगळला होता खास ! म्हणून अल्पिष्टनादिकांच्या नव्या राजवटींत पंडितांनीं आढेवेढे न घेतां मराठीची सेवा पत्करली आणि कोशकार्य, भाषांतरकार्य इत्यादि प्रपंचांत आपल्या भागास आला तो व्यवसाय सुखानें केला.

संस्कृताची थोरवी

वस्तुतः संस्कृताची अपूर्व थोरवी इतकी उंच व स्वयांसिद्ध आहे कीं ती कालत्रयींहि ढळेल अशी शंकाहि आम्हाला येत नाही. पाणिनिपतंजलि, व्यास-वाल्मीकि, कालिदासभवभूति, कपिलकणाद, भरतभास्कर, आणि शंकरशंकरादि महापंडितांनीं व वागीश्वरांनीं जोपासिलेलीं संस्कृतवाणी आणि तींतली काव्य-शास्त्रसाहित्य हीं अमर आहेत ! आमच्या भारतवर्षाच्या आत्मिक संपत्तीचीं तीं भांडारें आहेत ! आम्हांस त्यांचा सदैव अभिमानच बाळगिला पाहिजे आणि त्यांचेपुढें आपलीं मस्तकें सदा नम्रच केलीं पाहिजेत. पण संस्कृताचा मान ठेवणें निराळें आणि संस्कृतच आमच्या मानगुटीवर बसवून घेणें निराळें ! संस्कृतापासूनच आमच्या देशी भाषा उत्पन्न झाल्या; आणि जनव्यवहारार्चें स्वामित्व संस्कृता-

कडून आपल्या देशी भाषांकडे आलें ! ओघासच आलें कीं; देशी भाषांचा राजमार्ग जेव्हां जोरानें वाहूं लागला तेव्हां आमच्या श्रेष्ठ व पूज्य देववाणीला देव्हान्यांत जाऊन बसणें भाग पडलें. नाही तरी देवांनीं देव्हान्यांत नव्हे तर कोठें बसावयाचें ? सृष्टिक्रमानें घडणाऱ्या अशा घटनांनीं व्यथित होण्याचें कारण काय ? देशी हें चलनी नाणें आहे आणि संस्कृत हें आमचें शिलकी भांडार आहे. आमचा नित्याचा सर्व व्यवहार आम्हीं निपटून देशींतूनच करणार आणि उणें पडेल तेथें संस्कृताच्या भांडारांतून लागेल तेवढी व लागेल तशी उचल करणार !

मराठीची दिवाळी

संस्कृतांतील परंपराप्राप्त पांडित्याचें संरक्षण आम्हांस सुतराम् कर्तव्य आहे. सांप्रत त्याची दुर्दशाच झालेली दृष्टीस पडते. ती दुर्दशा आम्हीं सांवरली पाहिजे, हेंहि आम्ही पूर्णपणें जाणतो. संस्कृत पांडित्याचें विवड आम्हास अवश्य पाहिजे आहे. पण तें कशासाठीं ? आमच्या देशीच्या-मराठीच्या-क्षेत्रांत भरपूर पीक काढण्यासाठीं ! प्रत्येक विद्यार्थिमात्राच्या अंगावर-अंगावरदेखील नव्हे अंगारख्यावर म्हणा - चारदोन संस्कृत उतान्यांचा शिडकाव करून रंगपंचमी साजरी करण्यासाठीं नव्हे, तर आमच्या मराठीची दिवाळी थाटानें साजरी करण्यासाठीं !

मराठीचें सिंहासन

माझें मुख्य प्रतिपाद्य सोडून थोडा बळेंच पलीकडे गेलों. परत मूळ विषयाकडे मुरडतो. माझा मुख्य सिद्धांत हा कीं मराठीच्या उदयकाळीं तिचा संगर घरांतच संस्कृताशीं आणि जनतेच्या वतीनें झाला; आणि या संगरांत ती विजयी झाली. विनीलाच ज्ञानेश्वर-भास्करादिकांसारखें वाग्वार आपलीं 'प्रतिज्ञोत्तरे' करीत विनयानें पण निश्चयानें आणि आत्मविश्वासानें पुढें सरसावले आणि मराठीचें स्वतंत्र सिंहासन त्यांनीं स्थापिलें !

मुसलमानी आक्रमण

यादवांची मराठी राजवट संपली आणि मुसलमानी लाट महाराष्ट्रावर आदळली ! महाराष्ट्र राजकीय स्वातंत्र्याला मुकला ! तथापि मराठीचें सिंहासन नष्ट झालें नाही; कांहींसें भ्रष्ट झालें, परंतु मराठीचा खरा अभिमानी व भोक्ता जो जनसमाज त्यानें मराठीचेंच अधिराज्य टिकवून, तग धरून ठेविलें. आमच्या कहाण्या, आमच्या लोककथा, आमच्या पुराणकथा वगैरेंची आमच्या

वरील पकड काहीं ढिली झाली नाही. वरचा जो पांढरपेशा वर्ग होता त्याला तेवढा दरबारी स्पर्श बराच झाला आणि त्यामुळे दरबारी व्यवहाराची भाषा सत्ताधारी जे मुसलमान त्यांच्या संसर्गाने आणि प्रभावाने मिश्रित झाली. आम्ही ग्राममयच असल्यामुळे आमच्या ग्रामांतून आमची जुनीपुराणी मराठी ब्रह्मंशी अभागच राहिली. ब्रह्मंशी म्हणण्याचे कारण न्यायदान, युद्धप्रसंग, व्यापारट्यापार आणि भूमिधारण अशा कांहीं मोजक्या परंतु बाह्य अंगांनीच शास्ते व शासित हे त्याकाळीं संबद्ध राहिल्याने समाजव्यवहाराचीं जीं इतर म्हणजे खानपान, संस्कारसोहाळे, देवधर्म इत्यादि अनेक गृह्य अंगे तीं समाज मराठीच्याचद्वारे आचरित राहिली. शास्ते व शासित यांचा संबंध जितका होऊं शकतो, त्यापेक्षां शासितांच्या परस्परांतील अंतर्व्यवहाराचे क्षेत्र अधिक व्यापक असते.

मुसलमानी शासन संस्था येथेच स्थायिक झाल्याने आवश्यक असे जे सत्तासंरक्षण आणि प्रिय व इष्ट असे जे धर्मप्रसरण तेवढ्या बाबीं सोडल्या म्हणजे शासितांच्या आक्रमणाचे क्षेत्र आपोआपच मर्यादित होई. झाले ते आक्रमणहि मराठीला यत्किंचितहि मारक झाले नाही असे नाही, तथापि मराठीचे जाणून बुजून उच्चाटन करण्याचा त्याचा रोखच नव्हता. मुसलमानांचा परक्रेपणा हा देशभेदावर अधिष्ठित न राहतां केवळ धर्मभेदावरच अधिष्ठित राहिला. त्यामुळे त्यांच्याकडून भाषिक आक्रमण सहेतुकपणे आणि पद्धतशीरपणे घडून आले नाही. सहज संसर्गाने जेवढे साध्य व प्राप्त तेवढेच मर्यादित भाषिक आक्रमण घडून आले आणि वर सूचित केल्याप्रमाणे त्याचा प्रभाव समाजांतील वरवरच्या थरांवरच अधिक घडून आला आणि खालच्या मध्यम वर्गांतील व त्याहून कनिष्ठ वर्गांतील समाज या आक्रमणापासून बराचसा अलिप्तच राहिला. सरकारी कागदपत्रांतून मात्र फार्शीमिश्रित भाषेचा एक नवा प्रकारच रूढ झाला. परंतु लोकव्यवहारांत जुन्या प्रकारची मराठीच रूढ राहिली. मुसलमानी शासकांनी मराठी भाषा मारण्याचा कांहीं पद्धतशीर प्रयत्न केल्याचा पुरावा मिळत नाही. संसर्गदोषाने, सत्तासंबंधाने व धर्मविरोधामुळे जो परिणाम देशी भाषांवर झाला तेवढाच. हाहि परिणाम वरील भाषांस कांहीं कमी बाधक झाला असे नव्हे, तथापि अत्रस्थ मुसलमानी शासनसूत्रांत भाषिक आक्रमणाचे कलम नव्हते एवढेच येथे प्रतिपाद्य आहे. म्हणूनच तर वर फारसी आणि खाली मराठी-अर्थात् मिश्र मराठी-असे तत्कालीन दुभाषी

सरकारी कागद किंवा आज्ञापत्रे शेंकडों उपलब्ध झालीं आहेत. स्वातंत्र्य व सत्ता यांचा नाश हा सदाच सर्वानर्थकारक असतो. परंतु जेव्हां देशभेद नसतो आणि त्यामुळे शासित व शास्ते यांमधील हितभेदाची मर्यादा तुलनेने संकुचित राहते तेथे दृश्यमान होणारे अनर्थकारकत्व तितके सर्वव्यापी नसते. सर्वव्यापी अनर्थकारकत्वाचा प्रसंगप्राप्त विचार पुढे करावयाचा आहे.

आक्रमणांतून संक्रमण

मुसलमानी आक्रमण वाढत गेलें तसतसा देशभाषालोपहि वाढत गेला. आमचे जुने शब्द जाऊन त्यांच्या जागीं नवे शब्द आले आणि आमच्या भाषेंतील प्रयोगादिप्रक्रियेवरहि कांहींसा परिणाम झाला. परंतु मराठीची मूळची प्रकृतिच सुदृढ असल्यामुळे या विकृतीपासूनहि मराठीने कांहीं अंशीं आपले बल वाढवूनच घेतले. कधीं कधीं तुरुंगांत गेल्याने कित्येकांचें नाहीं का वजन वाढत ? तसाच कांहींसा प्रकार येथें घडला. फारसीच्या संसर्गाने यद्यपि मराठी आपले जुने आणि गोमटे शब्दभांडार अधूनमधून विसरली तरी एकंदरीने या झटापटींत तिने आपल्या अंशीं नवा जोमच प्राप्त करून घेतला. या परिणामास अनुलब्धूनच आपणांस 'मराठीचे शिवाजी' म्हणविणारे विष्णुशास्त्री चिपळुणकर यांनीं फारशीं संसर्गांमुळे आपल्या मराठी भाषेस " नवे वळण लागून तींत झोंकदारपणा व आवेश हे गुण मात्र जास्त आले " असा आपला अभिप्राय प्रांजळपणें व्यक्त केला आहे !
(निबंधमाला, अंक १ ला)

मुसलमानी आक्रमण महाराष्ट्राने कांहीं काळ सोसले आणि संधि येतांच सह्याद्रीच्या गुहागुंफांतून मराठ्यांनीं स्वातंत्र्याच्या गर्जना करून यावनी सत्तेशीं प्रखर संग्राम केला आणि महाराष्ट्रांत श्रीशिवाजीछत्रपतीच्या ' हिंदवी स्वराज्याची ' प्रतिष्ठापना विधिपूर्वक केली. स्वराज्यासमवेतच राजकीय सत्ता आली एवढेच नव्हे तर तदनुषंगाने महाराष्ट्रसमाजाचे सर्वांगीण वळहि वाढले. भाषा ही जीवनाशीं इतकी निकट संबद्ध आहे कीं मराठ्यांना स्वातंत्र्याची संप्राप्ति होतांक्षणींच मराठी भाषेला स्वतंत्र वैभवाचे स्वाभाविक तेज चढूं लागले. जिवाची होड करून चालविलेल्या या स्वातंत्र्यसंगराचे पर्यवसान मुसलमानी सत्तेच्या विनाशांत झाले आणि मराठ्यांचे नांव साऱ्या भरतखंडांत दुमदुमले ! पुढे मराठी स्वराज्याचा विस्तार मराठ्यांच्या साम्राज्यांत झाला. मराठी

भाषेचें भय निवारण पूर्वीच झालें होतें. साम्राज्यसंगतीनेच विलासाचे डोहाळे राष्ट्राला लागले आणि तोच विलासी रंग आमच्या वाङ्मयाला लागला. ज्ञानेश्वरीचें शांतिपर्व मार्गेच संपलें होतें आणि दासबोधाचा यत्नघोष शांत होऊन गेला होता. आमची मराठी आतां कविरायांवर फिदा होऊं लागली होती आणि होनाजीप्रभाकरांसारख्यांच्या संगतींत, कलगीतुन्याच्या भांडणांत व डफतुणतुण्याच्या ठेकेबाज सार्थींत ती रंगून गेली होती ! मराठीला यावेळीं भाषिक आक्रमणाच्या चढाईचें कांहीं भय नव्हतें तथापि आमच्यांतील कर्तव्यगार पुढारीमंडळ दिल्लीपतींच्या बड्या घराचा अभिमान धरून आणि त्याच्या पोकळ वाशांतून आलेल्या ' वकीलइमुतलकी 'च्या स्वागतार्थ ' फर्मान-वाडी ' ची मजलस भरवून स्वतःला कृतार्थ समजण्यांत गुंग झालें होतें ! फारशीची ढब या आमच्या पुढारी मंडळींनीं दरबारी व्यवहारांत ऐटीने व अभिमानानें उचलली होती आणि त्यामुळें एकीकडून फार्शी-मराठीचा चांगलाच जोर जरी यावेळीं दिसून येत होता तरी दुसरीकडून मोरोपंतादि कवी आणि पेशव्यांनीं उच्चेजिलेलें वैदिक मंडळ यांनीं संस्कृताची जड मराठींत टाकून तिची प्रौढी वाढविण्याचाहि उद्योग चालूं ठेविला होता.

एतावता

एतावता आक्रमणदृष्टीने विचार केला असतां शके ११४० ते १७४० या सहाशें वर्षांच्या कालावधींत मराठी भाषा आणि साहित्य दोन क्रांतिकारक अवस्थांतून गेल्याचें आपण पाहिलें.

(१) पहिल्या अवस्थेंत-संस्कृताच्या खोऱ्या आणि अप्रागतिक अभिमानाशीं झगडा करून मराठीची स्वतंत्र प्राणप्रतिष्ठा आम्हीं केली.

(२) दुसऱ्या अवस्थेंत-मुसलमानांचें राजकीय व धार्मिक आक्रमण व तदुद्भूत भाषिक आक्रमण होऊन नवीन फार्शी-मराठीचा उद्भव झाला.

मराठी स्वराज्याची पुनः प्रतिष्ठा आणि तन्मूलक मराठीचा पुनरुद्धार घडून आला. स्वराज्यांतून साम्राज्याचा जेव्हां उद्भव झाला तेव्हां भाषिक आक्रमणाचा अभाव होता परंतु भाषिक संक्रमणाचें कार्य पुढें चालूच राहिलें.

याप्रमाणें हीं दोन अवस्थांतरें घडून आलीं. इतक्यांत सगळ्या भारतावर एका नव्या व सर्वव्यापी आक्रमणाची प्राणघेणी चढाई झाली. मराठी साम्राज्य

लयाला गेलें; आणि दूरस्थ इंग्रजांची सत्ता भारतांत स्थापन झाली. या मगरमिठींतून आपली सुटका अद्यापिहि झालेली नाही. मराठी भाषेसंबंधानें या परिस्थितीचा काय परिणाम घडला व घडत आहे तें आतां पाहूं.

तिसरी सर्वव्यापक क्रान्ति

आमच्या मराठीच्या जीवनांतील क्रान्तीचा तिसरा प्रसंग म्हणजे इंग्रजी राजवटीची स्थापना हा होय. इंग्रजी राजवटीची स्थापना आणि तिची वाढ हें आमच्याच नव्हे तर जगाच्या इतिहासांतील एक अत्यंतदुभुत प्रकरण आहे. तें जितकें उद्बोधक तितकेंच हर्षविषादात्मक आहे. हें प्रकरण ज्याला यथार्थपणें समजेल त्यालाच आमच्या राष्ट्राच्या भावी समुद्धाराची दिशा व मार्ग स्पष्टपणें कळतील. इंग्रजी राजवट अजून भरांत आहे आणि आपल्या जीवनाचा ग्रंथ ती अद्यापि लिहित आहे. या राजवटीमुळें जेवढी क्रान्ति आमच्या जीवनांत घडून आली आहे तेवढी सर्वव्यापी क्रान्ति यापूर्वी कधीच घडून आलेली नाही. या क्रान्तीची नवलाई थोडक्यांत कळण्यासारखी नाही व समजण्यासारखीहि नाही. या सर्वव्यापी क्रान्तीचा खेळ राजकीय, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, सामाजिक इत्यादि आपल्या जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांतून अशा कांहीं पद्धतीनें चालला व चालत आहे कीं, त्याचें सांगोपांग स्वरूप वर्णन करणें म्हणजेच गेल्या शंभर दीडशें वर्षांचें आपलें चरित्र लिहिणें होय.

मराठी भाषा व साहित्य यांच्या पुरतेंच बोलावयाचें तर मार्गें ज्या दोन क्रान्तींचें वर्णन थोडेंसें केले त्या क्रान्ति व ही क्रान्ति यांत स्वर्गनरका इतका भेद आहे. पहिल्या क्रान्तींत आम्ही मराठीचें स्वतंत्र सिंहासन स्थापन केले. मराठी व संस्कृत यांत संस्कृतिदृष्ट्या भेद नव्हताच. एकाच घरांतली उलटापलट होती ती. दुसरी क्रान्ति मुसलमानांची. त्याहि वेळीं मराठीत फार्शी कांहीं जिरवून आम्हांस आमचें कार्य करून घेतां आले. मुख्य गोष्ट ही कीं, या दोन्ही क्रान्त्यांच्या काळांत आमची मराठी आणि आमच्या भोंवतालचें जीवन यांत विशेष अंतर नव्हतें. आमची मराठी आमच्या जीवनास साधारणपणें पुरी पडत होती. एखाद्या समाजाला आवश्यक जी प्रगति ती साधण्याला जर त्याची भाषा अपुरी पडत असेल तर तो समाज मागासलाच पाहिजे. पूर्वीच्या दोन्ही क्रान्तिप्रसंगां आम्हांस विशेष मागासण्याचा प्रसंग आला नाही. इस्लामी संस्कृति कांहीं आम्ही सर्वच्या सर्व मराठींत

समाविष्ट करून घेतली नाहीं हें खरें. पण व्यावयाची म्हटलें असतें तर आमची मराठी भाषा तितकी लवचिक आम्ही खचित बनवली होती. पण मुसलमानी संस्कृति येथें आमच्या घरांत राहण्यास आली. यामुळें निदान त्या काळीं तरी आमच्या भाषिक जीवनास मारक प्रतिरोध झाला नाहीं. आज ज्या नगर प्रांतांत आपण जमलों आहोंत तेथें आमचेंच शेंकडों सधर्मीय बांधव मुसलमान झाले. धर्म बदलला तरी शेंकडों वर्षांची भाषा व परंपरा एकदम सुटत नाहींत. त्यामुळेंच येथें श्रीगोंद्याचे शेख मुहम्मद यांनीं ' योगसंग्रामादि ' ग्रंथ रचून नामांकित खड्या मराठी भाषेची श्रीमंती प्रकट केली. तवारिखा पाहून आम्हीहि अखरी रचण्याचा उद्योग हातीं घेतलाच होता. मुसलमान समाजांतील कित्येक कवींनीं करबाल्यावर ' रिवायती'चीं गाणीं मराठींत रचलीं आहेत. या उदाहरणांवरून एवढें सिद्ध होतें कीं सर्व मुसलमानी संस्कृती मराठींत उतरून घेणें आम्हांस अवघड नव्हतें व नाहीं.

मराठीचा इंग्रजी अवतार

शिराळशैली कारकीर्द आणि पदच्युति

मागील दोन क्रांतीच्या समयां आमची मराठी आम्हांला ' थिटी ' पडली नाही. परंतु इंग्रजी क्रांतीची प्रलयलाट जेव्हां कोसळली तेव्हां तिच्या-पुढें मराठीचा पाड लागला नाही. इंग्रजांनीं राज्य मिळविलें पण तें राखा-वयाचें तर अत्रस्थांची भाषा तरी त्यांस शिकणें भाग होतें किंवा अत्रस्थांस आपली भाषा शिकवून तयार करणें प्राप्त होतें. अत्रस्थांच्या भाषा म्हटल्या तर हिंदुस्थानांत कांहीं एक दोन नव्हत्या. चांगल्या दहावीस तरी होत्या. शिवाय इंग्रजींतील नवीन संपन्नता त्यापैकीं कोणांतच नव्हती. खोलांत न जातां येथें येवढें सांगितलें तरी पुरें कीं आम्हीं इंग्रजांच्या शाळेंत निमूटपणें नव्हे आनंदानें गेलों आणि इंग्रजी शिकूं लागलों. मराठीचेंहि उत्तेजन इंग्रजांनीं केलें. कोश केले, व्याकरणें करविलीं, पुस्तकें रचविलीं, नवीनवीं शास्त्रेंहि मराठींत आणण्याचा उद्योग केला. मराठीचा हा इंग्रजी अवतार असा थाटांत सुरू झाला. पण आम्हांला नव्या इंग्रजीचीच गोडी इतकी लागली, इंग्रजीच्या अपूर्व वैभवानें आमचे डोळे इतके दिपून गेले कीं, इंग्रजी कृपाछत्राखालीं वाढणाऱ्या ह्या मराठीच्या इंग्रजी अवतारावर आमचा भक्तिभाव कांहीं जडला नाही. साक्षात् इंग्रजी परब्रह्मच जर भेटलें आणि आमच्याशीं खेळूं बोलूं लागलें

तर मग त्याच्या या गावठी अवताराला कोण विचारतो ? इंग्रजहि आमच्या मूळ इंग्रजी परब्रह्मावरील भक्तीनें परम संतुष्ट झाले. लवकरच या गावठी अवताराची गठडी वळली ! त्याचें सरकारी खतपाणी तुटलें. नवीन विद्यापीठें स्थापलीं होतीं त्यांतहि मराठीचा प्रवेश प्रथम झाला होता; पण आम्हीं नवीन उमेदींत येऊन मराठीलाच या विद्यापीठांतून हांकून लावलें ! इंग्रजीसुळें ज्ञानाचा एक अभिनव व अपूर्व ठेवा आम्हांस जोडतां आला. ज्ञान म्हणजे इंग्रजी आणि इंग्रजी म्हणजे ज्ञान असें समीकरणच आम्हीं बांधून टाकलें ! आमच्या परंपरेची सोय पाहिजे तर संस्कृत ' भांडार ' होतेंच ! तेव्हां इंग्रजी व संस्कृत ही तेवढी आमच्या विद्यापीठांत आम्हीं ठेविली आणि भिकार वाटणारी जी मराठी तिला ' माहेरी ' परत पाठविली. इंग्रजी संस्कृतीची व ज्ञानाची जी उंची आम्ही पहात व अनुभवीत होतो त्याची बरोबरी करण्यास आम्हीं आमची मराठी तेव्हां समर्थ बनविलेली नव्हती हें खरें. पण अल्पि-ष्टनाच्या काळीं झालेल्या मराठीच्या इंग्रजी अवतारानेंच आमचें कार्य अधिक लवकर साधतां आलें असतें. इंग्रजी क्रांतीचा हा असा विलक्षण परिणाम दिसून येऊं लागला. आम्हीच आमचे मारेकरी बनण्यास तयार झालों !

एकच प्रश्न

मराठी आम्हांस हवी होती कां नको होती ? आणि हवी होती तर ती मनाजोगती नाही म्हणून तिची माहेरी पाठवणी करणें योग्य होतें काय ? इंग्रजांशींच संसार करावयाचा तर मराठीची गरज काय ? आजदेखील पुढील प्रश्न आपल्या मनाला आपण केला तर आपल्याला खात्रीनें हें कोडें पडेल.

आपण सालोसाल हीं मराठीचीं संमेलनें भरवीत आहांत तीं कशासाठीं ? मराठीचें उत्तेजन करावें म्हणून ना ? पण मराठीचें उत्तेजन करण्याचा हेतु काय ? त्यापासून काय लाभ आहे ? मराठी साहित्य-संमेलनाच्या अध्यक्ष-पदावरून हा प्रश्न विचारून मी आपली थट्टा तर करीत नाही ना अशी शंका आपणांस येईल, पण तसें नाही. मी अगदीं मनोभावानें आणि जिव्हा-ळ्याच्या कळवळीनें हा प्रश्न आपणांस करीत आहे. ह्या प्रश्नाचें जें उत्तर आपणां मराठ्यांकडून येईल त्यावरच मराठीचें पुढील भवितव्य सर्वथा अवलंबून आहे यांत तिलप्राय शंका नाही. आपण मराठीशींच एकनिष्ठेनें

आपला संसार करणार आहांत काय असा सरळ व खडा सवाल मी आपणांस टाकीत आहे. प्रत्यक्ष मराठी संमेलनानिमित्त आपण जमला आहांत तेथे हा प्रश्न जाणूनबुजून, नम्रपणे पण प्रगटपणे, विचारीत आहे ' नातिचरामि । नातिचरामि ' असा गंभीर घोष करून आपणांपैकीं प्रत्येक जण सर्वांच्या साक्षीनें माझ्या प्रश्नाला येथे होकार करणार यांत शंका नाही. नाहीतर तुम्हीं येथे आला असतात तरी कशाला ? तुमच्या अंतःकरणांतून निघणारा हा प्रतिज्ञाघोष मला स्पष्ट ऐकू येत आहे. पण तो मी येथे तुमच्याकडून वदवून घेतला एवढ्याचसाठीं कीं तो ऐकण्यास आतुर असलेले आमच्या वेल्हाळ देशीचे मायबाप जे ज्ञानेश्वर ते येथे आपल्या सर्वेद्रियांचे कान करून बसले आहेत त्यांचा संतोष व्हावा !

एकी की वैकी

अंतःकरणानें तुम्हीं ग्वाही दिली खरी पण तुमची बुद्धि भांडखोर आहे, तेव्हां तिचे पूर्ण समाधान तुम्हीं केल्याशिवाय मराठीच्या संसाराचा गाडा सुरळीतपणे कधींच पुढें जाणार नाही. आज दीडशें वर्षे आपण इंग्रजांच्या राजवटींत काढिली. पण जर अखिल भारतवर्षांत प्रबळ एकी नांदत असती तर ही राजवटच मुळीं आमच्या मानगुटीस बसती ना ! आणि यापुढेंहि ऐक्याचा जोर दाखविल्याशिवाय हें जोखड आमच्या मानेवरून निघणार नाही. मराठी, गुजराथी, बंगाली, तेलगु, तामील, हिंदी, पंजाबी, कानडी असले भेद आज आमच्यांत जर आम्हीं ठेवूं तर आमची एकी कशी राहिल ? अशी शंका आपली बुद्धि अवश्य पुढें मांडील. ती विचारील आज इंग्रजी राज्य व इंग्रजी भाषा यांच्यामुळे दुसरी हानि कितीहि झाली असली तरी हा जो भारतीय ऐक्यभाव आमच्यामध्ये बळावला आहे तें सर्व ऐक्यकार्य वायां घालवून प्रांतिक भाषांचें पोषण करून पुनः या ऐक्याची विघटना करणें शहाणपणाचें होईल काय ? अखिल भारतवर्षाचें ऐक्य इंग्रजी राजवटींत नवीनच स्थापित झालें आहे किंवा पूर्वी ' देवांना पियःपियदसी ' च्या वेळींहि तें ऐक्य प्रतीत होत होतें— आणि त्याचा पुरावा गिरनार तें लुंबिनीपर्यंत लांबरुंद पसरलेला सांपडतो— याचा खल मला येथे कर्तव्य नाही. भारतवर्षाचें ऐक्य राखणें आम्हांस अवश्य आहे यांत वाद नाही. पण तें ऐक्य राखण्यासाठीं इंग्रजी भाषाच वापरली पाहिजे किंवा मराठी गुजराथी प्रभृति भाषांची स्थापना करण्यानें

भारतीय ऐक्याची विघटना होईल हे मत आम्हांस ग्राह्य करवत नाही. येथे आमच्या भारतवर्षात हजारों वर्षांपासून कित्येक प्रमुख भाषा वाढीस लागलेल्या आहेत. ती हजारों वर्षांची परंपरा बुडणे किंवा बुडविणे दोन्हीही शक्य कोटीतली नाहीत आणि घटकाभर तसे मानले तरी ते इष्टही नाही. दशकोटींनी ज्यांची संख्या मोजावी लागते असे चारच देश जगांत विद्यमान आहेत. ते म्हटले म्हणजे भारतवर्ष, चीन, अमेरिका व रूस हे होत. या देशांना लहान लहान राष्ट्रांचे नियम लावणे चुकीचे आहे. हीं राष्ट्रे एकावयवी राहून नांदणार नाहीत. काही तरी संघपद्धतीनेच राहतील आणि राहणार हे निश्चित. भारतवर्षही संघपद्धतीनेच नांदणार. त्याचे एकावयवी महत्तर राष्ट्र करण्याची आकांक्षा व्यवहार्य नाही. एकावयवी भारतवर्षाची आकांक्षा धरणाऱ्यांस मराठीप्रभृति भाषा बुडाव्या असे वाटणे योग्य आहे; इतकेच नव्हे, त्यांनी प्रामाणिकपणे तसा प्रयत्न करणे त्यांचे कर्तव्य आहे. त्यांच्याशी आमचा दावा आहे आणि मराठीचे रक्षण करण्यासाठी त्यांना तोंड देणे आमचे कर्तव्य आहे दुसरे असे लक्षांत घेतले पाहिजे की एक राष्ट्र असण्यास एक भाषा पोषक असली तरी एक राष्ट्र एक भाषा असे समीकरण इतिहास सांगत नाही. स्वित्सर्लंड प्रभृति त्रैभाषक राष्ट्रे आपणांसमोर आहेतच. हिंदुस्थानांत तीन नव्हे तेरा भाषा नांदतात तेव्हां त्यांचे तीन तेरा न व्हावे म्हणून एखादी हिंदुस्थानीसारखी हिंदुस्थानांत जन्मलेली भाषा आपण कामापुरती स्वीकारणे योग्य होईल. परंतु, इंग्रजी ही कांहीं आमची एक भाषा होऊं शकणार नाही. वयाची दहा बारा वर्षे इंग्रजीच्या उपासनेत घालवून आम्ही जीं दीडशें वर्षे खर्ची घातली आणि आजवर आमचे आयुष्य क्षीण आणि जीवन किती दुर्बल करून घेतले तो अनुभव आमच्या डोळ्यांपुढे दळदळीत आहे. तो या भलत्याच मोहांत आम्हांस गुंतू देणार नाही.

भारत हे संघराष्ट्रच

भारतवर्ष एकावयवी राष्ट्र म्हणून नांदवितां येणार नाही आणि इंग्रजी ही आमची एकभाषा होऊं शकणार नाही. हे दोन सिद्धान्त गृहीत केल्यावर प्रश्न हा येतो की भारतवर्षाचे अवयव पाडण्याचे सर्वसुलभ गमक आजच्या युगांत कोणचे व्यावे ? धर्म किंवा वर्ण इत्यादि गमके किंवा विभाजने या युगांत आणि भारतवर्षाच्या परिस्थितीस व परंपरेस ग्राह्य होण्याजोगी नाहीत.

परधर्मीयांना आणि परवर्णीयांना पारंपरिक धर्मपालनास आणि जीवनयात्रेस येथे आम्ही स्वातंत्र्यच ठेवीत आलों आहोंत. त्यामुळे भारतवर्षांत नाना धर्मांचे आणि नाना वर्णांचे लोक सुखानें जीवयात्रा करीत आलेले आहेत. तो आमचा स्वभाव सोडून म्हाटले तरी सुटणार नाही. ' नांदा आणि नांदूं द्या ' या सूत्राप्रमाणेच आम्ही वागत आलों आहों. या सूत्रपालनापायीं आम्हीं पुष्कळ हानि सोसली आहे. परंतु आमच्या उदार चरितार्शीं आम्हीं कधींच प्रतारणा केली नाही. ही आमची परंपरा आम्हीं पुढेहि सांभाळू, मात्र आमचाच घात होऊं नये एवढी सावधगिरी घेऊं.

भाषाबंधु हाच खरा बंधु

मग अवयवीकरणासाठीं सुलभ व स्वाभाविक असें कोणचे गमक आम्हीं व्यावे ? याचे उत्तर प्रौढ लोकभाषा. एकेका भाषेच्या भाषिकांचा एकेक अवयव करावा हाच मार्ग आजच्या काळीं आम्हांस कल्याणकारक होईल. भाषाबंधु हाच आमचा खरा बंधु ! मग त्याचा धर्म कांहींहि असो किंवा त्याचा वर्ण कोणताहि असो; त्याचे मत कांहीं असो किंवा त्याची पत केवढीहि असो ! आम्हीं सारे एकजात मराठी !

ज्याची आज भाषा मराठी तो आमचा आणि आम्ही त्याचे ! आम्ही सारे एक ! आमचे धर्म भिन्न असले तर आम्ही वादप्रतिवाद करूं; पण तो मराठींत करूं. येथे मराठीच्या राज्यांत आम्हीं कोणाचे मूळ पाहणार नाहीं कीं मूळ तपासण्याच्या भानगडींत पडणार नाही ! आम्हीं भांडूं पण मराठींत भांडूं ! आम्ही सुखसंवाद करूं तेहि मराठींत आणि दुःखविलाप करूं तेहि मराठींत ! आम्ही विनोदक्रीडा करूं तीहि मराठींत आणि आम्ही प्रतिभा विलास करूं तेहि मराठींतच ! आम्ही शोकगीते गाऊं तींहि मराठींत आणि विजयघोष करूं ते हि मराठींतच ! असा एकविध भाव धरून एकरूप प्रेमाचा संसार आम्ही मराठीशीं करूं ! आणि आमची 'नातिचरामि' प्रतिज्ञा पुरी करूं !

सत्तेचें घर—एक महाराष्ट्र

खुंटलेच वुद्धीचे बोलणे यापुढें ! मराठीशीं एकविध संसार आपण करणार तर तो यशस्वी करण्यासाठीं काय काय केले पाहिजे त्याचा आतां विचार करूं. प्रथमच आपण पाहिलें कीं आपणांला भारतवर्षाच्या हितासाठीं

झटणारा मराठीचा स्वतंत्र प्रांत पाहिजे. स्वतःच्या घराशिवाय संसार कसा होणार ! पण आपलें घर सांप्रत विभागलेलें आहे. आपला सलग महाराष्ट्र, पण पांचसहा ठिकाणी वाटलेला आहे. वऱ्हाडी, मध्यप्रांती, निजामी, फिरंगाणी असे चार स्वतंत्र तुकडे आणि पांचवा आपण घटकाभर स्वराज्यी म्हणूं. प्रस्तुतच्या विभागणीत स्वराज्यी महाराष्ट्रांत ही जी पोटवाटणी झाली आहे त्यांत कांहीं महाराष्ट्राचा भाग कर्नाटकांत गेला आहे. या खेरीज संस्थानी महाराष्ट्र आणि वसाहती महाराष्ट्र म्हणून आणखी दोन वर्ग कल्पितां येण्यासारखे आहेत. **सर्व सलग महाराष्ट्राचा एक सुभा** स्थापन झाल्याशिवाय मराठीचें घर सिद्ध झालें असें होणार नाही. हें काम बरेंच अवघड आहे. पण याबद्दल महाराष्ट्राच्या निरनिराळ्या तुकड्यांनीं एकीकरणाच्या सिद्धीवर विशेष लक्ष्य पुरवून आपली आपणच योजना तयार केली पाहिजे. निरनिराळ्या मराठी तुकड्यांचा एक सांघिक किंवा संयुक्त महाराष्ट्रसुभा करणें शक्य होईल; पण इतर बाहेरील मोठ्या व कठिण अडचणींचा विचार होण्यापूर्वी विभक्त महाराष्ट्रीयानीं संयुक्त महाराष्ट्राची रचना कशी असावी त्याची योजना सर्व प्रश्नांचा, शंकांचा व अडचणींचा विचार करून स्वतःच बनविली पाहिजे. एखादी पंच महाराष्ट्र परिषद् यासाठीं स्थापणें अगत्याचें आहे. भाषावार विभागणीचा प्रश्न महाराष्ट्राच्या नांवानें नाही तरी अन्य-भाषीयांच्या नांवानें वारंवार पुढें येत आहे. 'वेळ तर येऊं द्या; मग पाहूं' असें धोरण या प्रश्नाबाबत ठेवूं नये. या धोरणानें सर्व रंग बिघडेल आणि पस्ताव्याची पाळी येईल. आपलीं दुःखें, अडचणी, सूचना, योजना आतांपासूनच सर्वांनीं मोकळेपणीं पुढें मांडण्यास लागावें. राजकारणी पुढारी या बाबतींत उदासीन कां राहतात याचें नवल वाटतें आणि दुःख होतें. शंकाकुशंकांना भिऊं नये. वादप्रतिवाद अवश्य व्हावे परंतु ते एकमेकांविषयीं विश्वास व प्रेम बाळगून व्हावे. यापेक्षां अधिक प्रपंच करण्याचें हें स्थळ नव्हे. मराठीच्या संसारासाठीं तिला घर पाहिजेच. आधींच आम्ही सारे मराठे मिळून दोन अडीच कोटींची बेरीज आणि त्यांत हे पांच सात तुकडे ! मराठी साहित्य आणि मराठी भाषा हाच एक बळकट प्रेमरज्जू या सर्वास एकत्र बांधण्यास समर्थ आहे. हीं आपलीं साहित्य संमेलनें एवढीच काय ती या प्रेमरज्जूचा प्रभाव दर्शविणारीं साधनें आपणांस सांप्रत उपलब्ध आहेत आणि हेंच या

संमेलनाचें महत्त्व, संमेलनांनीं एकीकरणाची मनोभूमिका तयार करावयाची आहे; प्रत्यक्ष योजनेचीं कार्ये निराळ्या संस्थांकडूनच झालीं पाहिजेत. आपलीं हीं संमेलनें कार्यक्षम करण्याचे जेवढे उपाय आपणांस साधतील तेवढे आपण तत्परतेनें योजले पाहिजेत ते यासाठीं, अखिल महाराष्ट्र या नांवानें इतरहि आंदोलनें देशांत उभीं राहत आहेत, परंतु त्या सर्वांना अखिल महाराष्ट्राच्या अखंडत्वाची प्रेरणा करीत राहणें आपलेंच कार्य आहे. महाराष्ट्रीयांनाच जेव्हां महाराष्ट्राची आठवण सांप्रतच्या खंडितावस्थेंतहि तीव्रतेनें होत राहिल आणि महाराष्ट्रीयांकडूनच जेव्हां एक महाराष्ट्रभाव आळविला जाईल तेव्हांच राष्ट्ररूपानें महाराष्ट्राचा प्रत्यक्ष अवतार प्रकट होईल. मराठीचा प्रतिपाळ महाराष्ट्रावांचून दुसरा कोण करील ? म्हणून म्हणतो, आपण सारे एक-महाराष्ट्राचा सतत ध्यास घेऊं या ! आपल्या मानसिक वासनांना शब्दांचें द्वारां प्रकट रूप देऊं या ! आपल्या मनाच्या जिह्वाळ्याचें अमृत त्या आपल्या शब्दांत भरूं या ! मग पहा, ते आपले शब्द अर्थशक्तीनें प्राणित होतील; आणि मग त्या अभिमंत्रित आणि अर्थपूर्ण शब्दांतूनच महाराष्ट्राचें मूर्तिमंत स्वरूप आविष्कृत होईल !

एकसंघ, एकभूमि महाराष्ट्र प्रत्यक्ष राजकीय दृष्ट्या व्यवहार करावयास लागण्यास बराच काळ लागेल. महाराष्ट्राची लचकेतोड घडून येऊन त्याच्या निरनिराळ्या विभागांत ज्या वाटणीच्या भिंती उभ्या करण्यांत आल्या आहेत त्या पाडून सपाट करण्यास पुष्कळ युक्ति व शक्तीहि खर्चावी लागेल ! अर्थात् हें घडून येईपावेतो विभक्त महाराष्ट्राच्या अखंड शरीरावरील हे भेदपर्वत आपण आपल्या प्रतिभावज्रानें फोडून नष्ट करून टाकूं आणि आपल्या पुढील कार्याला धडाक्यानें लागूं !

यशस्वी आणि एखनिष्ठ संसार

मराठीशीं एकनिष्ठ संसार करण्याचें आपण वचन दिलें आणि बुद्धिवादहि केला. हा संसार यशस्वी होण्यासाठीं आपलें घर म्हणजे जो महाराष्ट्र तो विभक्त आहे, तो संयुक्त केला पाहिजे हेंहि आपण ठरविलें. परंतु प्रश्न असा आहे कीं मराठीशीं कर्तव्य जो एकनिष्ठ संसार त्याचें कोणचें कल्पनाचित्र आपण आपल्यासमोर ठेविलें आहे ? यशस्वी संसाराची कोणची परिसीमा गांठावी असें आपण इच्छितां ? आपले ध्येय काय ? कारण आपलें अंतिम

साध्य काय याचीच जर यथार्थ कल्पना आपणांस नसेल तर आपण आज काय करावे, पुढें कोणत्या मार्गानें जावें, आपली दिशा चुकते आहे किंवा काय इत्यादि प्रश्नांची समर्पक उत्तरेंच आपणांस देतां येणार नाहींत. आपले सर्व प्रयत्न 'यद्वातद्वा भविष्यति' कोटीतहि कदाचित् जाऊन पडतील. इष्ट स्थळ गांठण्याकरितां कर्तव्य जो प्रवास तो निर्विघ्नपणें सिद्धीस जावा म्हणून आपणांस 'अखंड सावधान' असलें पाहिजे.

मराठींशीं कर्तव्य संसार यशस्वी करावयाचा तर आपल्या गृहलक्ष्मीला लंकेची पार्वती ठेवून चालणार नाहीं. ती सर्वालंकारसंपन्न लक्ष्मीसारखीच ऐश्वर्यानें चमकली पाहिजे. भाषेची जितकी ज्ञानवाहकता असेल तेवढीच तिची सफलता. विद्यमान काळीं जगांत जो ज्ञानविज्ञानाचा प्रकर्ष झालेला दृष्टीस पडतो तो वाहून नेण्याचें सामर्थ्य मराठीच्या ठायीं दिसून येत नसेल तर असली वाझोटी मराठी आपला संसार सफळ कसा करणार ? काल-योगानें इंग्रजीचा व आपला जो संबंध घडून आला आहे त्यामुळें इंग्रजीची ज्ञानशक्ति किती अचाट आहे याचा प्रत्यक्ष अनुभव आपणांसमोर आहे. इंग्रजी शिकावें लागल्यानें इंग्रजीच्या आश्रयानें आपण ज्ञानाची मनसोक्त लूट करीत आहों. इंग्रजीच्या मानानें आपली मराठी बरोबरीनें उभी राहू शकेल काय ? प्राचीन काळीं संस्कृताची अभिवृद्धि या भारतांत झाली. तो संस्कृताचा वैभवशाली संसार अजूनहि सर्व जगास आपल्या कृतपराक्रमानें दिपवून टाकण्यास समर्थ आहे. संस्कृताच्या ज्ञानपर्वतावर उभें राहण्यांत आमच्या पंडितांस जी प्रतिष्ठा वाटते ती मराठीच्या टेकाडावर उभें राहून खरोखर मनापासून वाटू शकते काय ? समोरच इंग्रजीचा तुफान दर्या पसरलेला असून त्यावर जगांतील दीडशें कोटी प्रजा ऐटीनें नौकाविहार करीत आहे, अशा स्थितींत मराठीच्या छोट्या वापींत फेऱ्या मारीत रहावें अशी ईर्ष्या कोणी बाळगील हें कितपत शक्य आहे ? तेव्हां एकतर संस्कृताच्या गिरिशिखरावर विहार करावा; नाहींतर समोर इंग्रजीच्या अथांग सागरांत डौलानें संचार करावा असा मोह जर आमच्यांतील प्रज्ञावंतांना झाला तर त्यांत त्यांचा काय दोष आहे ?

मोहांतून सुटका

दोष एकच आहे आणि तो हा कीं, या मोहानें ज्या समाजांत आपण

जन्मास आलों आणि ज्या समाजांतच आपणांस आयुष्य कंठावयाचें आहे त्या समाजापासून आपण वंचित होतो. इंग्रजी किंवा संस्कृत पांडित्य हीं श्रम-साध्य आहेत, तपेंच्या तपें आधीं कष्टावें तेव्हां कोठें त्यांत सिद्धी मिळते, सर्वच्या सर्व समाज इंग्रजी करणें किंवा संस्कृत करणें सर्वथा अशक्य ! तेव्हां समाजाला अज्ञानांत लोटून आपण मात्र आपला स्वार्थ साधूं पाहणें हें परिणामी कल्याणकारक होत नाही. अज्ञ समाज कालेंकरून अन्य समाजांत विलीन होतात किंवा नष्ट होतात, ज्यांना आपल्या संततीची काडीचीहि माया नाही आणि ज्यांना आपलें सगेंसोयरे अज्ञ राहिलेले पाहवतात त्याच पाषाण-हृदयांना हा स्वार्थ गोड वाटेल.

एकदां हीं वृत्ति स्वीकारल्यावर कोठला आहे महाराष्ट्र आणि कोठली मराठी भाषा ? पण आपल्या करोडों बांधवांचें जें कल्याण तेंच आपलें कल्याण. हा स्वजनहितवाद जेव्हां मनांत खळबळत असेल तेव्हांच तुकोबांसारखी तळमळ लागून मुखावाटे उद्गार निघतील कीं 'बुडतीं हें जन न पहावें डोळां । येतो कळवळा म्हणवुनी'. अशी अनिवार तळमळ पोटांत असेल तर आपल्या इच्छाशक्तीच्या ज्वालामुखीचा प्रचंड स्फोट होऊन मराठीच्या टेकाडाचा महापर्वत हां हां म्हणतां होईल आणि मराठीच्या ओहोळाची खळखळणारी महानदी होऊन ती सहस्रमुखांनीं सागरभेटीस जाऊन सागररूप होईल ! आणि मग आपण एकटे नव्हे तर आपला सारा समाज गिरिशिखरविहार किंवा सागरसंचार लीलेनें करूं शकेल ! पूर्वीं एकदां आपण तें वैभव भोगलें होतें. आपल्या ज्ञानेश्वरांनीं जेव्हां मराठीचा आश्रय केला तेव्हां त्यांनीं आपली आदिशक्ति जी श्रीमंत अंबा तिजपार्शीं पुढलें मागणें मागितलें :-

“ आवो सद्गुरुचिये दीठी । तुझें कारुण्य जेयातें आधिष्ठी । तो सकल विद्यांचिये शृष्ठी । धात्रा होये ॥ ९ ॥ म्हणौनि अंबे श्रीमंते । निजजनकल्पलते । आज्ञान दे पां माते । निरूपणीं ॥ १० ॥ नवरसां भरविं सागर । करविं उचित रत्नांचे आगर । भावार्थांचे गिरिवर । निफजविं माये ॥ ११ ॥ साहित्यसोनियांचिया खार्णा । उघडविं देशीचिया क्षोणीं । विवेकवेलची लावणी । हों दे सैंध ॥ १२ ॥ संवादफलनिधानें । प्रमेयाचिं उद्यानें । लावीं म्हणे गहनें निरंतर ॥ १३ ॥

लेकराची मागणी पुरविण्याला आई कधीं आढेवेढे घेते काय ? गोलमेज परिषदांची बाजीगरी संभवते कां कधीं मायलेकरांत ? नुसतें एक प्रसन्न स्मित, कासवी दृष्टीचा एक कृपाकटाक्ष तेथें पुरे होतो ! क्षणाचाहि विलंब ती लावीत नाही ! मागणें आणि मिळणें तेथें एकरूपच होऊन जातें ! म्हणून ज्ञानोवांनींच आपल्या त्या ' निजजनकल्पलते ' ला एवढेंच सांगितलें—“ तू आपुलेनि स्नेहपल्लवे । मातें पांघुरविसी सदैवें । तरि आतांचि हें आघवें निर्माण मी ॥ १७ ॥

मित्रहो ! ज्ञानोवांप्रमाणेंच तुमचीहि श्रद्धा असेल तर तीच अत्रा आजहि आपल्या मराठीला तेंच देणें देईल ! पण तुम्हांला ज्ञानोवांप्रमाणेंच बोलण्याचें बळ व अधिकार पाहिजे कीं !

हे आघवें निर्माण मी

तेवढी मनाची उभारी असल्यावर आपल्याला काडीचीहि चिंता वाळगण्याचें कारण नाही. इंग्रजी किंवा संस्कृत यांच्या वैभवानें हिणावून जाण्याचें मग यत्किंचित् प्रयोजन नाही. गोम एवढीच आहे कीं, आपल्या डोळ्यांवर जे अविश्वासाचें आणि मिथ्याभ्रमाचें पडळ आलें आहे तें तेवढें दूर केलें पाहिजे ! आपल्याच मराठीला आपण अध्यापि ओळखलें नाही हेंच आमचें दुर्दैव आहे ! ! आणि याचसाठीं हा टाहो मी येथें फोडीत आहे ! ! आज दीडशें वर्षें मराठीची आणि तिच्या घरच्यांची ताटातूट झाली आहे. आपल्या या गृहलक्ष्मीला आतां शरण जा आणि आईसारखे तिला मानून तिच्या पायांवर डोकें ठेवा म्हणजे पहा काय चमत्कार होतो तो ! तिनें तुम्हांला टाकलें नाही; तुम्हींच तिला टाकून दिली आहे ! !

नवी शब्दशिद्धी

तर मग यच्चयावत् ज्ञान मराठींत आणण्याच्या खटपटीला आपणांला लागलें पाहिजे ! जगांत नवें ज्ञान पुष्कळ निर्माण झालें आहे ! शुद्ध ज्ञानाच्या क्षेत्रांत आपलें परके असा भाव नाही ! यासाठीं नवी शब्दशिद्धी आपणांला करावी लागेल ! संस्कृताचें घरचें भांडार भरलेलें आहे. पण या जुन्या भांडारांत नवी भर घालावी लागेल. नव्या परिभाषा आपणांला रचाव्या

लागतील, तेथेंच आपण कुंठित होता ! पण तसे भिण्याचें कारण नाही ! पूर्वी जेव्हां संस्कृताची वाढ होत होती तेव्हां नवे नवे शब्द संस्कृतांत समाविष्ट करून घेण्याची क्रिया चालू होती. एरवीं ' तितउना ' सारख्या प्रयोगांचा आपणांस तेथें आढळ होता ना. आपणांला आज हजारों नवीन शब्द घडावे लागतील, पावसासारखी सिद्ध परिभाषा आकाशांतून खालीं कधीं पडत नाही ! अड्डं नका; कामाला लाग. लक्षांत ठेवा कीं जात्यावर बसले म्हणजे ओवी सुचते !

साहित्याचे दोन प्रवाह

साहित्य नेहमीं दोन प्रवाहांनीं वहात असतें:—एक लौकिक व दुसरा शास्त्रीय. शास्त्र एकदम कधीं निर्माण होत नाही. शेंकडो प्रयोग, शेंकडों निरीक्षणें, शेंकडों अनुभव क्रमाक्रमानें सांचत जातात, आधीं ते फुटकळ असतात, मग या विखुरलेल्या ज्ञानकणांचें वर्गीकरण करावें लागतें. वर्गीकृत ज्ञान म्हणजेच शास्त्र होय. दुसऱ्यांच्या अनुभवांचें शाब्दिक भाषांतर करण्यानें विशेष प्रगती होऊं शकणार नाही. तुम्हीं स्वतः प्रयोग करा; स्वतः ज्ञान मिळवा; बाहेरील भाषांतून जो ज्ञानसंग्रह होत आहे तो ज्ञानरूपानें आपल्या ठायीं जिरवा. नुसते शब्द नकोत. मराठीच आम्ही शिकत नाहीं त्यामुळें मराठी शब्द आम्हांस सुचत नाहीत. अनुकंपनीय स्थिति झाली आहे आमची ! इंग्रजी कीं संस्कृत असल्या भ्रमचक्रांच्या भोंवऱ्यांतून आपली आधीं सुटका करून घ्या. आपोआप पुढला प्रकाश तुम्हांस दिसेल. ज्ञान मिळवावयाचें इंग्रजींत, मराठीचा तर गंधहि नाही, आणि मग खडे फोडावयाचे मराठीच्या नांवानें कीं मराठी दुर्बळ आहे, तिच्यांत शब्दच नाहीत !

तिहेरी सामर्थ्य

शास्त्रीय साहित्यप्रवाह वाहत ठेवणें हें पंडितांचें काम आहे. आज हा प्रवाह मराठींत वाहवावयाचा असेल तर मोठमोठे पंडित आपणांस निर्माण केले पाहिजेत. नुसत्या प्राथमिक शिक्षणावर एकांगी भर देऊन पांडित्य बुडविणें योग्य होणार नाही. पांडित्याविषयीं उदासीन राहणें म्हणजे राष्ट्रहत्या करण्यासारखें आहे. आम्हांला पट्टीचे संस्कृत पंडित हवे आहेत. ते आमचे मांडारी आहेत. तसेंच आम्हांला नव्या ज्ञानाचे इंग्रजी पंडितहि पाहिजे

आहेत. पण जगांतील सर्वोच्च शास्त्रज्ञान मराठीत आणण्याचें काम एकांगी संस्कृत पंडित किंवा एकांगी इंग्रजी पंडित कधींच करूं शकणार नाहींत. ही एकाक्ष मंडळी निव्वळ आंधळ्यांपेक्षां बरीं असली तरी आमच्या कामाचीं नाहींत. आम्हांस सर्व इत्थंभूत शास्त्ररचना मराठीत करावयाची आहे. तेव्हां संस्कृताचें प्रगाढ पांडित्य, नव्या शास्त्रांचें उच्च व अनुभविक ज्ञान आणि मराठीचा दीर्घ व्यासंग हीं तीन सामर्थ्ये एकवटलेले कांहीं समर्थ पुरुष आम्हांला अवश्य पाहिजेत. तेच आम्हांला मराठी परिभाषा रचून देतील- अशी परिभाषा कीं जेणें करून नव्या शास्त्रांचीं येथें, आमच्या मराठीत, स्वतंत्र लागवड होईल. उत्तम पीक येण्यास क्षेत्र, बीज व जलवाय्वादिकांची अनुकूलता लागते. मराठीचें क्षेत्र नापीक नाहीं; अस्सल ज्ञानाचें बीज जवळ असलेले पंडित आतां आपल्या समाजांत होऊं लागले आहेत; समाजाची भूक आणि नेत्यांची व शासकांची कृपादृष्टि यांचीच तेवढी उणीव आहे. तेवढी दूर होईल तर इष्ट कार्यसिद्धी सहजांत घडेल.

प्रभावी महाराष्ट्र-विद्यापीठ स्थापा

या कार्यसिद्धीसाठीं कांहीं यंत्रणा अवश्य आहे. म्हणून तर महाराष्ट्र विद्यापीठ स्थापा असा माझा अट्टाहास आहे. विद्यमान विद्यापीठाच्या हातून ही इष्टसिद्धी कदापि होणार नाहीं. तेथें भूमिकाच तयार नाहीं आणि लवकर व सोईची होण्यासारखीहि नाहीं. हीं विद्यापीठें देशाला पुढें हाकून नेण्याचा जागरूक उद्योग करीत नाहींत, हीं समाजाच्या पुढें अग्रभागीं चालत नाहींत तर, समाजाच्या मागून जात आहेत ! उपलब्ध ज्ञानाचा प्रसार कसा होईल आणि नवीन ज्ञानाची निर्मिति येथें देशी भाषांत कशी होईल असा विचारहि त्यांच्या चित्तास स्पर्श करीत नाहीं. शके १७७६ तील महाशासनांत या विद्यापीठांच्या स्थापनेच्या काळीं त्यांचें जें जातक वर्तविण्यांत आलें होतें त्यांत या विद्यापीठांच्या द्वारां सर्व देशांत विशेषतः देशी भाषांत ज्ञानप्रसार होईल इत्यादि फलें दर्शविलीं होतीं. परंतु महाशासनग्रथित हा जो 'प्रसन्नवण' सिद्धान्त फिल्ट्रेशन थियरी-आणि त्यापासून अपेक्षिलेला आशावाद हीं पुढें बहुतांशी विफल ठरलीं. नूतन विद्याविभूषितांकडून नवीन ज्ञानाचे मोठमोठे झिरपे देशी भाषांत सर्व देशभर वाहत सुटतील हें भविष्य अत्यल्प प्रमाणांतच

खर ठरलें आणि यानंतर पन्नास वर्षांनीं जें लघुशासन शके १८२६ त प्रसिद्ध झालें त्यांत निराशेचाच* सूर काढावा लागला. या आमच्या विद्यापीठांनीं आमच्या मराठीचें उतेजन हें केलें कीं आपल्या अभ्यासक्रमांतून मराठीला पदभ्रष्ट केलें !

आजचीं विद्यापीठें

आजचीं विद्यापीठें असावीं तितकीं प्रागतिक नाहींत. तीं विद्यापीठें आहेत म्हणण्यापेक्षां परीक्षापीठें आहेत. या पीठांची पुनर्घटना करणें अत्यावश्य आहे. त्याचप्रमाणें नवीन विद्यापीठें स्थापणेंहि तितकेंच अवश्य आहे. मुंबई विद्यापीठावर व्यापारी वृत्ति आणि इंग्रजी वातावरण यांची छाया फार दाट पडलेली आहे. नव्या दृष्टीचें, नव्या उमेदीचें आणि नव्या घाटाचें विद्यापीठ आम्हांस पाहिजे आहे. या नव्या विद्यापीठानें प्रसारक व प्रसर्जक दोन्ही कार्ये केलीं पाहिजेत आणि तीं या ध्येयानें कीं देशी भाषांतून सकल ज्ञानाचा परिपोष त्वरित व निश्चित कसा होईल. महाराष्ट्र विद्यापीठ आम्हांस पाहिजे तें मुंबईची नकल करण्यासाठीं म्हणून नव्हे, किंवा पुण्याची प्रतिष्ठा वाढविण्यासाठींहि नव्हे तर महाराष्ट्र देशाला सकल-विद्याकलासंपन्न करण्यासाठीं आणि जगाच्या उतार पेठेंत महाराष्ट्राकडून नव्या ज्ञानाचें ' केणें ' पोंचविण्यासाठींच पाहिजे ! आपली इच्छा जेव्हां तितकी प्रबळ आणि अनावर होईल तेव्हांच आपल्या संमेलनांतील ठरावांच्या शब्दांना प्रत्यक्ष महाराष्ट्र विद्यापीठाचें दोंद निघेल. यांत तिलप्राय संदेह नाहीं. सांप्रत राष्ट्रीय व लोकशाही सरकार सत्तारूढ झालें आहे, महाराष्ट्र विद्यापीठाविषयीं अनुकूल घोषणा त्यानें करून दक्षिण विद्यालयाची पुनःप्रतिष्ठा करण्याचेंहि निश्चित केलें आहे. मात्र एका दानशूरानें महाराष्ट्र विद्यापीठा-प्रीत्यर्थ दहा लक्षांचा संकल्प सोडला असतां प्रतिग्रहचातुरीच्या अभावी आमच्या सरकारनें चालून आलेली पर्वणी दवडली या विषयीं खेद व्यक्त

* If the educated classes neglect the cultivation of their own languages, these will assuredly sink to the level of mere colloquial dialects possessing no literature worthy of the name.

करणें सी माझे कर्तव्य समजतों ! तथापि आमचा ' ॐ भवति 'पक्ष असल्यानें आम्ही निराशेला वश होणार नाहीं. आपणहि सरकारला निकडीचा आदेश देण्याला चुकणार नाहीं आणि याच सरकारकडून महाराष्ट्रविद्यापीठाची स्थापना करून घेतल्याशिवाय स्वस्थ राहणार नाहीं असा मला भरंवसा आहे.

प्रसारक साहित्य

साहित्याचा दुसरा म्हणजे प्रसारक प्रवाह. तो पंडिती प्रवाहापेक्षां सांप्रत अधिक वेगानें वाहत आहे. विशेषकरून ललित वाङ्मयाचे प्रवर्तक यांची कामगिरी मराठी क्षेत्रांत फार चांगली झालेली आहे. कथाकादंबरी आणि काव्यनाटक या चतुर्विध धारा या प्रवाहांत दिसत आहेत. आमचे चतुर लेखक, आणि रसिक कवि जर आज नसते तर मराठी वाङ्मयाची जी कांहीं गोडी आधुनिक समाजांत दृष्टीस पडते ती कधींच दृग्गोचर होतीना ! आमच्या ललित वाङ्मयानें समाजाच्या मनाची बळकट पकड घेतली आहे. पंडिती वाङ्मय केव्हांहि थोड्यांच्या साठींच असतें; परंतु भावनेला जागृत आणि संतुष्ट करणारें जें ललितवाङ्मय तें सर्वलोकप्रिय होत असतें. आमच्यांत प्रतिभावान् कथालेखक, कवि, व नाटककार सांप्रत विद्यमान आहेत आणि त्यांनीं केवळ आपल्या प्रभावानें समाजाला अंकित केलें आहे. यामुळें मराठी भाषेच्या सामर्थ्याचा प्रत्ययहि लोकांस प्रत्यहीं अधिक अधिक येऊं लागला आहे आणि त्यांची मराठीवरील भक्ति वाढली आहे. हें आमचें कवि-कथाकारमंडळ नसतें तर या मराठीच्या मांडवांत कोणी चिटपांखरूं तरी उभें राहिलें असतें कीं नाहीं याची शंका आहे. शेंकडा नव्वद समाज याच वाङ्मयाचें वाचन करतों. भिन्न भिन्न व्यवसायांचे व रुचीचे लोक ललित वाङ्मयांत रममाण होतात. अनेकांच्या चित्ताला प्रफुल्लितपणा व टवटवी आणण्याचें सामर्थ्य एका ललितवाङ्मयांतच आहे. संसारांतील दुःखी कष्टी जीव या वाङ्मयाच्या वाचनानें आपला भार हलका करतात.

सर्व रस पाहिजेत

आपला समाज सांप्रत संक्रमणांत आहे. त्यामुळें नानामतांचा कोलाहल येथें दिसून येतो. पण हें समाजाच्या जिवंतपणाचें लक्षण आहे. समाजापुढें सर्व मतें व सर्व विचार आलेच पाहिजेत. विचारांचा प्रसार करणारें वाङ्मय

हैं समाजाचें बुद्धिसामर्थ्य वाढवितें. वर्तमानपत्रें हीं आजच्या युगांतलीं लोक-
शिक्षणाचीं सर्वांत प्रबळ साधनें होत. सर्व समाज साक्षर करण्याचा आपला
प्रयत्न चालू आहे आणि नवीन लोकशाही सरकार या कार्याला उत्साहानें
लागलें आहे हें मोठें सुचिन्ह आहे. वर्तमानपत्रांची अजून वाढ व्हावयास
पाहिजे. निरनिराळ्या छपांचीं नवीं पत्रें निघावयास पाहिजेत. वर्तमानपत्रांत
वादप्रतिवाद व्हावे, यांत अनिष्ट कांहीं नाहीं. तथापि आज होतात त्यापेक्षां
उच्च भूमिकेवरून असे झगडे चालले पाहिजेत एवढा इषारा येथें देणें आमचें
कर्तव्य आहे. तसेंच कथा-काव्यलेखकांनींहि भावनापरिपोष करतांना सद-
भिरुचीची मर्यादा कसोशीनें पाळणें अवश्य आहे. निर्भीड टीकाकारांची आणि
मार्गदर्शकांची तर आम्हांस विशेष गरज आहे. तथापि टीकाकार हळव्या
मनाचे नसावे. समाजांत कांहीं खेळकरपणा व कांहीं थोडा खोडकरपणा हा
पाहिजेच पाहिजे. सगळा समाज गंभीर चेहेरे करून बसलेल्या ऋषिमुनींचा
असूं नये आणि असतहि नाहीं. म्हणून वाङ्मयांत, भोजनाप्रमाणेंच सर्व रस
पाहिजेत. ब्रह्म्याच्या षडरसनिर्मितीपेक्षां कवीची नवरसनिर्मिती अगदीं
दिढीनें नसली तरी सवाईनें तरी खचित सरस आहे. कडू, गोड, आंबट,
खारट, तुरट सर्व रस वाङ्मयांतहि चाखावयास मिळाले पाहिजेत. विनो-
दाचा विरंगुळा समाजाला मिळवून देणारे लेखक समाजाचे उपकारकर्ते
होत. आतां पानांत सर्व पदार्थ वाढलेले असले तरी खाणारांनीं आपलें
प्रकृतिमान पाहूनच सेवन केलें पाहिजे. प्रकृति, वय इत्यादींचा विचार करून
सेव्यासेव्य पदार्थ आणि सेवनाचें प्रमाण ठरवावें लागतें. वाढणाऱ्यांनीं वाढलें
म्हणून खाणाऱ्यांनीं जसें सर्व खाऊं नये, तसें खाणारा खातो आहे मग
आपण कशाला काळजी करा, अशी वृत्ति वाढणारांचीहि नसावी. समाजांत
खपतें आहे, मागणी आहे ना, म्हणून वाटेल तें लिहावें हें कांहीं योग्य नाहीं.
वाचकांपेक्षांहि लेखकांवर एक प्रकारें अधिक जबाबदारी पडते. मुद्रणसुलभतेनें
वाटेल तें छापतां येतें आणि वाटेल त्यांच्या हातांत जाऊं शकतें. तेव्हां मुद्र-
णाचा लाभ व्यावयाचा म्हटला तर वडिलधारी मंडळी, विद्वान्, टीकाकार,
सरकार, शिक्षक यांनीं आपापल्या कक्षेंत राहून वाङ्मयाचें यथामर्याद नियं-
त्रण केलें पाहिजे. नियंत्रण म्हणजे दडपण मात्र नव्हे.

विचारांना वाट खुली करा

घरांत जशी हवा भरपूर खेळती राहावी लागते तसे समाजांत सर्व प्रकारचे विचार खेळत राहिले तर ते समाजाच्या प्रकृतीस इष्टच असतें. आपल्याला असंमत असलेली विचारसरणीदेखील समाजापुढें यावी अशी तळमळ सर्व विचारी माणसांस वाटली पाहिजे. जुन्या वाङ्मयांत उत्तर-पक्ष करण्यापूर्वी पूर्वपक्ष मांडण्याची पद्धति असे आणि शंकराचार्यादिकांनीं पूर्वपक्ष इतक्या कुशलतेनें मांडला आहे कीं, प्रत्यक्ष तन्मतवादी पंडितांनाहि तो तसा रंगवितां आला नसता. असें सामर्थ्य व बुद्धि लिहिणाऱ्यांना असावी. कोणी पुरोगामी असें नांव घेऊन एखादी विशिष्ट विचारसरणी पुढें मांडूं लागला तर ती नुसती ऐकून नव्हे, समजावून घ्यावी. समाजांत विचारसंगर सतत चालला पाहिजे. एखादी विचारसरणी किंवा एखाद्या घाटाचा कला-विष्कार कोणास आवडला नाही तर उलट बाजूनें दुसरी विचारसरणी व दुसऱ्या घाटाचा कलाविष्कार समाजापुढें यावा. अशी चढाओढ असावी. असाहिष्णु वृत्ति ठेवूं नये.

प्रतिबंधांतील प्रतिभा

सरकारनें विचार-स्वातंत्र्यास पोषक असेंच धोरण ठेविलें पाहिजे. प्रतिभा-संपन्न लेखकांचें वाङ्मय जशींत टाकण्याचा मोह कोणाहि सरकारानें आपणांस होऊं देऊं नये. प्रतिभा ही देणगीच अशी आहे कीं ती सदा वंद्य आहे. तिच्या आविष्काराचा रोध कोणी कधीं करतां कामा नये. त्यापासून समाजाचा काडीचाहि लाभ नाही. या संमेलनाचे भूतपूर्व अध्यक्ष कै. शिवरामपंत परांजपे हे एक अलौकिक प्रतिभावान् लेखक व नेते होऊन गेले. त्यांच्या वाङ्मयाला प्रतिबंध करणें म्हणजे शुद्ध प्रतिनिविष्टपणा होय. आमच्या सरकारांत ही सुबुद्धि कां वागत नाही तें कळत नाही. आपल्या वाङ्मयावर शिवरामपंतांची निःसीम भक्ति होती. आणि तें वाङ्मय प्रतिबंधांत टाकल्यानें त्यांच्या चित्ताला किती मरणाधिक दुःख होत असे हें मीं प्रत्यक्ष पाहिलें आहे. अद्यापिहि आपलें कांहीं वाङ्मय प्रतिबंधांत ठेवलेलें पाहून त्यांचा आत्मा तप्त होत असेल. अशा प्रतिभासंपन्न तत्तात्म्यांचे अभिशाप प्रतिबंधकांना बाधिक झाल्या-विना कधींहि राहणार नाहीत. प्रतिभेशीं प्रतिभेनें युद्ध खेळावें. शूराशीं

शूरपणें भिडावें. असो. तेव्हां वाङ्मयप्रतिबंध-विमोचनाचा विषय आपण सर्वांनीं लक्ष घालून संघटित सामर्थ्यानें सोडविला पाहिजे.

सरकार ! अभिमुख व्हा !

प्रसारकशाखेची वाढ झपाट्यानें केली पाहिजे. सरकार राष्ट्रशिक्षणासाठीं कटिबद्ध होत आहे. त्याच्या लक्ष्यांत वागलें पाहिजे कीं जनताशिक्षणाचें कार्य विविधांगांनीं परिपुष्ट करण्यासाठीं सोपें व सुलभ परंतु रसाळ व प्रसादयुक्त वाङ्मय भरपूर लिहवून घेतलें पाहिजे. या कामासाठीं साहित्यसंस्थांची संघटना घडवून आणली तर तें फार इष्ट होईल. आजच्यासारख्या संमेलनास वास्तविक सरकारानें आपले जाणते प्रतिनिधि पाठवून त्यांच्या करवीं जनता-साहित्याच्या निर्मितीबाबत व प्रसाराबाबत कांहीं निश्चित कार्यक्रम ठरवून साहित्यिकांचा सहकार संपादन करावयास पाहिजे होता. आम्ही तर सरकाराकडे जाऊंच; परन्तु सरकारनेंही आपणहोऊन या कामीं दोन पावलें पुढें यावयास पाहिजे. सरकारची अभिमुखता पाहतांच एक नवी शक्ति व तेज सर्वांच्या ठायीं समुद्भूत होईल. व्यापक दृष्टीनें सरकारानें इकडे पाहिलें पाहिजे. प्रकाशक, लेखक व साहित्यसंस्था, यांना भरपूर साहाय्य देऊन आपल्याला इष्ट जें जनताशिक्षण तिकडे वळविलें पाहिजे. आपलें बळ व वेळ मर्यादित आहे. व्यर्थ चढाओढ होऊं नये, कुचंबणा मोडावी यांत सर्वांचेंच हित आहे. सरकारी चाकें नेहमींच मंद गतीनें फिरतात; तथापि 'स्नेहा'नें त्यांची गति थोडी तरी वाढवितां येईल. आपल्याला मोठें अंतर चालून जावयाचें आहे हें सर्वांनीं लक्षांत ठेवावें. भावी महाराष्ट्रविद्यापीठांतहि एक जनताशिक्षणाचा विभाग ठेवावा अशी आमची सूचना आहे. विद्यमान विद्यापीठांकडून आणि शिक्षणसंस्थांकडून पुष्कळ कार्य करवून घेतां येईल. लोकांवर विश्वास टाकला पाहिजे; त्यांच्यावर माया दाखविली पाहिजे. लोक-संग्रह केला पाहिजे.

आपल्या संमेलनांनीं आणि परिषदांनींही आपली कार्यशक्ति वाढेल असें धोरण ठेविलें पाहिजे. हिंदी साहित्यसंमेलनाच्या घटनेंत अशा कित्येक बाबी आहेत कीं त्यांचें अनुकरण आपल्या संघटनेस मार्गदर्शक होईल. प्रकाशक, संपादक वगैरेंना नोंदवून घेऊन त्यांस स्वतंत्र प्रतिनिधित्व आपल्या साहित्य-

संघटनेंत देणें माझ्या मते अत्यंत अगत्याचें आहे. ग्रंथालयांकडे आपण लक्ष पुरविलें पाहिजे. गांवोंगावीं लहानमोठीं स्थायी किंवा फिरतीं वाचनालयें निघालीं पाहिजेत. बडोद्याचें उदाहरण आपल्या पुढें आहे. आपणहि येथें वाचनालय-परिषद बोलावली आहे. या उपक्रमाकडे सरकारानेंहि सहानुभूतीनें लक्ष पुरविलें पाहिजे. जुन्या अर्जशाहीचा जमाना अजून तसाच पुढें चालू राहूं नये. आपण महंमद व्हावें, पर्वत होऊं नये ! लोक चालते करावें. नाना मंडळ्या चाल-विषयानेंच समर्थपदवी प्राप्त होते. आपल्याला खरें खरें सामर्थ्य पाहिजे. तर मग श्री समर्थानें अनुकरण केलें पाहिजे ! आम्हांला आमच्या सुखदुःखांचीं विचारपूस करणारें सरकार पाहिजे. सरकारानें जनतेची मनोभावे शुश्रूषा केली पाहिजे.

आपली दुःखें आपण सरकाराला मोकळेपणानें निवेदन केलीं पाहिजेत. मुंबईस नभोवाणी केंद्र आहे. या नव्या युगांत जनताशिक्षणाचें आणि जनतेच्या मनोरंजनाचें एवढें प्रबल साधन अन्य कोणचेंहि नाही. परंतु या साधनाचा उपयोग आमच्या जनतेस अनेक पटींनीं कसा होईल म्हणून विचार व योजना मुंबई सरकार व हिंदुस्थान सरकार यांचे पुढें ठेविल्या पाहिजेत. मराठी, गुजराती इत्यादि भाषावार नभोवाणी-केंद्र-विभाग त्वरित स्थापन झाले पाहिजेत. प्रांतिक सरकाराकडे वाटल्यास प्रांताचीं केंद्रे ठेवावीं. पण इंग्रजीस अवास्तव महत्त्व देऊन आमचा एक प्रकारचा कोंडमारा होत आहे तो दूर करून घेतला पाहिजे. वाणी ही लेखणी इतकीच किंबहुना अधिकच प्रभावी आहे. ध्वनीमुळें एक नवीनच शक्ति वाणींत येते. वाणी उडून जाते; लेखणीचें कार्य टिकाऊ होतें. तथापि वाणीचा उपयोग केल्यानें व्यय कमी लागतो. आतां या विषयाची उपेक्षा यापुढें होतां कामा नये.

वार्षिक समालोचन

सरकाराकडून पूर्वी वाङ्मय प्रसिद्धीचें वार्षिक समालोचन प्रसिद्ध होत असे. पुष्कळ वर्षे झालीं ही प्रथा बंद झाली, ती पुनः चालू केली पाहिजे. मराठी प्रदेश विभागला गेल्यामुळें मराठीचें एका यादीवर भागत नाही. शिवाय संस्थानें स्वतंत्र आहेत त्यांचाहि विचार करावा लागतो. सरकारजवळ खातें अनायासें आहे, दरसालची यादी सरकारनें सटीक व वर्गीकृत अशी प्रसिद्ध करावी. ती अखिल महाराष्ट्राची केल्यास उत्तम. निदान महाराष्ट्र

साहित्य परिषदेसारख्या संस्थेला साहाय्य देऊन असे कार्य करावे, हीं समालोचनासारखीं कामें संधर्षणें झालीं पाहिजेत, अध्यक्षीय भाषणांत होणारा धांवता परामर्ष माझ्या मतें विशेष उपयुक्त होत नाही. गुजराती वाङ्मयाचा वार्षिक आढावा ग्रंथरूपानें प्रसिद्ध होतो तो पाहण्यासारखा असतो.

मराठी शिक्षणाची विचारपूस

मराठी शिक्षण हा आपल्या मराठी वाङ्मयाच्या दृष्टीनें अत्यंत जिव्हाळ्याचा विषय आहे. आमच्या शिक्षणांत मराठी शिक्षणाचा पाया उत्कृष्ट व भक्कम घातला गेला पाहिजे. सांप्रत मराठी शिक्षणाची दुरवस्था आहे. सरकार व विद्यापीठ दोहोंचें याकडे दुर्लक्षच आहे. साऱ्यांना इंग्रजीची काळजी ! माझ्या मतें हिंदुस्थानांत आपणांस बहुभाषिक झालें पाहिजे. पण सर्वांत प्रधान स्थान जन्मभाषेचें ! तो पाया कच्चा ठेवून कोणचीच इतर भाषा शिकली व शिकवली जातां कामा नये ! तेव्हां महाराष्ट्र साहित्य परिषदेसारख्या संस्थेनें मराठी शिक्षणाची एकंदर व्यवस्था सर्व प्रकारच्या शाळांतून कशी आहे, नेमलेलीं मराठी अभ्यास पुस्तके कशी आहेत, मराठीचे शिक्षक सुपात्र आहेत किंवा नाहीत, इतर वाचनासाठीं भरपूर ग्रंथसंग्रह शाळांत आहे किंवा नाही, मराठी लेखन-वाचन-भाषणाचें शिक्षण कितपत व कसें, चालतें, शुद्धलेखनावर कटाक्ष आहे किंवा कसें, मराठीचें योग्य स्थान अभ्यासक्रमांत तिला दिलें आहे किंवा नाही, मराठीत कच्चे असलेले विद्यार्थी वर चढविले जातात किंवा काय, इत्यादि, प्रश्नांची चौकशी करण्याची खटपट करावी.

या ! मराठीची ' ईरे ' धरून या !

संमेलनाच्या अध्यक्षपीठावरून शेवटीं सर्वास ऊर्ध्वबाहु होत्साता उच्च स्वरानें पाचारण करितों कीं, सर्व भाषाबंधुहो ! या ! मराठीच्या एकछत्राखालीं आपण सारे एक होऊं या ! यहूदी या, ख्रिस्ती या, मुसलमानभाई या, ब्राह्मण या, ब्राह्मणेतर या, भगिनी या, पुरुष या, तरुणतरुणींनो या, स्त्रियास्त्रियांनो, पंडित-अपंडितांनो या, गरीब-श्रीमंतांनो या, महाराष्ट्रांत राहणाऱ्या आणि मराठी आद्यभाषा असणाऱ्यांनो या ! सारे या ! ज्यांची आद्यभाषा मराठी असेल ते सारे महाराष्ट्रीय म्हणा ! जे मराठीला आद्य-

भाषा गणित नसतील त्यांचे येथे काम नाही ! ते पाहुणे म्हणूनच येथे राहतील. आद्यभाषा मराठीचा योग्य करभार तिला पोंचविल्यानंतर आणखी लुन्यानव्या भारतीय-भारतीयेतर वाटेल त्या आणि वाटेल तितक्या भाषा शिका ! कोणत्याहि भाषेचा तिरस्कार करू नका ! आमची धर्मभाषा अमकी आहे, आमची संस्कृतीची भाषा तमकी आहे, असे म्हणून मराठीच्या अग्र-मानाचा धिःकार केव्हांहि करू नका ! कोणी केला तर क्षणभरहि मानू नका ! अमुक अमुक उणीव मराठीत आहे असे तुम्हांला दिसेल तर ती उणीव भरून निघेल एतदर्थ प्रयत्न करा. मराठीसंबंधी ' प्रामाण्यबुद्धि ' मनांत वागविण्यास शिका. जगातील पहिल्या प्रतीची विद्वत्ता आणि पांडित्य यांनी मराठी कशी संपन्न होईल ही चिंता मनांत बाळगा !

मराठीत पांडित्य नाही, आणण्याचा कडोविकडीचा प्रयत्न नाही, त्या-मुळे आमचे गुरुत्व कुपात्रीं गेले आहे ! आमच्या मराठीला गुरुत्व नसेल तर तिची शोभा काय ? असली मराठी म्हणजे एक अडगळच वाटणार मग. आमच्या देशासाठी व लोकांसाठी कायदे-मंडळे व्हावयाचीं, मात्र त्या जागी मराठी बोलण्याचा आमचा स्वयंसिद्ध अधिकार आम्हांस उपभोगतां याव-याचा नाही, ही शोचनीय स्थिति होय ! पण जर आम्हीच आमच्या दुका-नांतून आकारपत्रके आणि पावतीपुस्तकेदेखील इंग्रजीतच ठेवतो, दारावर पाठ्या इंग्रजीतच लावतो, साधा खाजगी पत्रव्यवहारदेखील विनाखंत इंग्रजीत करून जातो, इतकेच काय, पण आमच्या विवाहादि मंगलकार्यांच्या पत्रिका याहि इंग्रजीतच छापतो आणि अशा या कृत्यांनी आम्ही स्वतःच कळत किंवा नकळत मराठीची पदोपदी अवहेलना करतो तेथे दुसऱ्यांस कोणत्या तोंडाने बोल लावावा ? पाठ्यांत आणि चिठ्यांत कसले आले आहे साहित्य, असे कोणी म्हणेल. यासाठी हें सांगणें अवश्य आहे कीं, बारीकसारीक प्रसं-गांतहि मराठीचा वाणा आग्रहपूर्वक चालविणेंच आज प्राप्त आहे. कोण-त्याहि प्रगत देशांत मातृभाषेला गौण स्थान नसतें आणि स्वभाषेविरुद्ध भांडणारे स्वजनहि हिंदुस्थानाशिवाय कोठेंहि सांपडावयाचे नाहीत. जपानने पांचपन्नास वर्षांत सर्व पाश्चिमात्य विद्येचे सत्त्वहरण केले ! आज तेच जपानी जगातील प्रमुख राष्ट्रांत नांव मिरवीत आहेत ! आम्ही किती दिवस माना खाली घालून बसून बसावयाचे ? फुकुझावा याने जपानांत एक जोराचा हाकारा

केला आणि देशांत जपानी वाङ्मय समर्थ आणि सत्ताधारी झाले ! जे जपानांत होऊं शकले तें येथें तुमच्या आमच्यादेखत कां घडून येऊं नये ? समर्थ म्हणतात त्याप्रमाणें हें,

‘ ईरेचें काम आहे । ईरेविण तो राहे ।

सांकडीचीं दुःखें साहे । दास म्हणे रे पाहे ॥ ’

मराठीचा ' धेंडा ' मिरवा

आपल्या सर्व संस्थांचे व्यवहार मराठींत चालले पाहिजेत. यासाठीं हि लोकांस चोदना केली पाहिजे ! सांप्रत पुण्यासारख्या मराठीच्या माहेरघरीं रस्त्यांतून हिंडलें तरी जिकडे तिकडे, फर्म्स-स्टोअर्स-डीलर्स-आणि मर्चंट्स दिसतात. तो लज्जास्पद देखावाच मोडून काढला पाहिजे. प्रत्येक व्यक्ति-पावेतो हें मराठीच्या अभिमानाचें लोण पोचविलें पाहिजे. मराठीची सुस्थिति, ग्रंथांची विक्री, ग्रंथकारांची स्थिति, या सर्वाविषयीं जागरूकपणें शोध ठेविला पाहिजे. दोष सुधारून, दुःखें निवारून मराठीची सर्व अंगांनीं प्रगति कशी होईल, तिचें सामर्थ्य कसे वाढेल याची अहोरात्र चाळणा केली पाहिजे. आज मराठी ग्रंथांची संख्या वीस हजारावर नाही. जगांतल्या प्रगत भाषांतील ग्रंथसंख्या लाखांनीं मोजानी लागते. तो भाग्याचा दिवस मराठीला कसा येईल, निदान येत्या दहा वर्षांत विसाचे तीस हजार तरी करतां येतील काय, हे असे विचार चालले पाहिजेत. व्यर्थ उखाळ्यापाखाळ्या व वाद करण्यापेक्षां आमचे वर्तमानपत्रकार जर या विषयाकडे लक्ष पुरवतील, वारंवार यासंबंधानें लिहितील, जागृति व मार्गदर्शन करतील तर फार मोठी क्रांति घडून येईल. मराठीची अवहेलना झालेली आपणांस सहन न झाली पाहिजे; मराठीविषयीं सर्वांचीं अंतःकरणें वाळपणापासून नितांत प्रेम-वृत्तीनें भरून ओसंडून गेलीं पाहिजेत. असें केलें पाहिजे; जर करूं तर, आपल्या राष्ट्राची काया पालटेल; मराठीचें दुर्दिन संपतील; मराठीचें बळ वाढेल; मराठी आपला सर्व भडसा पुरवील; ती आपल्याला हंसवील; रिझवील; नाचवील; मराठीचा ' धेंडा ' सर्वत्र मिरवेल !

देखण्यासि कळे !

असो ! प्रिय मराठीचा विषय आणि आपण सारे तिचे अभिमानी भक्तजन जमलेले. मग माझ्यासारख्या वाचावरळाची स्थिति ' हें अनावर न बोलता ।

वायांचि धिंवसा उपनला चिता । येन्हवीं काई भानुतेजीं खद्योता । शोभा
आथि ॥ कां टिटिभू चांचुवेही । माप सूये सागरीं ! मी नैणतु तथापरी
प्रवर्ते येथ ॥ ” या ओव्यांत वर्णन केल्याप्रमाणें व्हावी यांत नवल काय ?

नगरचें नांव नुसतें आठवलें कीं मराठीच्या वैभवानें मन उचंबळून जातें !
मन्हाठीच्या गादीची ही जागा ! या गादीपुढें ज्ञानोबांनीं आपलें अमृतमय
संकीर्तन जसें केलें तसेंच टिळक पतिपत्नींनींही मराठीच्या कंठीं अक्षयसुंदर
माळा घातल्या !! येथे उभें राहून दगडालाहि स्फूर्ति होईल ! त्याच्याहि तोंडून
संदेशवाणी प्रकट होईल आणि तो तुकोबांच्या शब्दांत म्हणेलः—

बोलिलों तें कांहीं तुमच्या हिता
वचन नेणतां क्षमा कीजे ॥

वाट दावी तथा नलगे रुसावें ।
अतित्याईं जिवें नाश पावें ॥

निंब दिला रोग तुटाया अंतरीं ।
पोभाळितां वरि आंत चरें ॥

तुका म्हणें हित देखण्यासि कळे ।
पडती आंधळे कूपामार्जां ॥

तुकोबांनीं असें बोलावें ! माझ्यासारख्या पाईकाचा तो काय अधिकार ?

५ : हम तुम सबकी मराठी है माई ।

श्रोतै हो !

आपणां सर्वांना अभिवादन असो ! आणि आपलें अभिनंदनहि असो. कारण पांच वर्षांच्या खंडानंतर शेवटीं एकदां आमच्या नांदेडकर मंडळींना आपली मनीषा सफल करण्याचा आणि आपलें अभिवचन पुरें करण्याचा सुयोग प्राप्त झाला ! या सुयोगाच्या श्रेयाचे पहिले आणि मानाचे वांटेकरी म्हणून मी आपणां सर्वांच्या वतीनें हि. ए. हा. आला हजरत नवाब निजामसाहेब बहादुर आणि त्यांचें अधिकारीमंडळ यांचे आभार मानतो.

मंडळी हो ! आपल्या या भूमीचें केवळ स्मरण झालें कीं पुरें, त्या प्राचीन वैभवशाली देवगिरीचा आणि तिच्या विख्यात यादव राजांचा चित्रपट डोळ्यांसमोर उभा राहतो. देवगिरीच्याहि आधींची ती प्रतिष्ठान नगरी, आम्हां सकल महाराष्ट्रीयान्चें तें पावन आदिपीठ—आणि आज १८६५ वर्षे ज्यांच्या मंगल नांवानें आम्हीं प्रतिसंवत्सरीं अविच्छिन्नपणें ध्वजारोपण करीत आलों तें विद्यावैभवशाली शातवाहन राजकुळ या सर्वांचें स्मरण होऊन मन गहिंवरून जातें ! ज्या सागरगामिनी गोदामाईचें पावन नीर आम्हीं कित्येक

* दुसरें निजाम प्रांतीय मराठी साहित्य संमेलन,
नांदेड, अध्यक्षीय भाषण; सन. १९४३

सहस्र वर्षे प्राशन करीत आलों आणि कृतज्ञतापूर्वक जिच्या उपकारांचा संकल्प आम्ही अद्यापि प्रत्यही करीत असतो. त्याच गंगागोदेच्या रमणीय तटाकीं आपण सर्वजण आपल्या मातृभाषेची पूजा बांधण्यासाठी तिच्या सेवेच्या प्रतिज्ञेचें कंकण बांधून या प्रातःकालच्या शुभ समयीं आज उभें आहोंत !

पहा, हा सूर्य याला साक्षी आहे; आणि आणखी ती पहा, आमच्या महाराष्ट्रीय संतकवींची दिव्य आणि भव्य मालिका आसुसलेल्या नेत्रांनीं आपणांकडे पहात आहे आणि आपणां सर्वांना मंगल चिंतीत आहे ! व्या ते आशीर्वाद आणि चला पुढें ! 'पुढुतीं, पुढुतीं, पुढुतीं । इयां ग्रंथ पुण्य संपत्ती । सर्व सुखीं सर्वभूतीं । संपूर्ण होईजो ॥'—हा त्या मराठीच्या व्यासांचा संदेश आपल्या कानांत दुमदुमत नाही काय ? मग येथें भय आणि चिंता यावी कोठून आणि कशी ? अशा पवित्र वेळीं आणि पावन स्थळीं पीठारूढ होण्याची आपण मला आज्ञा केली आहे. मला ती शिरसावंद्यच मानली पाहिजे. पूर्वीं एकदां अखिल महाराष्ट्राच्या साहित्य संमेलन प्रसंगी आपण मला सेवा सांगितलीच होती. परंतु त्या वेळीं श्रीगोदेच्या प्रत्यक्ष तटाकपीठापासून मी दूर होतो ! आज आपण मला जवळ केलें आहे; म्हणून माझे भाग्य दुणावलें आहे असें मी मानतो. येईल तशी सेवा करणें हा माझा धर्म आहे तर, होईल ती सेवा गोड करून घेणें हा आपला धर्म आहे ! कोणाच्या 'कानांत' कोणी सांगितलें असेल तें असो, पण आजची सुपारी मजकडे आली आणि तीहि आमच्या 'काकासाहेबांच्या' राज्यांत हा योगायोग अपूर्वच खरा ! आत मंगलाचरणांत अधिक वेळ न दवडतां नियोजित कार्याला प्रारंभच करूं !

प्रादेशिक संमेलनें कशाला ?

मित्रहो ! आपलीं अखिल महाराष्ट्र साहित्य संमेलनें भरतच असतात, मग हीं आजच्यासारखीं निराळीं संमेलनें कशाला, असा आक्षेप आतां पुनः कोणी घेईल असें मला वाटलें नव्हतें ! परंतु अलीकडे प्रत्यक्ष पुण्यांत आणि महाराष्ट्र साहित्य परिषदेच्या माधवराव पटवर्धन-साहित्य मंदिरांत त्याचा उच्चार वयोवृद्ध आणि तपोवृद्ध अशा आमच्या रियासतकारांच्याच तोंडून

बाहेर पडला ! हीं आपलीं प्रादेशिक संमेलनें ' कुटीर ' प्रवृत्तीचीं निदर्शक होत असें भयप्रद निदान त्यांनीं प्रकट केलें. हें निदान खरें आहे काय ? जो कोणी अलीकडील अखिल मराठी साहित्य संमेलनांचें सोहाळे प्रत्यक्ष अनुभवील तो वरच्यासारखा आक्षेप काढण्याला धजणार नाहीं. आम्हांला मराठीच्या प्रेमाची नौबद सर्वांच्या कार्नी घुमवावयाची आहे. आमचीं संमेलनें मोठ्या प्रेमानें आणि थाटानें ग्वालेरीपासून मडगांवापर्यंत गाजून राहिलीं आहेत. याच जागृतीचा एक इष्ट सुपरिणाम असा झालेला दिसून येत आहे कीं ठिकठिकाणीं ग्रंथालये, वाचनालये, व्याख्यानमाला, साहित्यमंडळें स्थापन होत आहेत आणि आमची तरुण मंडळी त्यांत उत्साहानें भाग घेत आहेत. अखिल महाराष्ट्रीय संमेलनाचा सोहोळा वारंवार अनेक ठिकाणीं कसा भरणार ? आणि स्थानिक मंडळांचा आणि संस्थांचा उत्साह एरवीं कसा टिकणार ? स्थानिक संमेलनें आणि प्रादेशिक संमेलनें भरविण्यानेंच हें कार्य साधेल आणि संघटण त्वरेनें होऊं शकेल. केवळ स्थानिक आणि प्रांतिक प्रश्नांकडे अखिल महाराष्ट्र संमेलनांत साहजिकच लक्ष जात नाहीं. यासाठीं प्रांतिक संमेलनें भरविणेच योग्य आहे. या प्रांतिक संमेलनांतूनच स्थायीं स्वरूपाचीं प्रांतिक साहित्यमंडळें सिद्ध होतील; आणि या प्रांतिक साहित्यमंडळांचेंच एकीकृत स्वरूप म्हणजे अखिल महाराष्ट्र साहित्यसंमेलन असें झालेलें दिसेल.

प्रादेशिक, प्रांतिक किंवा स्थानिक विषयांवर जसजसें अधिकाधिक लक्ष पोंचेल तसतसें प्रांतिक दृष्टिकोणांतून निघालेले विषय, अडचणी, मागण्या इत्यादि पुढें येऊं लागतील आणि परस्पर प्रांतिक दृष्टिकोणांमुळें स्पर्धा आणि झगडे यांचें कांहींसें उग्र स्वरूपहि आपणांस दिसेल. परंतु एवढ्यानें भिऊन जाण्याचें किंवा निराश होण्याचें कांहीं कारण नाहीं. प्रश्न किंवा वासना केवळ दडपून टाकल्यानें नाहींशा होत नाहींत. त्यांना योग्य वाटच लावून द्यावी लागते; भिन्न दृष्टिकोणांचा समन्वय कसा करावा ही लोकव्यवहारांतील चातुरी यामुळेंच कसास लागते; विकृत दृष्टिकोण त्यांचे कान घासून गेल्यामुळें समन्वयानुकूल स्वरूप धारण करूं लागतात; व्यापक ऐक्यता आणि दृढता यांचीं मर्मस्थानें आकळतां येऊं लागतात; आणि बलसंवर्धन घडवून आणतां येतें. न हून अशा प्रांतिक वासना दुर्लक्षिल्या किंवा

उपेक्षिल्या तर केव्हांतरी त्या मर्यादेपलीकडे भडकून भलतेंच विनाशक स्वरूप धारण करतात आणि असाध्य कोटीला पोंचतात ! प्रांतिक संघटना अवश्यमेव असाव्यात; प्रांतिक अपेक्षाहि असाव्यात; परंतु विचार मात्र केवळ प्रांतिक असूं नयेत. आमर्चीं मनं विशाल आणि विचार सर्वहितपोषक असावेत. ही विशालता आणि सर्वहिततत्परता प्रज्वलित ठेवणें हें साहित्याचें एक प्रधान प्रयोजन असलें पाहिजे; आणि साहित्यप्रभूंनीं आपल्या श्रद्धामेधांच्या बळानें समाजाचें अंतर्मन ततःप्रवण करीत राहिलें पाहिजे. साहित्याग्रणींची वृत्ति अशी रंगून गेल्यावर तन्मयतेला विवश होऊन तेहि एका फार्सी महाकवीप्रमाणेंच उद्गार काढतील :—

काफिरे इष्कम् मुसुलमानी मरा दरकार नीस्त ।

हर रगे मन् तार गष्टा हाजते जुन्नार नीस्त ॥

—‘मी माझ्या रंगांत रंगलों आहे. आतां मला ना मुसुलमानीची पर्वा, ना हाजची, ना जानव्याची ! माझ्या नसानसांतून परमेश्वरी तार विणली गेली आहे !—’

आशैबरोबर इषारा

आशेचें बोलणें येथवर केलें; आतां येथेंच इषान्याची सुनावणीहि केली पाहिजे. भाषा बारा कोसांवर बदलते म्हणून आपली एक जुनी म्हण आहे, आणि तात्पर्यार्थानें ती आजहि खरी आहे. बारीक बघणाराला एकाच भाषेचीं हीं अनेक रूपें ओळखूं आल्याशिवाय राहात नाहींत. वऱ्हाडी, बागलाणी, कोंकणी, डांगी असे एका मराठीचे अनेक पोटभेद प्रसिद्ध आहेत. मग काय, या असल्या पोटभेदांच्या समुन्नतीसाठीं प्रादेशिक संमेलनें भरवावयाचीं कीं काय अशी शंका येते. प्रादेशिक संमेलनांतूनहि प्रांतिक आणि प्रादेशिक वाङ्मयाच्या निर्मितीविषयीं आणि उत्तेजनाविषयीं ठराव झालेले पुढें काढून ठेवून असाच प्रश्न मनाला विचारतां येईल, त्यांतहि अमकी हीच जुनी प्राचीन आणि म्हणून खरी मराठी होय असेंहि दावे पुढें करण्याचा मोह होतो. पुण्याकडील मराठी हीच प्रचलित अभिजात मराठी होय म्हणून तेंच तिचें वळण सर्वमान्य समजलें पाहिजे असें कोणी नियामकांनीं म्हटलें कीं त्यावरून अनेक प्रादेशिकाभिमान्यांची गलबल होऊन जाते आणि वाद

माजतात. “ कोंकणी भाषेचें जैत ” आणि कोंकणी भाषेची साहित्यसंमेलनें, वैदर्भीय संमेलनें इत्यादि उदाहरणे देऊन वरलि आक्षेपाचें समर्थन करतां येईल, आणि आमच्या रियासतकारांची तरी तिकडेच दृष्टि गेली असेल तेव्हांच त्यांना वाटलें तसें भय त्यांच्या पोटांत उभें राहिलें असेल. बोली भाषा आणि मुख्य भाषा यांचे हे वाद नवे नाहीत. मुख्य भाषा ही मुख्य भाषा राहणारच, आणि सर्व बोली कांहीं सर्वथा नष्ट व्हावयाच्या नाहीत. उलट त्यांत नव्यांची भरहि पडत जाण्याचा संभव पुष्कळच असतो. याचा निर्णय इतकाच कीं बोलीसकट सर्व संपत्ति ही मराठीची जायदाद आहे, आणि तिचा मन मानेल तसा उपभोग घेण्याचा आपणां सर्वास अधिकार आहे. मग धकाधकीच्या मामल्यांत जें वैभवाला आणि मोलाला चढेल तें चढेल. आपण आपुलकीची दृष्टि ठेवली म्हणजे झालें. आपुलकीबरोबरच संघटनाची आणि व्यवहाराची दृष्टिहि ठेवलीच पाहिजे. करवंदाचेंहि लोणचें होतें, आंब्याचेंहि होतें आणि लिंबाचेंहि होतें. समुद्रांत शंखशिंपले सांपडतात तसे मोतीहि पण मिळतात. अलंकार म्हणूनदेखील शंखांचा किंवा कवड्यांचा उपयोग केलेला आढळतो. तसेंच शंख देवपूजेत आणि पूर्वी युद्धांतहि कामाला आलेला दिसतो, आणि कवड्या एकेकाळीं बाजारहाटांत वावरतांना पाहण्यांत येत असत. इतकेंच काय, पण खंडोबादेवाच्या राज्यांत त्या महात्म्यालाहि चढलेल्या दृष्टीस पडतात. सुभग काय दिसेल नि पवित्र काय ठरेल तें भविष्य कोणी करूं शकत नाही. प्रतिभेच्या विसंगांत गेलेले सर्वच थोरावतें, आणि थिठ्यांच्या संगतीला सांपडलेले तेथेंच थिरावतें ! प्रतिभा काय कोणाच्या आवेशानें, नियमानें, किंवा प्रस्तावांप्रमाणें चालणारी थोडीच असते ? मराठीचें सर्व भांडार हें आपलें भांडार आहे एवढें मनांत दृढ वागवावें. ‘ वाउगी बडबड ’ कामाला येत नाही. करून दाखवावें लागतें आणि पटवावेंहि लागतें. असो, आहे त्याचा जमाखर्च हुशारीनें आणि सावध राहून ठेवावा. आहे तें आपलेच आहे, आणि नाही किंवा नसेल तें मिळवून आणून आपण खजानपूर रहावें. इषान्याचें बोलणें याहून अधिक काय कामाचें ? आणि आपणांसारख्या इंगितज्ञांना अधिक हवें तरी कशाला ?

नवी भाषिक दृष्टि

निजामी मराठवाड्याचें हें साहित्यसंमेलन आपण भरविलें आहे.

‘ निजामी ’ या उपपदाची कालमर्यादा सुमारे दोनसव्वादोनशें वर्षांचीच आहे. मराठी त्याहून कितीतरी प्राचीन आहे ! बरें, ‘ निजामी ’ ची स्थलमर्यादा तरी या दोनशें वर्षांत घर धरून राहिलेली आहे काय ? नाही, नाना झगडे झाले आणि या हिसकाहिसकांत या प्रांतांत अंमलाची अलटायालट पुष्कळदा आणि पुष्कळ होत राहिली. एके काळीं निजामी सरहद्द भीमेच्या सीमेपर्यंत पुण्यापासून अवघ्या पंचवीस कोसांवर येऊन भिडली होती ! सांप्रतची निजामी मराठवाड्याची स्थलमर्यादा खड्यांच्या लढाईनंतरची आणि पेशवाई सत्ता नष्ट झाल्यावर ठरलेली आहे. त्यांतही वन्हाडचा विचार केला तर तो मुख्य इंग्रजांकडे लावून दिल्याला अद्यापि शंभर वर्षेहि पुरीं झालीं नाहींत.

पुनः, भाषेच्या दृष्टीने पहावयाचें तर ही दृष्टीच एक प्रकारें नवीच आहे. आमची भाषा आणि तिचा विस्तार—व्यवहार— यांचा विचार केला तर या आधुनिक युगांतील राजकारणांत आणि लोककारणांत तिला आलेलें महत्त्व अनन्यसाधारणच गणावें लागेल. पूर्वीच्या युगांत राजकारणाची भाषा होती पण भाषेचें राजकारण नव्हतें. आज तें साकार होऊन पुढें उभें राहिलें आहे; आधुनिक युद्धांत आणि तहनाम्यांत त्याला स्थान प्राप्त झालें; आहे; आणि यापुढें तर तें महत्त्व कमी न होतां वाढतच जाणार आहे. भाषिक तत्त्वज्ञांची या युगाला अत्यंत निकडीची गरज उद्भवलेली आहे. भाषा हा आज रंजनाचा विषय राहिलेला नाहीं. जीवनमरणाचा विषय होऊन बसलेला आहे. भाषा हें एक जीवनांग म्हणून मूळपासूनच आहे. आज तें त्याचें उत्तमांग बनूं पहात आहे. या विषयाचें हें स्वरूप आपण लक्षांत घेतलें म्हणजे आपला दृष्टिकोणच एकदम निराळा होईल आणि आपल्या आचारांत आणि विचारांत एक महान् क्रांति घडून यावयास लागेल. आपला निजामी मराठवाडा या क्रांती-पासून अलिप्त राहूंच शकणार नाहीं; साहित्यसंमेलनांकडे या दृष्टीनेच आपण पाहिलें पाहिजे आणि त्याचें महत्त्व ओळखलें पाहिजे.

आपले दूरदेश भूपती

आपले हि. ए. हा. आला हजरत निजामसाहेब हे मोठे दूरदेश भूपती आहेत. त्यांनीं आगामी क्रांतीचें महत्त्व जाणलें आहे निःसंशय. ते स्वतः

कवि आहेत. खरे कवि 'क्रांतदर्शी' असतात म्हणून ते 'क्रान्ति-दर्शी' हि होऊ शकतात.

आपले प्रिय प्रभु दीड दोन कोटि प्रजाजनांचे स्वामी आहेत; आणि दहा कोटि उत्पन्नाचे मालिक आहेत. एवढे सामर्थ्य कारणी लावण्याचा संकल्प त्यांनी केला असावा असा माझा अल्पबुद्धि तर्क आहे. आपल्या प्रभूंचे पूर्वीचे धीचतुर प्रधान मंत्री नवाब हैदर नवाजजंग बहादुर सर अकबर यांचा माझा जो अल्प परिचय होता त्यावरून मी म्हणू शकतो की, आपल्या स्वामींना योग्य असे कर्ते मंत्री ते होते. आपल्या मागील बैठकीच्या वेळी जो सुविचारयुक्त संदेश हि. ए. हा. आला हजरतसाहेब यांनी आपणांस पाठविला होता त्यांत सामाईक वारशाची जी थोर संस्कृति आम्हां भारतीयांच्या वांट्याला आली आहे तिचा जो परामर्ष घेण्यांत आला होता त्याच संस्कृतीचा एक भाग 'दक्षिण' भारत संस्कृति म्हणून मरहूम सर अकबर यांच्या बोलण्यांत येत असे, आणि तदुद्धारार्थ निजाम संस्थानांतून पाया रचला जावा अशी महत्त्वाकांक्षा त्यांनी धरली होती. आपले उस्मानिया विद्यापीठ हे त्याच तळमळीचे फळ होय.

आपले प्रभु तीन भिन्न भाषिक समाजांचे किंवा उपराष्ट्र विभागांचे प्रभु आहेत—महाराष्ट्र, आंध्र, आणि कर्नाटक. शिवाय ते इस्लामचे सच्चे सेवक या नात्याने त्यांची कांहीं कर्तव्ये त्यांनी मनाशी दृढ ठरविलेली असलीच पाहिजेत. आपल्या प्रभूंच्या वांट्याला आलेले कार्य खरोखरीच अतिशय अवघड आहे. त्याने गांगरून न जातां प्राप्त सामर्थ्यावर विश्वासून यशाचा पळा गांठण्याचे बळ आणि आत्मविश्वास त्यांचे ठायी आहे हे पाहून संतोषच होतो. आपल्या या महनीय भारतीय राष्ट्राच्या उद्धारार्थ आपल्या देशी भाषांचीच कांस धरली पाहिजे हे उघड आहे आणि या तत्त्वाचा धैर्याने पुकारा करून उस्मानिया विद्यापीठाची स्थापना आपल्या प्रभूंनी केली याबद्दल ते खरोखरच स्तुतीस आणि प्रशंसेस पात्र आहेत.

आमची ज्ञाननिष्ठा संस्कृतनिष्ठा

उर्दू ही प्रधान भाषा मानून तिच्या द्वारे या विद्यापीठांतील सर्व अध्यापन होत जावे असा त्यांचा कृतसंकल्प आहे. आमच्या मते उर्दूचीहि

हिंदुस्तानी नांवाची शकल आहे. ती आमच्या भारतांत विचार-प्रचारास अनुभवानें बहुत उपयोगी ठरलेली आहे. त्याचें मुख्य कारण या हिंदुस्तानीचें स्वरूप लवचिक आणि गुंफण संमिश्र आहे. परंतु नूतन ज्ञाननिर्मितीचें कार्य व्हावयाचें तर शास्त्रीय क्षेत्रांत तरी अशा मिश्रभूल भाषेच्या द्वारे कधीच सुसाध्य होणार नाही. अरबी आणि संस्कृत हीं दोन मूळें भिन्न चालीचीं आणि भिन्न मूलघटनेचीं आहेत. संस्कृत भाषेचा पगडा या भरतखंडावर दृढ बसून गेल्यास आतां सहस्रावधि वर्षे झालीं. संस्कृत हें आमच्या भारतीयांच्या आत्मिक पिंडाचें प्रधान द्रव्य बनलें आहे, आणि नवज्ञानाचें वहन करतांना आम्हांला संस्कृतांतूनच आणि संस्कृताच्या आश्रयानेंच आमचें कार्य करून घ्यावें लागणार आहे. आतां कांहीं तें कोणाच्यानेहि फिरणार नाही. प्रत्यक्ष कालालाहि तें अशक्य आहे. येंथें शास्त्रज्ञानामध्ये एकच भाषानिष्ठा दृढमूल राहिल आणि ती संस्कृतनिष्ठाच होय. इतर खटाटोप फुकट जातील. प्रसारासाठीं हिंदुस्तानी अवश्य कामीं येईल. परंतु शास्त्रज्ञान-संग्रहासाठीं आणि नवज्ञाननिर्मितीसाठीं आम्हांला संस्कृताचा प्रशस्त आणि परंपरापूर्व एकच मार्ग मोकळा आहे. हें सत्य नीटपणें लक्षांत घेऊन जर उस्मानिया विद्यापीठाची मांडणी पूर्वी केली असती तर आज त्याची प्रगति कांहीं विलक्षणच घडून आली असती. आणि अद्यापिहि या विद्यापीठाची पुनर्घटना जर या तत्त्वावर करण्यांत येईल तरच जें महनीय कार्य घडून यावें असें हि. ए. हा. आला हजरत साहेब किंवा पैगंबरवासी सर अकबर हैदरी साहेब किंवा आपण इतर सर्वजण अपेक्षित आहोंत तें घडून येईल. एरवीं नाही. हें सैद्धान्तिक विधान समजावें. ज्यांना याचा अद्यापिहि विश्वास पुरत नसेल त्यांना काळ तो खचित पुरवील यांत काडीचाहि संदेह आम्हांस वाटत नाही.

प्रभूची खात्री पटवा

आतां आपलें कार्य राजनिष्ठ प्रजाजन म्हणून हेंच आहे कीं आपल्या प्रभूची खात्री पटवून देणें. हें कार्य प्रस्तावांनीं आणि भाषणांनीं जरी करावें लागेल तरी खरें यश प्रत्यक्ष अनुभवानेंच येईल. आपणच आपले प्रयत्न आणि परिश्रम एवढे तीव्र आणि एवढे विशाल केले पाहिजेत कीं

त्यांचा साक्षात्कार कोणालाहि व्हावा ! मग आपले प्रभु तर काय, कवि-हृदयाचे, कर्ते, तीव्रबुद्धि आणि त्यागी आहेत. केवळ उपभोगवादी असते तर अशांची आशाच सोडावी लागली असती.

उस्मानिया विद्यापीठाच्या मूल घोरणांत येणेंप्रमाणें जो प्रमाद झाला आहे तो येथें सूचित केला. तथापि तें देशी-भाषा-प्रधान विद्यापीठ आहे याचा मी तर अभिमान वाहताचें, परंतु आपणां समस्त निजामी प्रजाजनां-नीहि त्याचा तसाच अभिमान व्हावा अशी माझी आपणांस सूचना आहे.

येथें लाहोरच्या सरस्वती विहार (इंटरनॅशनल अकॅडेमी) चे अधि-ष्टाते डॉ. रघुवीर यांनीं जो पायाशुद्ध महनीय प्रयत्न आरंभिला आहे तिकडे आपण सावधानपणें आणि आपुलकीनें पाहावें अशी माझी आपणांस साग्रह विज्ञप्ति आहे. पाणिन्यादि आमच्या प्राचीन महर्षींनीं पाया आधींच रचून ठेवला आहे. तोच पाया घेऊन आणि अवश्य तेथें रुंदावून आम्हांस आमचें भावी कार्य साधावें लागेल. तें सामर्थ्य आमचें ठायीं अद्यापिहि आहे असा माझा विश्वास आहे.

महाराष्ट्र विद्यापीठ

मूळची चूक सुधारून घेण्यासाठीं झटणें ही आपल्या प्रयत्नांची एक दिशा. त्याचप्रमाणें आपल्या प्रयत्नांची दुसरी दिशा म्हणजे महाराष्ट्र, कर्नाटक आदि विद्यापीठें स्थापन होण्याचें कामीं प्रोत्साहन देत राहणें ही असावी. आंध्र विद्यापीठ तर स्थापन झालेंच आहे आणि महाराष्ट्र विद्यापीठ युद्धोत्तर अविलंबेंकरून स्थापन होईल अशी दृढ आशा मला आहे.

आम्हीं महाराष्ट्रीय तिभंगलेले आहों. आम्हांला केवळ एकाच विभागावर दृष्टि केंद्रित करून चालणार नाहीं. त्रिनेत्री विद्या आम्हांस अवगत करून घेतली पाहिजे. आम्ही विभागलों असलों तरी एकाच भाषेचीं लेकरें होतो, आहों आणि राहणार याचा क्षणभरहि विसर आम्हांस पडतां कामा नये. आमच्या स्वभावांतलें एक मोठें उणें मला शल्यासारखें टोंचतें. आमच्या स्वभावांत एक प्रकारची कठिणता आलेली आहे. माणसानें अगदीं द्राक्षावत् पाघळूं नये हें बरें तरी म्हणून त्यानें स्वभावानें नारिकेलवत् दृढकवच बनावें हेंहि कांहीं तितकेसें

हितावह नाही. परस्परांविषयीं आमचे ठायीं प्रेमौष्मा आम्हीं वाढविला पाहिजे.

कोहिनूरांचे कोळसे केले !

मराठी भाषा आम्ही आमच्या जिह्वाळ्याची मानतो. आमच्या जीवनाचा तो एक महान् आधार असें आम्ही समजतो. पण आम्ही आजचे जीवन जगत आहोंत त्यानें आमच्या जीवाचा संतोष होत आहे काय ? नसेल तर, आणि आजचे आमचे जीवन आम्हांस गुलामी, हीन, अपमानकारक, वाटत असेल आणि तें जर आम्हांस स्वतंत्र, सुखी; वैभवशाली, सन्मानकारक करावयाचे असेल तर, त्या जीवनाचे एक प्रधान साधन जी आमची मराठी भाषा तिची, ती आमच्या सर्व आकांक्षा तृप्त करील अशी, अभिवृद्धि आम्ही करावयास नको काय ? संख्येनें आम्ही महाराष्ट्रीय अडीच कोटिच असूं ! परंतु जीवनाच्या उंचींत आम्ही सर्वाढ्य असावे, सर्वोच्च असावे, ही आमच्या मनाला ओढ आहे ना ? मग आमची भाषासंपत्ति केवळ पंचवीस हजार ग्रंथांचीच राहिल तर आमची वरील भूक कशी शमेल ? या पंचवीस हजारांत शेंकडों रुपयेच किंवा मोहोराच घेतल्या नाहीत, तर पै पैशांचा खुर्दाहि हिशेबांत घेतला आहे. केवळ संख्या हेंच कांहीं संपत्तीचे माप नव्हे. एक कोहिनूर लाख मोहोरांच्या बरोबर हें गणितहि आम्हांला समजतें आणि ज्ञानेश्वरीसारखा कोहिनूर, किंवा दास-बोधासारखे आणि तुकोबागाथ्यासारखें कौस्तुभ आणि स्यमंतकमणि आमच्या संग्रहीं पूर्वीपासून आहेत. हे आमच्याजवळ राहतील तोंवर आमची कीर्ति अमर राहिल. परंतु प्रत्यहींचें जीवन कांहीं कोहिनुरांवर आणि कौस्तुभांवर होत नाही. तो आमचा जुना ठेवणींतला सांठा आहे. तें कांहीं चलन नव्हे. तेच आमचे चालक आहेत. त्यांच्या जोरावर नवे चलन आम्हीं काढलें पाहिजे. काढलेंहि असतें ! परंतु आमच्या त्या अनर्घ्य रत्नांचें आमच्याच कर्माच्या अभिशापामुळें आम्ही कोळसे करून टाकले ! त्या महार्ह रत्नांचे कोळसे झाले आणि आम्ही कोठें माणसें राहिलों आहोंत ? आमची 'मठी' बनली आहेत. समर्थांच्या काळींहि त्यांना तेंच दिसलें आणि ते दुःखानें उद्गारले :

मळ्यासि भेटलें मढें ! करील काय बापुडें ! !

पण थांबा, निराश होऊं नका ! प्रयत्नांचा भाता चालवा आणि पहा, याच कोळशांतून पुनः स्फुलिंग निर्माण होतील आणि त्या दिव्य अग्नीनें या

हम तुम सबकी मराठी है माई

मराठी ग्रंथ संकलन, डॉ. स्थलगत
अनुक्रम २८३३६
क्रमांक ११६२
वि: ..... ९९ नि:.....

कोळशांची नवीन रत्ने बनतील. नवे अवतार होतील. नवे जीवन नोंदू लागेल ! असा नवकायाप्रवेशाचा महायोग आम्हास शिकला पाहिजे. तरच आमचा तरणोपाय आहे.

आमच्या आशेचा तंतू मात्र अद्यापि टिकून आहे म्हणून तर संमोलित होण्याची इच्छा आपणांस होत आहे; 'संगच्छध्वम् । संवदध्वम् ।' हा जुना वैदिक उपदेश आम्ही पुनः आचरू लागलों आहोंत; आणि आनंदाची गोष्ट आहे की, निजामी मराठवाड्यांतदेखील 'कृष्ण' मित्र डॉ. पुरवारां-सारख्या कवींना लहानग्या बाळाच्या मुठींत क्रांति लपलेली दिसत आहे:—

“ कोटि फुलांची कोमलता जरि वसते शिशु—देहीं ।

मुठींत चिमण्या दिसते क्रांती मज ज्वालाग्राही ॥

बाळ—लोचनीं भूत काल मज दिसतो रडतांना ।

चालूं नाचत, दिसतो मजला भविष्य हसतांना ॥

खरोखरच 'चालूं' काळ जर नाचूं लागला असेल तर मग विचारा 'भूतकाळ' हि भविष्याप्रमाणेंच आनंदानें कां हसूं लागणार नाही ?

जुन्या जीवनाचा उबग

क्रांति कांहीं सुखासुखीं घडून येत नाही. जुने कुजट जीवन ती पार धुवून काढते. या क्रान्तीला अभिमुख होण्याचें खरें मुख्य लक्षण म्हणजे जुन्या जीवनाचा मनापासून उबग येणें. 'उबगलें सासुन्या मज माहेरा न्या हो ।' असले उद्गार असा वीट आला म्हणजे निघतात. मनाला टोंचणी लागून राहते. 'या जीवनांतून सुटका कशी होईल' हाच ध्यास जिवाला सारखा लागून राहतो. जुन्या जीवनाचें सर्वत्र क्रांतीच्या धगधगणाऱ्या अग्नींत भस्मसात् करून टाकण्याची बुद्धि होते. त्याग पराकोटीला जातो ! तोच अनुभव तांबे कवींनीं 'मरणांत खरोखर जग जगते' या आपल्या प्रासादिक कवनांत वर्णिला आहे ! एवढा जरी चटका संमेलनांत लागून आपण येथून परतलों तरी आपलें येथें येणें कांहीं वायां जाणार नाही. असा परमावधीचा उबग हाच पुढील यशाचा पहिला टप्पा आहे. आपलें मनच त्याचें परीक्षक आहे. प्रस्तुत जीवनाचा लोभच पार मावळून जाईल तेव्हांच नवीन जीवनाचा प्रारंभ होईल. आपण पुष्कळ ठराव करूं,

विचार करूं, भाषणें करूं परंतु जोंवर वरचा उबग आलेला नसेल तोंवर या आपल्या सर्व कृतींत तेज आणि सातत्य राहणार नाही. तें उद्भवणारच नाही मुळीं. पण तो उबग एकदां आला कीं बुद्धीला नवें चालन मिळेल, कामाच्या दिशा दिसूं लागतील. कामासाठीं भीक मागण्याची आणि भीक घालण्याची दोन्ही प्रकारची तयारी होईल. रामदासांसारखा 'समर्थ' भिक्षायोगी तेव्हांच निर्माण होतो आणि शिवाजीसारखे कर्मयोगी तेव्हांच कायावाचामनें करून सर्वस्वाचा होम करण्यास पुढें सरसावतात.

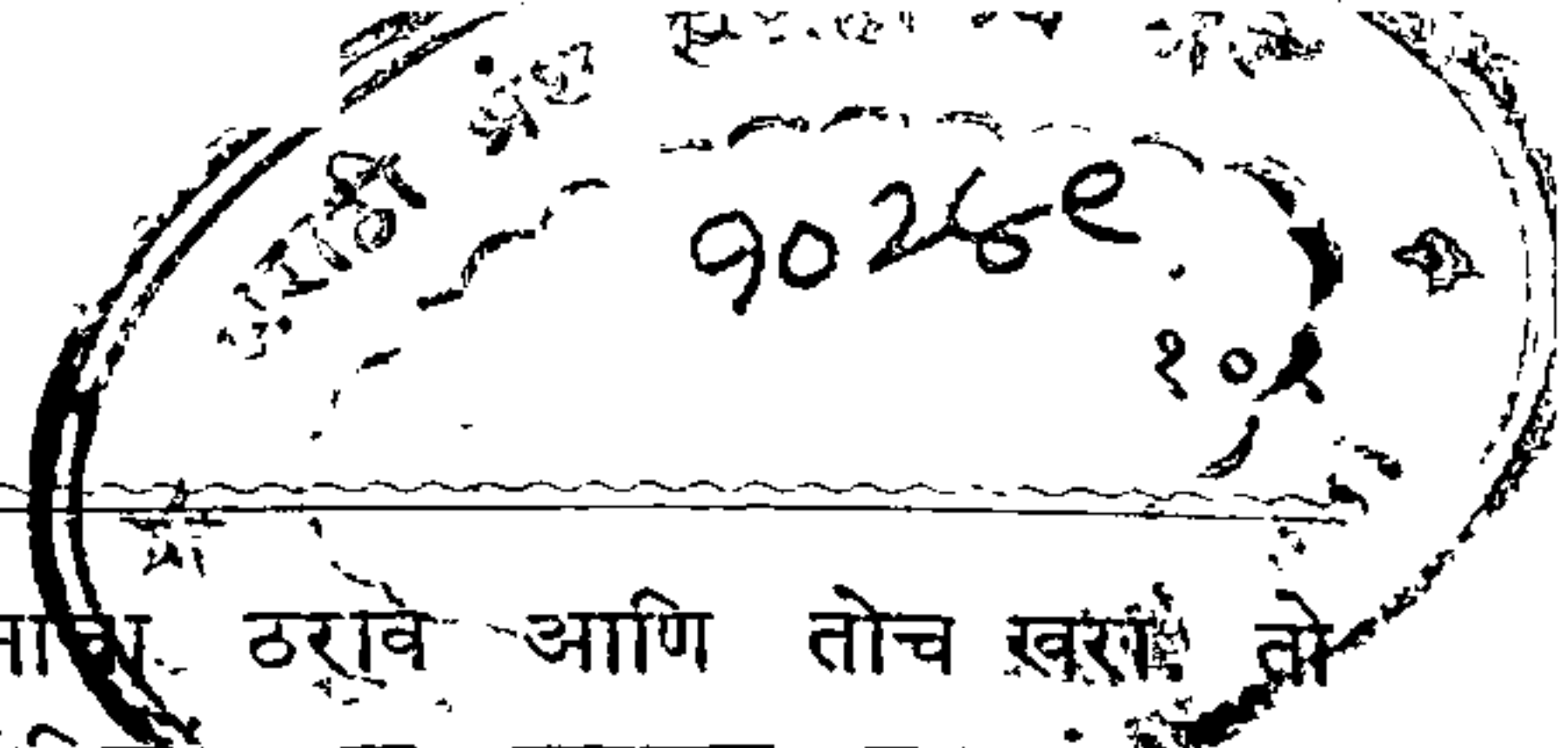
जात्यावर बसलें कीं ओवी सुचते; आणि वर वर्णिलेली हुटहुट मनाला लागली कीं पुढली वाट आपोआप दिसूं लागते. तोंवर दाखविणारा गुरू जवळ असला तरी उमगत नाही. स्वतःचे गुरू आपण स्वतःच व्हावे. कव्यांनीं काय केलें ? रानांत झोपडें बांधलें, निष्ठेनें काया कष्टविली आणि त्यांच्या दीर्घ तपाला फळें आलीं ! राजवाड्यांनीं कसें केलें ? मनानें ठरविलें, संसारावर पाणी सोडलें, आणि डोक्यावर जुन्या कागदांचे पेटारे वाहून इतिहासाचीं साधनें धुंडून प्रकाशित केलीं. तयार झालेल्या मनांची चटकन् मिळणी होते. भेदभांडणें लयाला जातात; आणि महद्यश पदरीं पडतें. तपानेंच परंपरा निर्माण होते आणि परंपरेनें समाज आणि राष्ट्रें उद्धारगती पावतात.

मनाचा ठराव

मित्रहो ! आज सर्व जगच क्रान्तीच्या होमांत होरपळून निघत आहे. आतां तें आपल्या इच्छेवर राहिलें नाही. सर्व जळलें तर जळो, परंतु मानवतेचीं मूळ सारभूत ध्रुव तत्त्वे त्यामुळें अधिक उजळूनच निघतील' आपल्या गेल्या दीडशें वर्षांतल्या जीवनाला निष्क्रियतेची दुर्गंधि सुटलेली आहे. ती आतां असह्य झाली असेल तर उद्यापासूनच मन पालटा आणि कामाला लागे.

गेल्या संमेलनांत आपण तीस ठराव केले. आणि त्यानंतर पांच वर्षांनीं आपण पुनः एकत्र होत आहोंत. या काळांत जगांत प्रचंड महायुद्ध पेटून त्याच्या ज्वाळा आकाशापर्यंत धडकलेल्या दिसत आहेत. आपल्याला नवे ठराव करावयास पाहिजे आहेत काय ? सर्व

हम तुम सबकी मराठी है माई

ठरावांतला ठराव म्हटला म्हणजे मनाचा ठराव आणि तोच खरा तो कसा पाहिजे हे मी समजले तसे सांगितले. या मनाच्या ठरावांत इतर सर्व ठराव समाविष्ट आहेत. मनाच्या ठरावाचा पाठिंबा नसेल तर बाकी सर्व व्यर्थच जाईल.

अनेकभाषापरिचय

जेऊं घातलेल्या क्रान्त्युत्तर जगाची जी नवी मांडणी होईल त्यांतच आपल्या प्रिय भारतवर्षाचे स्थान महनीय राहिल अशी सिद्धता करणे हे आपणां सर्वांचे यापुढील जीवितकार्य असे मानून आपण चालले पाहिजे. जगाची भावी सामाजिक आणि राजकीय घडण कशी घडून येईल याचे स्पष्ट रेखाचित्र आजच काढणे घाडसाचे होईल. स्पष्ट आणि सूक्ष्म असे कांहीं जरी आपणांस आतांच सांगतां आले नाही तरी कित्येक स्थूल गोष्टी आतां ठळकपणे मनांत धरून ठेवणे लाभदायकच होईल. 'आल्यावर पाहू-आजच काय अडले आहे?' असले उदासीनतेचे आणि टाळाटाळीचे उद्गार आणि विचार फारच घातुक समजले पाहिजेत. मला महत्त्वाच्या वाटणाऱ्या आणि या साहित्य संमेलनांत सांगण्याजोग्या कांहीं विशेषांचे येथे त्रोटक दिग्दर्शन करतो. हे करतांना भारताची विद्यमान परिस्थिति आणि जगताची हौष्यमाण परिस्थिति या दोहोंचाही मेळ घालून निष्कर्षावर पोचले पाहिजे हे उघड आहे. भारताचा विस्तार, तसेच भारतातील विविधता ही लक्षांत घेतां केवळ भारताचे सुख-स्वास्थ्याचे दृष्टीने देखील आपण भारतीयांनी अनेकभाषापरिचित असणे अत्यावश्य ठरते. मातृभाषा, शेजारच्या निकटवर्ति एका प्रांताची भाषा, सार्वभारतीय व्यवहारासाठी हिंदुस्थानीसारखी आणखी एखादी भाषा आणि सार्वराष्ट्रीय व्यवहारासाठी किंवा ज्ञानसंग्रहासाठी इंग्रजीसारखी चौथी भाषा, यापैकी निदान दोन तरी भाषा सर्वास आल्या पाहिजेत. यापैकी मातृभाषेचे ज्ञान चांगले पायाशुद्ध झाले पाहिजे आणि ते ज्ञानाचे प्रधान साधन म्हणून उपयोगी पडेल अशी योजना पाहिजे. यानंतर निकटप्रांतीय आणि हिंदुस्थानी यांचे ज्ञान नसले तरी साधारण परिचय तरी पाहिजे. मग राहिले इंग्रजी. ते कांहीं सर्वास तितके आवश्यक नाही. पण साधेल तितके उपयोगीच होईल. याशिवाय भावी जागतिक

घडामोडींचा विचार केला तर रशियन, चिनी, जपानी आणि तुर्की, पुष्टु वगैरे भाषांचाहि अभ्यास येथे पुष्कळच वाढविला पाहिजे. आजच्या युद्धाच्या एवढ्या धुमश्चकीतदेखील रशियन विद्वान् भारतीय भाषांचा अभ्यास जारीनें करीत आहेत यांतलें मर्म आपण लक्ष्यांत घेतलें पाहिजे. रामायणमहाभारताचीं रशियनमध्ये भाषांतरे पुरीं होऊन, मराठी, कानडी, बंगाली वगैरे भाषांचीं व्याकरणे व इतिहास रचण्यासहि प्रारंभ झाला आहे. उलट आमच्याकडे रशियन वाङ्मयाचें अध्ययन करण्याचा विचारदेखील आमच्या विद्यापीठांस शिवलेला दिसत नाही. कलकत्ता विद्यापीठांत कै. सर अशुतोष बाबूंनी मात्र दूरदृष्टीनें मांडणी करून त्या विद्यापीठाची बैठकच बदलून टाकण्याचा मोठा निकराचा प्रयत्न केला. तेव्हां आपणांला याऊपर वेळ दवडतां उपयोगी नाही; इंग्रजींतल्या भाषांतरांवरून उर्धी भाषांतरे करून समाधान मानणें अजागळपणाचें ठरेल. रशियन, चिनी, जपानी भाषांचे गाढे भारतीय पंडित आमच्यांत लवकर निर्माण होतील अशी व्यवस्था केली पाहिजे. आज इतके निर्वासित पोलिश लोक भारतांत वस्तीस आणविले आहेत त्यांचा सहज उपयोग करून घेतां येण्यासारखा आहे. परंतु आमच्या सरकारास आम्ही शहाणे व्हावें याची गरज नाही आणि आमचें हित आम्हांस तर कळतच नाही. मागच्या लढाईनंतर बेलजमादि देशांतून अनेक विपत्तिग्रस्त पंडित उपलब्ध होण्यासारखे असतां त्याहि संधीचा कांहींच लाभ आम्हीं किंवा आमचे देशी संस्थानिक किंवा लोकपुढारी अथवा शिक्षणतज्ञ यांनी करून घेतला नाही. ती एक संधि गेली, दुसरी लौकरच येईल. त्याहि वेळीं आपण सावध राहाणार नाहीं काय? आमची खरी ओळख जगाला व्हावी आणि जगाची खरी ओळख आम्हाला व्हावी असे प्रयत्न जेवढे होतील तेवढे आम्हांस हवे आहेत. ते आमच्या कल्याणाचे ठरतील. उपेक्षा केल्यास आमचें खचित नुकसान होईल, इंग्रजीला आम्ही भलतेंच, नसलेलें महत्त्व देत आलों आहोंत. मात्र इंग्रजीचें वास्तविक महत्त्व आम्हांस केव्हांच विसरून चालणार नाहीं

मराठींतहि रशियन चिनी प्रभृती वाङ्मयाचें सार उतरलें पाहिजे. चिनी किंवा जपानी लोक लिपीच्या संबंधांत केवढ्या अडचणींना तोंड

देत आहेत. तथापि अशा अवघड परिस्थितींतहि त्यांनी आपल्या देशांतील उच्च शिक्षण चिनी किंवा जपानी भाषेत चालविले आहे. आणि आम्ही? क्षमा करा, हिंदी, बंगाली, तेलगु, तामीळ, कानडी, गुजराती इत्यादि प्रांतांत पिढ्यान् पिढ्या राहण्याचा आणि कांहीं स्थळीं सत्ता गाजाविण्याचा प्रसंगहि कांहीं काळ आम्हांस प्राप्त झाला, परंतु त्यांतून आमच्या मराठीसाठीं आम्ही काय आणलें? युरोपियनांनीं आमच्यांतील खासी, गोंड, मुंड, नागा इत्यादि वन्यजातींचीदेखील बारीकसारीक माहिती गोळा करावी आणि आम्ही चीन-जपानसारख्या प्राचीन किंवा प्रबळ देशांसंबंधीं इतकें अज्ञानांत रहावे हें कशाचें लक्षण? झाली इतकी हयगय पुरे झाली. आतां तरी शहाणपणाची कास धरूं या!

सान्यांना मराठीच्या पाशांत ओढा

निजामी रियासतींत उर्दूची एवढी तरकी चाललेली आहेना? मग किती पंडित असे आढळतील कीं जे उर्दू आणि मराठी या उभयभाषांचे पंडित म्हणून मान्यता पावतील? अरबी, फारसी, तुर्की घटकाभर बाजूस ठेवूं. नुसत्या उर्दूबद्दलच बोलूं. एखादाच 'श्रीगुरुकरुणामृत' कर्ता दातार असा आढळतो कीं ज्यानें उमर खैय्यामच्या रहस्यमय तत्त्वज्ञानाचा आणि काव्याचा बारीक अभ्यास करून तें ज्ञान मराठींत सांठविलें! उर्दू वाङ्मयाचा एक तरी विस्तृत इतिहास मराठींत लिहिलेला आढळतो काय? आणि मराठीचा उर्दूत? सारा ननाचा पाडाच असें माझ्या अज्ञमतीस वाटतें! आणि असें विचारावेसे वाटतें—

क्यों न हि करते प्यारे मेरे ! उर्दू जबान में कविता ।

रास्ता नया बनाते वास्ते इस्लामि भाइ, क्या सुभिता ? ॥

बोस्ताँ और गुलिस्ताँ क्यों न बनाते मराठीमें भाई ? ।

क्यों दूरदूर रहते ? हम तुम सबकी मराठी है माई ॥

ओढा, सान्यांना मराठीच्या पाशांत ओढा आणि त्यांत बळकट बांधून गुंडाळून टाका. असे उदासीन आणि हताश कां राहतां ?

घटकाभर उर्दू सोडा. अगदीं महाराष्ट्रांत आज हजार वर्षांवर राहिलेले आमचे इब्री बांधव घ्या; किंवा पारसी बंधु घ्या उभयतांहि जवळ आमच्यां-

तच्च राहणारे. इत्री बांधवांनीं तर मराठींत ग्रंथहि रचले आहेत. पण तालमूद किंवा अवेस्ता यांचीं नांवेहि आम्हांस माहीत असतील किंवा नाहीं याचीच जेथें शंका तेथें इतर मात काय पुसावी ?

पूर्तीची आरती

पण आतां आवरलेंच पाहिजे. मुद्रण मर्यादा भेवडावीत आहे ! प्रो. चिंतोपंत जोशी आणि आमचे विचारे कानोले काय म्हणतील मला ? प्राचीनांचा पक्षपाती मी ! म्यां त्यांचा फुकाचा उच्चार सुद्धां करूं नये काय ? ' हैदराबाद समाचार ' (जुलै १९४३) जोश्यांच्या कामाची कल्पना देईल; आणि कानोले यांचें कार्य नांदेडांत समक्षच दिसेल. नांदेड हा आमच्या शूर शिखांचा गुरुद्वारा ! वामन पंडितांचें माहेरदेखील कानोले म्हणतात नांदेड ! मोमीनाबादेस श्री दासोपंतांचा तो ' गीतार्णव ' कोरडाच पडला आहे ! देवासमक्ष मला साक्षी ठेवून केलेल्या प्रतिज्ञाहि व्यर्थ ठरल्या ! कसें बोलूं आणि काय बोलूं ? आतां क्षणभरहि उपेक्षूं नका, एवढेंच मागणें पदर पसरून मागतों ! आमच्या श्री दासगणूंचा मला पूर्वींचाच आशीर्वाद आहे ! त्यांच्या प्रार्थना तरी फलद्रूप होवोत !!

सारे आख्यान तर राहूनच गेलें ! आणि आतां तर आरतीची वेळसुद्धां होऊन गेली ! आमच्या अंतःकरणार्चें नीरांजन पेटेल तेव्हांच ना आरती ? आनंद कवींच्या मुखांतून निघालेले उद्गार लक्ष्यांत आहेत काय ?

' भरतवाक्य तेव्हां ! '

मग आज आरती नाहीं, ओंवाळणी नाहीं. प्रथम आपलीं नीरांजनें लावा; चित्ताची वात करून तपश्चर्येच्या स्नेहांत ती भिजवा ! तुमचीं नीरांजनें प्रत्यक्ष परमेश्वर येऊन पेटवील, आपल्या आशामनीषांची पूर्ती होईल तेव्हांच आरती !

आपण सर्वांनीं मला आज ' पुरोहित ' केलेत....

तन्ही पुरोहितगुणें । मी बोलिलों पुरें उणें ।

तें तुम्ही माउलीपणें । उपसाहिजो जी ॥

६ : मराठीचा निश्चयघोष

मराठी साहित्याचें प्रेमळ भक्तजन हो !

आपणां सर्वांचें सप्रेम स्वागत असो ! या पुणे शहराला आपली सर्वांची किती वर्षांनी ही भेट होत आहे ? अधिकृत अशा संमेलनाच्या रूपानें आपण येथें जमल्याला आज वीस-बावीस वर्षे होऊन गेलीं ! पूर्वी याच पुणे शहरांत आपण लागोपाठ तीन वर्षे जमला होतां ! इतकेंच नाही, तर या संमेलनाची पहिली बैठक इ. स. १८७८ सालीं महाराष्ट्रांतील नवजीवनाचे प्रवर्तक न्यायमूर्ति माधवराव रानडे आणि लोकहितवादी गोपाळराव देशमुखप्रभृतींच्या प्रेरणेनें याच पुण्यांत भरली होती !

मध्यंतरींच्या कित्येक वर्षांत अनेक शहरीं आपण फिरून आलां. आपल्या कित्येक बैठका तर इंदूर, ग्वालैर, कोल्हापूर, हैदराबाद, बडोदें वगैर, संस्थानांतून झाल्या ! या संस्थानांतील मराठी माझाप्रेमी जनतेनें आपलें स्वागत किती थाटदार केलें ! या राजशाही स्वागताचें स्मरण बुजून जाणें काठिण ! नुसतें “हां” म्हणण्याचा अवकाश, कीं सुखोष्ण उदकाचे कलश हातांत घेतलेले आनंदी स्वयंसेवक सेवेसाठीं पुढें उभे ! भोजनप्रसंगीं विविध प्रकारच्या सुग्रास शाकान्नांनीं आणि घवघवीत पक्वान्नांनीं भरलेलीं ताटे हातांत घेऊन “व्या, घ्या” म्हणून प्रेमाग्रह करीत पंक्तींतून इकडे तिकडे हिंडणारे सरदार—जहागिरदार आपल्या सन्मानासाठीं कंबरा बांधून सिद्ध आहेत; आपल्या सन्मानासाठीं देशी फौजा लष्करी सलामीला सज्ज आहेत; आणि आपल्याला पर्वतशिखरावरील प्राचीन गडांचें दर्शन कराविण्यासाठीं हौद्यांचे हत्ती आपली वाट पहात डुलत खडे आहेत ! असलीं अपूर्व वैभवे आपण अनुभवलेलीं आणि अशीं रम्य आणि

* वक्तिसावें महाराष्ट्र साहित्य संमेलन,

पुणे, स्वागताध्यक्षीय भाषण, १९४९

भव्य स्वागतें आपलीं झालेलीं !! इतका दीर्घकाल लोटला तरी या ऐश्वर्य-शाली स्वागतांच्या स्मरणानें चढलेली आपली मधुर धुंदी उतरलेली नसणार आणि मग आमच्या आजच्या या “कोरड्या” स्वागतांतील उणीवांचें तरी आपणांस भान कोठून राहणार ? आपणांस भान न राहिलें, तरी आम्हांस मात्र या उणीवांची भरपूर जाणीव आहे !

काय म्हणतां, पहांटेच्या रामप्रहरांत चौघड्यांचे मंजुळ सूर तुमच्या कानीं-आले! होय, शनिवारवाड्याच्या दिल्लीदरवाज्यावरील नगरखान्यांतील चौघड्या-चेच सूर तुमच्या कानीं पडत होते आणि तुमचें स्वागत करून तुमचें मन रिझवीत होते ! पण सावध व्हा ! तुम्ही त्या धुंदीतच अजून असाल तर फसाल ! तुम्हीं ऐकिला तो चौघडा शनिवारवाड्यावरूनच वाजत होता ! पण गेल्या शंभरसवाशें वर्षांत या चौघड्याचे सूर तुम्हीं ऐकले होते काय ? इतकीं वर्षे आम्हीं परक्यांच्या गुलामगिरींतच पिचत होतो ! नुकतेच आम्ही स्वतंत्र झालो !

आणि तुम्हीं सर्वांनीं ऐकिलेला तो चौघडा “पारतंत्र्य संपलें ! स्वातंत्र्य आलें !” हीच जणू घोषणा तुमच्या कानीं, तुम्ही झोंपेंतून जागें होतांच घालीत होता ! हें केवढें परिवर्तन घडून आलें ! पारतंत्र्याच्या कृष्णयुगांतून आपण स्वातंत्र्याच्या सुवर्णयुगांत प्रवेश केला हें आपलें केवढें भाग्य ! आणि अशा शुभप्रसंगीं हा मराठी साहित्यभक्तांचा मेळावा आज प्रथमच भरण्याचा अपूर्व योग या पुण्यनगरीला लाभत आहे हें तिचें तरी केवढें भाग्य !

हें नवें सौभाग्य जेव्हां जुन्या सौभाग्यांत मिळविलें जातें तेव्हां तें दुगुणें होतें आणि तसें दुगुणें सौभाग्यहि या पुण्यनगरीच्या वांट्याला आलेलें आहे. हें नवें स्वातंत्र्याचें जें सौभाग्य आमच्या वांट्याला आलें तें आज चारपांच हजार वर्षांनीं प्रथमच आलेलें आहे, असा एक अभिप्राय अलीकडे कित्येकांनीं व्यक्त केला आहे. परंतु आपल्या या महाराष्ट्रांत तीनशें वर्षांपूर्वीच श्रीछत्रपति शिवाजीमहाराजांनीं जेव्हां स्वराज्याची स्थापना केली तेव्हांहि पारतंत्र्याच्या गर्तेतून स्वातंत्र्याच्या सिंहासनावर आम्ही अधिष्ठित झालो होतो. तें स्वराज्य आणि तें स्वातंत्र्य आणि आजचें स्वराज्य आणि स्वातंत्र्य या दोहोंत युगमानाप्रमाणें स्वरूपांचा कांहीं भेद अवश्य आढळून येईल, तथापि तें आमचें ‘स्वराज्य’ हें ‘देवाब्राह्मणांचें’ स्वराज्य होतें, आणि ‘देवाब्राह्मणांचें’

स्वराज्य म्हणजे वास्तविक खोलून पहातां ' न्याय-नीतीचें ' स्वराज्य होय असा अभिप्राय त्या काळांतील प्रमुख द्रष्टे जे श्रीसमर्थ त्यांनीं स्पष्ट शब्दांत व्यक्त केलेला आढळतो ! किंबहुना इष्ट ' स्वराज्या ' ला जसें आजहि ' रामराज्य ' म्हणण्याचा संकेत आहे, त्याच ' रामराज्या ' चा श्रीसमर्था-नाहि ध्यास लागलेला होता, हें त्यांच्या उद्गारांवरून प्रतीत होतें. युगमान सांप्रत पुष्कळ बदललें आहे. त्यामुळें स्वराज्य अथवा ' रामराज्य ' या शब्दांचे आशयहि बदलले अथवा कमीअधिक झालेले आहेत. पण म्हणून त्यांचा मूळ गाभा किंवा सत्त्वच नष्ट झालें आहे असें मात्र नाहीं.

असें तें त्या वेळचें ' स्वराज्य ' हि याच पुण्यनगरीच्या आणि पुण्यविषयाच्या परिसरांतच उगम पावले आणि त्याच पुण्यभूमिंत आज आपला मेळावा भरत आहे, यामुळें दुधांत साखर पडल्याप्रमाणें होऊन प्रस्तुत प्रसंगाचा गोडीहि दुणावली आहे.

श्रीशिवसमर्थ—काळीं रामराज्य किंवा स्वराज्य स्थापन झालें त्याच्याहि फार मार्गें आमची थोर परंपरा जाऊन भिडते. देवगिरी यादवराजे यांचेच स्वराज्य या महाराष्ट्रांत होतें आणि त्याच्या खुणा या पुण्यांत नदीकांठीं आजहि छिन्नभिन्न स्थितींत असलेल्या तसले डोळे असणाऱ्यांना दिसून येतात. पुण्याजवळ आणि पुण्याच्या आसपास तर त्या विपुल आहेत. त्या यादवांच्या काळींहि आमच्या महानुभव मंडळानें महाराष्ट्राचा असीम गौरव केलेला आढळतो. चमत्कार असा कीं, या पंथाचा प्रवर्तक मूळ गुजराथेंतील आणि पंथ निःस्संगवादी ! तेव्हां या पंथप्रवर्तकांच्या उद्गारांत एकांतिकपणा आढळला तरी तो सात्त्विकतेच्या पक्षपातांतूनच उद्भवलेला आहे. महाराष्ट्रावर एवढें सर्वांचें प्रेम कां ? तर तो ' सात्त्विक ' असा या पंथाचा निर्वाळा आहे !

महाराष्ट्राची ही गौरवकथा या प्रसंगीं येथें उल्लेखण्यांत मी केवळ भावनेला वश झालेला नाहीं. सारासार विचारानेंच यांतील मर्म ग्रहण केलें जावें असाच माझा कटाक्ष आहे ! " स्मृतिभ्रंशात् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति " असा भगवद्गीतेचा दंडक आहे !

अशा महाराष्ट्राची राजधानी म्हणून गाजलेल्या पुणें शहरांत आपली आजची बैठक भरत आहे. मार्गें सांगितलेंच आहे कीं, पुणें हीच या

साहित्यसंमेलनाची जन्मभूमि आहे ! याच पुणे शहरांत श्री शिवाजीमहाराजांनी शास्ताखानाची बोटें तोडून त्यास “ शास्त ” केली. याच पुणे शहरांत तुकोबांनी कीर्तने केली आणि याच आपल्या पुण्याच्या परिसरांत आळंदीस ज्ञानेश्वर, देहूस तुकाराम, चिंचवडास मोरया गोसावी, आणि वाघोलीस रामेश्वरभट, सुदुंबन्यास संताजी तेली इत्यादि विख्यात ईश्वरपरायण भक्त-श्रेष्ठ चिरसमाधिसुखांत पडले आहेत ! चिमाजीअप्पा, सती रमाबाई, माधवराव, नानासाहेबप्रभृति थोर पेशवेकुलीनांच्या समाधि व वृंदावने याच परिसरांत आहेत. यांच्याच पराक्रमाचे व वैभवाने वर्णन ‘ ब्राह्मणी राज्य जोरदार । घोड्यावर स्वार । होते शिपाई ॥ जबर सद्दि कैकांनी पाहिली । शत्रु ठेविले नाही !! ’ अशा झोकदार शब्दांत शाहीरांनी दिलखुलास गायिले आहे ! शाहीरांचा तुरा होनाजी येथेच संगमावर चिरनिद्रेचा उपभोग घेत आहे !! छत्रपति संभाजीमहाराज, छत्रपति राजाराम, सचिव शंकराजी नारायण आणि महादजी शिंदे या इतिहासविख्यात वीरश्रेष्ठांची वृंदावने याच परिसरांत आहेत ! कडेपठारावरील जेजुरीचा महारी मार्तंड आपल्या भंडान्याचा प्रसाद येथूनच उधळतो ! भीमाशंकरचा ज्योतिर्लिंग महादेव येथूनच दुष्टांचे शासन करित असतो ! दौलतमंगळचा भुलोबा येथूनच भक्तांवर कृपेची पाखर घालतो !! मुरुंबदेवाच्या डोंगरावरील राजगडावरच श्रीछत्रपति शिवाजीमहाराजांनी बांधलेली स्वराज्याची पहिली सदर आहे ! येथल्याच रानांत कारतलखानाची आणि रायबागणीची फटफजिती शिवाजीमहाराजांनी केली ! तानाजीचा तो अद्भुत पराक्रम पाहून वीरांनी येथेच तोंडांत बोटें घातली ! नावजी बलकवड्यानं येथेच पुनः तानाजीच्या पराक्रमाची पुनरावृत्ति केली ! मुरारबाजीचे धड लढतांना पाहून दिलेरखानासारखे शत्रुसुद्धां थरकले ते येथेच ! पराभव कबूल करून, तहाच्या शर्तीवर सही करून चिवट आणि चिकट इंग्रजांना माघार घ्यावी लागली तीहि येथेच !! मुरारजगदेवाच्या सेवेत आपली चतुराई प्रगट करून शहाजी भोसले यांनी नांव कमाविले तो प्रसंगहि याच रहाळांत घडला ! दादाजी कोंडदेवानं शिवबाला पढवून मोठा केला तोहि येथेच ! नाना फडणिसांनी “ खूप शरीरं राज्य राखलं ” तेंहि येथूनच आणि देह टाकिला तोहि येथेच ! धुरंधर मुत्सद्दी सखारामबापू यांचेहि कर्तृत्व पल्लवित झाले तेंहि येथेच !

ज्यांनी आपल्या न्यायनैपुण्याने आपले नांव दृढप्रतिष्ठित केले, त्या राम-शास्त्र्यांचे तेज चमकले तेहि येथेच !

सुमारे १७३०-१८०० च्या शें-पाऊणशें वर्षांच्या काळांत येथल्या त्या शनिवारवाड्यांत येऊन गेला नाही असा मराठी मंडळांतील अव्वल दर्जाचा पुरुष सांपडणे विरळा ! याच वाड्यांत अनेक लहान-मोठी खलबते झाली, मनमुत्रे रचले गेले, तहनामे मंजूर झाले आणि उत्सव रंगले.

असे उच्चीचे दिवस या वाड्याने पाहिले ! पण मराठेशाहीला उतरती कळा लागत चालली तेव्हां दोन तरुण पेशव्यांचा दुःखदायक अंतहि याच वाड्यांत झाला. एकाचा तर दिवसाढवळ्या, टळटळीत भर दुपारी खून झाला ! आणि दुसऱ्याने तापाच्या तिरिमिरींत कारंजावर उडी घेतली !! ही घसरगुंडी मग वाड्याबाहेर पडली आणि सज्जराव घाटगे, बाजीराव आणि यशवंतराव होळकर यांच्या काळांत पुण्यांत अनर्थाचा कहर झाला ! राखेचे तोबरे काय, तापल्या तव्यावर उभे करणे काय, तोफेच्या तोंडी देणे काय, त्या रावणराज्याला कसलाच सुमार राहिला नव्हता !

नासलेली पेशवाई अखेर बुडाली ! इंग्रजी आली व एल्फिन्स्टन्-पार्टिजर रॉबिन्सन् आणि चॅप्लिन् प्रभृतींचा कारभार सुरू झाला ! तरुणपणी पेशवाई पाहिलेल्या परशुराम शाहीराने हा नवा प्रभाव पाहून पुढील छंद गायला:....

शककर्ता अवतार कलीमधिं हीच

जाहली नवी मुद्रा ।

जन निर्भय भय नाही कुणाला

उघड्या तार्दी करि निद्रा ॥

पंचवीस-तीस वर्षे पुण्याचे सारे तेज लोपून गेले ! पुणे साफ मोडून पडले ! वाडे पडले, हुडे मोडले, सरदार-दरकदार गळाले, जुने ऐश्वर्य मोडीत गेले !! मग पुणे पाठशाळा पुढे आली, सदर अदालत न्याय करू लागली, छापखाने निघाले, मिशनरी मिरवू लागले, अशी नवी दुनिया झाली. ती पाहून म्हातारा परशुराम चपापून गेला आणि बोलला:-

“ जुने कायदे अगदिं मोडले जधिपुन झाली इंग्रजी ” ॥

हळहळला तो :—

तेजहीन अवव्यांचे झाले शूर
शिपाई कांहीं नसतां ।
छत्तिस कारखाने घरींच करितो
इतरांची ना धरि आस्ता ॥

आणि वाटलें त्याला :—

लक्ष्मीला मुळ आलें वाटतें
समुद्रांत जाइल दिसतां ॥

पुढें राहिलेंसाहिलें तुटकें मोडकें सातारचें राज्यहि गेलें । तेंच साल,
१८४८ ! त्याच सालीं हें झालें ! त्याच सालीं लांब दूरदेशीं कार्ल मार्क्सचा
कम्युनिस्ट जाहीरनामा निघाला ! आणि त्याच सालीं हातांत शंभर पदरी
चाबूक घेऊन तरुण गोपाळराव हरी ' लोकहितवाद ' सांगण्यासाठीं पुढें
सरसावला ! ' ज्ञानाचा प्रकाश ' त्याच वर्षापासून फांकूं लागला ! झालें !
नवें चक्र आतां झपाट्यानें फिरूं लागलें ! आगगाडी चालू झाली, तारायंत्रें
आलीं ! उमाजी नाइकाचा पोवाडा झडला, सत्तावनचा भडका होऊन गेला,
आणि महादेव गोविंदांची पिढी शाळेंत शिकूं लागली ! कृष्णशास्त्री चिपळुणकर
यांनीं ' विचार-लहरी ' सोडल्या; केरूनाना छत्र्यांनीं सूर्यावरील डागांचा
आणि पावसाचा संबंध जोडला; परशरामपंत गोडबोल्यांनीं ' नवनीता 'चें
मंथन केलें आणि बंडुनाना रानडे मोडी वळणें घालीत राहिले ! !

तां पुढल्या पिढींतला एक तरुण घनुष्याला बाण लावून ' मी मराठी-
भाषेचा शिवाजी आहे ' अशी नवीन तेजस्वी विचारांची गर्जना करीत
निबंधांची माळ सर्व मराठी भाषिकांच्या गळ्यांत घालण्यासाठीं पुढें सर-
सावलेला दिसत आहे ! त्याच्या पाठोपाठ तरुणांचें एक मंडळ अस्तन्या सारून
वेगानें येत आहे ! ' त्याग, सेवा आणि स्वावलंबना 'चे लेख कोरलेले ध्वज
त्यांच्या हातीं दिसत आहेत, त्यांपैकीं बाळगोपाळांची जोडी आवेशानें आणि
निश्चयानें कामास लागली आहे ! 'छे ! भलताच जोम ! छान !' म्हणून ते सर्वज्ञ
माधव या तरुणांची पाठ थोपटीत आहेत ! प्रत्यक्ष ' केसरी ' वर बसूनच हे
तरुण धरित्री नमवीत चालले आहेत ! ' आज पुण्यांत क्रांतीचें बीजारोपण
झालें ' असें भविष्य एका इंग्रजानें वर्तविलें ! तें खरेंच ठरलें कीं ! ! !

या नवीन तरुणांच्या मागोमाग आणखी एक मांड डौलानें येत आहे ! एकाच्या ढालीवर 'करमणूक' असा शिक्का आहे ! तर कांहींच्या निशाणांवर ' इतिहाससंशोधन ' अशीं अक्षरें झळकत आहेत ! ' मी तुमचा ' काळ ' आहे ! ' मी पुढला ' काळ ' आहे ! ' सूड ' ' सूड ' म्हणून ललकारी टोकीत तो आणखी एक तरुण मोतिया पागोटें बांधून आपली भिकवाळी हालवीत आपल्याच डौलांत चालला आहे ! आणि तो पाहा, ' भाला ' घेऊन डरकाळ्या फोडीत शेमला सोडून आणखी कोणी तिकडे छाती पुढें करून निघाला आहे ! त्या तिकडल्या वाजूचा ती पाहा लोकांची झुज चालली आहे ! नवीं ' नाटके ' पाहून ही मंडळी परत येत आहेत ! कोणी नवीन काव्यांच्या चोपड्या हळूच कांखेखालीं लपविल्या आहेत ! शास्त्रीय मराठी ग्रंथांचा एक मोठा भारा डोक्यावर घेऊन तो तिसरा कोणी तिकडे एकटाच एका बाजूस धीटपणें उभा आहे ! ' मराठी विद्यापीठ ' अशीं पुसट अक्षरें लिहिलेला फलक त्याच्या हातीं दिसत आहे ! ' शिल्पकला-विज्ञानां 'त कोणी डोकें खुपसून बसला आहे ! ' गुलामगिरी 'चे पाश तोडा !' म्हणून गर्जना करीत तो पहा मुंडासें डोकीला घातलेला वृद्ध अस्पृश्यांना पाटीवर धडे देत बसला आहे !

त्या पलीकडच्या मैदानांत ते भेदिक आणि ढोलकीचे फड पडले आहेत ! आणि दुसऱ्या बाजूस एक हात डाव्या कानावर ठेवून आणि एका हातांत तुणतुणें घेऊन आपल्याच लयीत शाहीर टिपेच्या स्वरांत पोवाडे गाताहेत ! हॉ, नारद सांप्रदायांतली ती बधितलीत ना मंडली ? गळ्यांत हार घालून, आलटूनपालटून गद्याचा आणि पद्याचा आश्रय करून मधुर वाग्रसानें तीं श्रोत्यांस संतुष्ट करीत आहेत ! श्रोत्यांच्या तृप्तीचे ढेकर ऐकलेत ना ?

हो ! हें राहिलेंच कीं ! जुन्या सदरा मोडल्या आणि आम्हीं हीं नवीन विशाल विद्यामंदिरे उभारलीं आहेत ! या आमच्या शोध-संस्था ! ती व्यासांची ' भारतसंहिता ' येथें शुद्ध स्वरूपांत शोधण्याचा उद्योग चालू आहे ! हे पाहिलेत बादशाही सनदांवरील तुग्रे आणि शिक्रे ! आणि ही पाहिलींत प्रत्यक्ष भोसले, शिंदे, होळकर, पवार, पेशवे यांनीं स्वहस्तानें लिहिलेलीं पत्रें ! ते पहा यादव-कदंब-वाकाटकादींचे ताम्रपट आणि त्यांवरील वराहादि मुद्रा ! कलमब्रह्महारांचीं, नाजूक कारागिरीचीं आणि सुबक रंगांतलीं

चित्रे पहा ! नजर खिळून जाते ! तीं नाणीं पहा-शातवाहन, मराठे, मोगल, अनेक राजांचीं चारपांचशें टांकसाळींतून पाडण्यांत आलेलीं हीं शेंकडों नाणीं ! तो भोसल्यांचा वंशवृक्ष, ते किल्ल्यांचे नकाशे, त्या हिशेबाच्या दोनशें वर्षांपूर्वीच्या वह्या, संस्कृतप्राकृत फारसी हस्तलिखित हजारों ग्रंथ !! केवढा हा संग्रह ! गतकाळाचा पसारा आरशासारखा दिसतो यांत ! रसायन-शास्त्रांत ' निधोन ' पद्धति जगाला देणारा तो ' कपिलाश्रम ' म्हणजे विज्ञानाची विजयपताकाच होय ! अर्थशास्त्रीय पहाणी, शास्त्रशुद्ध आणि पायाशुद्ध करण्याचें आणि निर्भयपणानें मांडण्याचें कामहि एका संस्थेंत एका-ग्रतेनें चाललेलें पाहून कोणाला कौतुक वाटणार नाहीं ! संस्कृत शब्दसंपत्तीचा महाकोश रचण्याची पूर्वतयारी आणखी एका स्थळीं चालू आहे ! भाषेतील ध्वनीचें साकाररूप पाहण्याच्या प्रयोगांत एक पंडित गुंतले आहेत, तर मराठे-शाहीच्या पटाचे सारे धागेदोरे उकलण्याचा उद्योग दुसरे पंडित करीत आहेत ! द्राविडसंस्कृति, इस्लामी संस्कृति, यांचा अभ्यास आणखी अन्य पंडित करीत आहेत ! मनुष्यमापनशास्त्राची सामग्री जुळविण्याचें कार्यहि एक विदुषी सतत करीत आहेत !

' वाद्यं गीतं च नृत्यं च त्रयं संगीतमुच्यते ', अशा त्रिदळी संगीताचें शिक्षण देणारे समाजहि येथें अनेक आहेत ! संस्कृत शिकण्याच्या पाठशाळा आहेत; हिंदी-हिंदुस्तानीचा प्रचार-परीक्षांचा उद्योग करणाऱ्या समिति आणि सभाहि येथें आहेत ! आमच्या मायबोलीचा अभ्यास करणाऱ्यांसाठीं अभ्यास-क्रम आंखून परीक्षा आपल्या आशेनुसार चालविल्या जातात त्याहि येथूनच ! मायबोलीचें मंदिर आपण उभारलेंत तेंहि येथेंच !

पाश्चात्य आणि पौर्वात्य आयुर्वेदाचें अध्यापनहि येथें चालू आहे. येथें कृषि-महाविद्यालय आणि शिल्प-महाविद्यालय हीं दोन्ही चालत आहेत ! मीमांसा विद्यालयदेखील येथेंच आहे ! वैदिक-विद्येचें संशोधन करून सायण-भाष्यसहित शुद्ध ऋक्संहिता येथूनच प्रसिद्ध झालेली आहे आणि उद्योग पुढें चालू आहे. सारें ज्ञानभांडार मराठींत आणण्याचा महदुद्योग पूर्ण करणारे आद्वितीय ज्ञानकोशकार, त्यांचे शिष्य शब्दकोशकार, चरित्रकोशकार आणि तसेंच एकत्र्याचे बळावर मराठी ग्रंथांची सूचि रचणारे सूचिकार अशांचे सर्व उद्योग येथेंच सांगतेला गेले ! महिलांचें विद्यापीठ स्थापणारे महर्षि

येथलेच ! महाराष्ट्राची रियासत जन्मभर खपून रचणारे दुसरे महर्षिहि आतां येथलेच ! केरूनानांच्या या शहरांत ज्योतिःशास्त्राची परिसंस्था न स्थापन होती तरच नवल ! फलज्योतिष, चित्रकला, मल्लविद्या इत्यादि शास्त्रोपासना, विविध कलोपासना, तसेंच वृत्तपत्रे, मासिके, प्रवचने, व्याख्याने, पुराणे इत्यादि विद्याप्रसारार्ची विविध अंगोपांगे येथे चोंहोंकडून जोमाने फोफावत आहेत ! आतां तर प्रत्यक्ष पुणे-विद्यापीठ आपणांपुढे उभे आहे ! मात्र साहित्यसम्राट नाहीत ! दुर्दैव ! ! तरी आहे ते गोड करून घ्या ! ! ! मित्रहो,

आपण सर्व एकत्र गोळा झालों, पण कशासाठी ? तसें म्हटलें तर आपण प्रतिवर्षीच असे एकत्र होत असतो ! पण आजचा योग अगदीं निराळा आहे. आज आपण स्वतंत्र झालों आहोंत ! शासनाधिकार आपल्या हातीं आला आहे ! तेव्हां जुनीं बंधनें गळून पडलीं असतां आतां आपल्या पुढील कर्तव्याची दिशा काय ?

मराठी भाषेच्या प्रेमानें आणि तिची अभ्युन्नति साधण्यासाठीं आपण एकत्र झालों आहोंत हें उघड आहे. पण भाषेवरील प्रेम किंवा आवड यामुळेंच आपण एकत्र झालों आहोंत काय ? कोणत्याहि भाषेवर कोणीहि प्रेम करूं शकतो ! मग ती भाषा चालू असो, नसो. अथवा लोकजीवनाशीं तिचा कांहीं संबंध असो किंवा नसो. येथील जीवनाशीं तसा निकटचा आणि अटळ संबंध नसणारे अंबट किंवा मनु सुभेदार यांच्यासारखे मराठीचे भक्त पुष्कळ आहेत. त्यांपैकींच आपण आहोंत काय ? कीं मराठी भाषेचा आणि आपल्या जीवनाचा कांहीं अतूट, जिव्हाळ्याचा संबंध आहे ? हा प्रश्न कोणास वरवर वाटेल तितका उपेक्षणीय नाही. हा मूलभूत निष्ठेचा प्रश्न आहे आणि या प्रश्नाच्या उत्तरावरच आपलें पुढील सर्व भविष्य अवलंबून आहे.

वास्तविक भाषेचा आणि सामाजिक जीवनाचा निकट आणि अतूट असा संबंध आहे. विशेषतः जेथें सामाजिक जीवनाचें स्वरूप लोकशाही असतें किंवा त्या मार्गानें तें विकसित करावयाचें असतें तेव्हां तर भाषेचा प्रश्न हा एक सर्वाध्य प्रश्न होऊन बसतो ! कारण लोकशाही रचनेमध्ये समाजांतील प्रत्येक घटकाला करवेल तितका विचार करावा लागतो. कारण अशा घटकांच्या बहुमताप्रमाणेंच त्यांच्या जीवनाचें नियमन लोकशाहीत व्हावयाचें

असतें. लौकशिक्षणाशिवाय खरी लोकशाही नाही; आणि लोक-भाषेशिवाय खरें लोकशिक्षण नाही, हें आपण नीट आणि संपूर्णतया ध्यानी घेतलें पाहिजे.

स्वतंत्र हिंदुस्थानाला सोडवावयाच्या प्रश्नांपैकी भाषेचा प्रश्न अत्यंत महत्त्वाचा आहे. परकी इंग्रजांनी परकी इंग्रजी भाषा वापरून आपला कारभार यशस्वीपणानें हांकून दाखविला. पण हिंदुस्थानांतील इंग्रजशाही ही खरी लोकशाही कधींच नव्हती. आपणांला खरी लोकशाही चालवावयाची आहे. अर्थात् स्वतंत्र हिंदुस्थानचा कारभार कोणत्या भाषेत आपण चालविणार हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. इंग्रज येण्यापूर्वी येथें मुसलमानी सत्ता होती आणि त्यापूर्वी भारतीय सत्ता होत्या. पुढें हिंदुस्थानांतील मुसलमान हे भारतीय रहिवासीच झाले.

हिंदुस्थानच्या प्राकालीन इतिहासांत मी शिरत नाहीं. परंतु स्पष्टपणें जो इतिहास उपलब्ध आहे त्यावरून एवढें निश्चित कीं संस्कृत भाषेत या देशांतील शास्त्रीय, लौकिक, विविध प्रकारचें वाङ्मय पुष्कळ रचिलें जात होतें. त्याचप्रमाणें ' प्राकृत ' भाषांचाहि लोकव्यवहारांत उपयोग होत होता. संस्कृत भाषेचा एकरूप अभ्यास निखिल भारतवर्षांत अनेक शतके रूढ आहे. आजही तो चालू आहे. प्राकृतांचा प्रचार मात्र मंदावला आहे आणि देशी भाषांचा संसार बळावला आहे. याला स्थूल मानानें एक सहस्र वर्षे होत आलीं. या काळांत सुमारें दहा-बारा देशी भाषा तरी चांगल्या मान्यता पावल्या. त्यांचा विकास इंग्रजी अमदानींतहि अधिकाधिकच जोरावला. पंडितांचें संस्कृत आणि जनतेचें प्राकृत किंवा देशी भाषा यांचा कारभार एकमेळानेंच चालत राहिला. तथापि भारतवर्ष हा ग्रामप्रधान देश असल्यामुळें स्थानिक भाषांतून लोकव्यवहार निर्वेध चालत राहिले. राज्यकर्त्यांचा संपर्क थोडा. कोणी राजानें प्रजेच्या रूढ भाषेत ढवळाढवळ केली नाही. हिंदु राजे होते तेव्हां धर्मभेदाचा प्रश्नहि आड येत नव्हता. आलाच तर पंथभेदाचा येई. वैदिक किंवा अवैदिक असें द्वैत असलें तरी उभयतांत साभ्याच्या पुष्कळ जागा होत्या. तेव्हां वरिष्ठ कामकाज संस्कृतांत चालें किंवा त्यांतून समजण्याची सोय होती आणि कनिष्ठ काम स्थानिक आणि दुभाषे अधिकारी यांच्या द्वारां सहज साधून जाई ! पूर्वी ग्रीक-हूण-शकादि

परकीय मंडळें हिंदुस्थानावर येऊन गेलीं. याचा भाषादिकांवर कांहीं परिणाम झाला, पण तो जाणवण्याइतका तीव्र नव्हता. परकीय आणि विधर्मी मुसलमानांची सत्ता येथें स्थापन झाल्यावर मात्र भाषेची अडचण भासूं लागली. स्थानिक-विशेषतः मध्यदेशांतली-प्राकृत किंवा देशभाषाच त्यांना वापरावी लागली, अर्थात् तुर्की फारसी वगैरे भाषांतील अनेक शब्द, लकवी आणि प्रयोग दरबारी देशी भाषेत रूढ झाले. या भाषांना एक नवें रूप आलें ! जोडीला अस्सल फारसीहि चालू झाली ! लोकभाषा थोड्या बदलल्या पण मोडल्या नाहींत. दक्षिणेंत तर सरकारी कारभार दुभाषींच राहिला. शिवाय लोकभाषांत हा जो बदल झाला तो जमीनजुमला, कायदा, युद्ध वगैरे प्रकरणींच विशेष झाला. आमच्या घरांत आमच्या भाषा शुद्धच राहिल्या. त्यांचें रक्षण आमच्या आयात्राहिणींनीं केलें ! कारण घरांत त्यांचेंच राज्य होतें !

मुसलमानकाळीं धर्मरक्षणार्थहि तीव्र संघर्ष करावा लागला. संघर्षाला जनतेचा पाठिंबा लागतो. पंडित सर्वथा लोकविमुख आणि अहंकारी बनलेले ! तेव्हां जाणत्यांनीं लोकांचा कळवळा धरून प्राकृताची महति गायित्री व त्यांचें वैभव वाढविलें. अखिल भारतवर्षांत प्राकृतांचा हा असा उदय झाला. मुसलमानांच्या मागून आले इंग्रज. तेव्हां त्यांची राज्यपद्धति सर्वकष. शिवाय नव्या विज्ञानाचा जोर. आम्हांला नांगी टाकणें भागच पडलें ! इंग्रजी भाषेचें वैभव पाहून आम्ही दिपून गेलों ! इंग्रजींत पारंगत होऊन मग पुनः आपला अभ्युदय साधूं ही ईर्ष्या लोकधुरीणांनीं धरिली ! अपार कष्ट सोसून आम्हीं अखेर स्वातंत्र्य मिळविलें ! पण तोंवर आमचा कारभार, आमचें शिक्षण सारें इंग्रजींतच चाललें. ' आधीं स्वराज्य साधूं मग इंग्रजीच्या मगर-मिठींतून सुटका करून घेऊं ' असा यावर आमचा मनसुबा ! ती वेळ आतां आज दाराशीं येऊन ठेपली आहे.

येथें कांहींच्या विचारें हिंदुस्थान एकभाषी करण्याचें धोरण अंगिकारावें, तर दुसऱ्या कांहींचा विचार असा कीं प्रौढ देशी भाषांतून त्या त्या देश-विभागी जनतेचा संपूर्ण व्यवहार होऊं द्यावा आणि सार्वभारतीय व्यवहार आणि आंतरप्रांतीय व्यवहारासाठीं सर्वसुलभ भाषेचा अंगीकार करावा. स्वराज्य येण्यापूर्वीहि या भावी अडचणींचा परिहार करण्याचे उद्योग

कित्येकांनीं हातीं घेतले होते. आपल्याला आश्चर्य वाटेल, पण १८८५च्या आपल्या चौसष्ट वर्षांपूर्वीच्या अधिवेशनापुढेहि हा विषय आला होता. भाषांप्रमाणेच आमच्या देशांत लिपींचेहि बाहुल्य आहे. ती मोठीच अडचण. संस्कृत पंडितांना देवनागरी यावीच लागते. परंतु देशी भाषा-पंडितांचा व्यवहार आपापल्या भाषा-लिपींपुरताच पुष्कळ वेळां मर्यादित असतो. एक-लिपिविस्तारपरिषद कै. न्या. मू. शारदाचरण मित्र यांनीं स्थापिली होती. असे अनेक उद्योग झाले.

असा एक भ्रम रूढ आहे कीं, इंग्रज-पूर्वकाळीं आमच्यांत आंतरप्रांतीय व्यवहाराचें साधन नव्हतें. या लोकांच्या लक्षांत येत नाही कीं, त्या काळीं असा आंतरप्रांतीय व्यवहार बव्हंशीं तोंडीं असे. शिवाय तितके उभयभाषा-ज्ञानी किंवा अनेकभाषाज्ञानी लोकहि सहज उपलब्ध होत. मुसलमानी काळांत जी एक मिश्र भाषा सुरू झाली होती तिला अकबर-जहांगीर यांच्या राजधानींत ख्रिस्तीधर्म-प्रसारार्थ राहिलेल्या पार्सींनीं ' इन्दोस्तान ' भाषा म्हणजे हिंदुस्थानी भाषा असें चक्रे म्हटलेलें नमूद आहे. हीच पहिली जुनी उर्दू किंवा मध्यदेशची मुसलमानी-मिश्र देशी भाषा. अकबर-जहांगीरकालीन बनारसी या व्यापारी कवीनें आपल्या आत्मचरित्रपर 'अर्धकथानकां'त हीच वापरली आहे. ख्रिस्ती मिशनरी एकमेकांस धर्मप्रसारार्थ हिचाच आश्रय घेण्याची सूचना देत असलेले आढळतात. अर्थात् हीच भाषा स्थूलमानानें मुसलमानयुगांत भारतवर्षांत आंतरप्रांतीय व्यवहारांत रूढ असली पाहिजे. दुसऱ्या शब्दांत सांगावयाचें म्हणजे इंग्रजीला आंतरप्रांतीय स्थान हिंदुस्थानांत मिळण्यापूर्वी तें हिंदुस्थानीला मिळालें होतें आणि हिंदुस्थानीच्या पूर्वी येथील प्राकृतांचा भरपूर उपयोग अशा कामीं होई. 'प्रकृष्ट प्राकृत' म्हणून 'महाराष्ट्री' चा मान केलेला आढळतो. पण पूर्वकाळीं या कामीं राजकीय सक्ति नव्हती !

आतां आज लोकशाहीच्या युगांत आमचा आंतरप्रांतीय संबंध घनिष्ठ होणार. मध्यवर्ती सभा, संमेलनें, कारभार, न्यायनिवाडे इत्यादि व्यवहारांसाठीं उपयोगाचें एक भाषासाधन पाहिजे. तें सुलभतेनें वापरणारेहि पुष्कळ पाहिजेत. त्या सार्वभारतीय भाषेला प्रतिष्ठाहि पाहिजे.

हिंदुस्थानीची वाढ करण्याची जी दिशा तिच्या पुरस्कर्त्यांनीं स्वीकारली तीमुळे तिचें रूप अरबी फारशीच्या अधिकाधिक जवळ गेलें; मूळ तें देशी भाषांना जवळ होतें. या दूरीकरणामुळे तुटकपणा वाढला. या तुटकपणाचें पोषण इंग्रजांनीं स्वार्थासाठीं केलें. राजकीय झगड्याची तीव्रता जशी वाढली तसें हिंदु-मुसलमानांमधलें अंतर वाढतच गेलें. तेव्हां हिंदुस्तानीकडे बघण्याचा दृष्टिकोणहि निराळाच होऊं लागला ! त्यांतून दोन लिप्या—अरबी व देवनागरी—यांचा आग्रह या प्रकरणीं चिकटविल्यामुळे एकमत होण्याचा संभव दुरावतच चालला !

उत्तर हिंदुस्थानांत ब्रज, अवधी, मैथिली, राजस्थानी वगैरे हिन्दी कुलांतील भाषा एकेका विभागांत रूढ आहेत. सुशिक्षितांनीं हिन्दी म्हणून ज्या भाषेची वाढ चालविली आहे त्याला संस्कृत तद्भवांची जोड देऊन त्या हिन्दीचें स्वरूप बोजड करण्याचे प्रयत्नहि चालविले आहेत. यामुळे हिन्दी हिंदुस्तानी या प्रश्नावर मोठीं रणें सांप्रत पडलीं आहेत.

आपली मातृभाषा हिन्दी हिचा कैवार, आम्ही मराठीचा घेतों त्याप्रमाणें, हिंदी मंडळींनीं घेतला तर तें सर्वथा स्पृहणीय होय. पण हीच हिन्दी अखिल-भारतीय, आंतर-प्रांतीय भाषा म्हणून स्वीकारिली जावी असा त्यांपैकीं कित्येकांचा स्पष्ट आग्रह आहे. विद्यापीठांतून, सर्वत्र भारतांत, या हिन्दी भाषेच्या माध्यमांतून अध्यापन व्हावें असाहि आग्रह कांहीं जण करीत असतात. हा मान्य केला तर उघड आहे कीं, कांहीं वर्षांनीं हें लोण खालील माध्यमिक शिक्षणांत आणि तेथून प्राथमिक शिक्षणापर्यंत पांचल्याशिवाय राहणार नाही. जे एकभाषावादी आहेत त्यांच्या दृष्टीनें ही स्वागतार्ह घटनाच होईल; आणि असें झालें म्हणजे अखिल भारतीयता, एकता, राष्ट्रीयता वगैरे वृत्ति बळावतील, असा त्यांचा दावा आहे. हा दावा तर्कशुद्ध आहे. पण त्याचा स्वीकार करावयाचा तर तर्कशुद्ध पद्धतीनेंच हेंहि म्हणणें मान्य केलें पाहिजे कीं, लोक-जीवनाच्या भाषा म्हणून मराठी, बंगाली, तामीळ वगैरे पूर्वरूढ भाषांचें मग यापुढें कांहीं काम नाही. एक सार्वभारतीय जीवन, एक सार्वभारतीय सरकार, त्याची एक भाषा, तिचें अध्ययन अध्यापन अनिवार्यतेनें जारी, असें झाल्यावर दुसऱ्या जुन्या भाषांची लुडबूड तेथें कशाला ? प्रागोष्ठ्यावर पागोटें आणि अंगरख्यावर अंगरखा घालणें कोणास मानवेल ? आणि हाच माझा

जिव्हाळ्याचा प्रश्न ! कारण जर आपणांला वरील विचारसरणी मान्य असेल तर मग मराठी भाषेची संमेलने कशासाठी भरवावयाची ? सरकारी मदतीची याचना या कामी करण्याचे काडीचेहि मग कारण उरत नाही ! साराच बाजार आटोपला !

हा एकभाषा-मग ती हिंदी असो की कांहीं म्हणतात तसली हिंदुस्तानी असो-पक्ष आपण सोडून दिलात आणि दुसरा पर्याय वर सुचविला आहे तो स्वीकारावयाचे म्हटले तर मग हा मराठी-बंगाली वगैरेच्या उच्चाटनाचा प्रश्नच उद्भवणार नाही. पण दुसऱ्या शंका उरतातच ! भारतीय एकता तर अभाग राखली पाहिजे, मध्यवर्ती कारभाराची बळकटी कणखरपणे सांभाळली पाहिजे. त्या सरकारची प्रतिष्ठा आणि इभ्रत पेलेल अशी भाषा त्या सरकारच्या हाती दिली पाहिजे. मध्यवर्ती न्यायालयाचे काम चोख चालले पाहिजे. मग सांगा, हिन्दी नको म्हणतां तर तुम्ही हे सर्व कसे साधणार ? भारतीय संस्कृतीचा पाया संस्कृतांत आहे हे मागे सांगितलेच आहे. त्या संस्कृतची बांधणी पाणिनीने सर्वांगसुंदर केली. एका दृष्टीने व्याकरणाचा अपूर्व ताजमहाल त्याने बांधला. पतंजलि-कात्यायन-नादीनी त्याचा परिपोष केला. याच भाषेच्या आधाराने आणि वार्तिकादि पद्धतीचे मर्म लक्षांत घेऊन आम्ही नवयुगाला पुरून उरेल इतकी शब्दसंपत्ति-प्रातिपदिके आणि धातु आणि धातुसाधिते-तुम्हांला पुरवू. डॉ. रघुवीर तसा एक प्रयत्न करीत आहेत. महाराष्ट्र-साहित्यपरिषदेचे परिभाषामंडळ एतदर्थ झटत आहे. राहुलसांकृत्यायनादि पंडितहि उद्योग करीत आहेत. शब्दकोशमंडळ वगैरे आणखी पुष्कळ कार्यकर्ते यास्तव खपत आहेत. तेव्हां या त्रिविध उद्योगांच्या साहाय्याने आम्ही सर्वशास्त्रावबोधक संपूर्ण परिभाषा परिश्रमपूर्वक सिद्ध करू. जगातील सर्व परिभाषापेक्षा आमची परिभाषा आम्हांला पायाशुद्ध, संकोचविस्तारक्षम, स्वयंविकासी अशी सहज रचतां येईल. आमचा पायाच तसा मजबूत आहे. एवढी प्रधानशास्त्र-परिभाषा सार्वभारतीय आणि अनिवार्य रूपाने शासनादि-व्यवहारांत वापरली जाईल. पण परिभाषेचा विस्तार, आणि तदंगभूत गौण घटनांचे वर्णन, परिष्कार, विवरण सर्व विविध देशीभाषा आपापल्या ढंगाने करतील. त्यामुळे कसलीच अडचण येणार नाही. आणखी एक लक्षांत घ्या

कीं एवढा मोठा आपला देश, तेथें आपणांपैकीं पुष्कळांनीं बहुभाषिक झालेंच पाहिजे. शिक्षणप्रणालीचें धोरण या बहुभाषिकत्वाला पोषक असें ठेवलें पाहिजे.

दुसरें एक असें केलें पाहिजे कीं, अशा बहुभाषिक बुद्धिमंतांचें एक मध्यवर्ति-मंडळ स्थापन केलें पाहिजे. तेथला एकेक पंडित अनेकभाषा-कोविद असल्यानें आणि अनेक-शास्त्रकोविद मंडळीहि त्यांत समाविष्ट केल्यानें मराठी, कानडी, बंगाली, तामिळ, हिंदी, गुजराथी वगैरे भाषांत जो कांहीं नवा विचार नवा साक्षात्कार, नवा शोध असेल तो भाषांतररूपानें सर्वत्र भारतांत पसरवितां येईल. आणि अशा रीतीनें अखिल भारताची, संस्कृतीची आणि ज्ञानाची समपातळी कायम राखतां येईल.

या मंडळींत केवळ भारतीय भाषाकोविद विद्वानच असून भागणार नाहीं, तर प्रौढ आणि विचारश्रीमंत अशा बाह्य प्रदेशांतील भाषांचे आणि भारतीय भाषांचे असे सव्यसाचि ज्ञाते आपणांस नेमावे लागतील. सर्वत्र शहाणे आणि प्रगतिप्रिय राज्यचालक यासारख्या योजना करीतच असतात. सविस्तर आणि सांगोपांग योजना सादर करण्याचा हा प्रसंगहि नव्हे आणि हें स्थळहि नव्हे !

याहूनहि एक महत्त्वाचा मुद्दा असा कीं, भाषा एक असल्यानें एकतेला मदत होते हें खरें, पण त्याला मर्यादा आहे. नाहीं तर एकच भाषा बोलणारे सख्खे भाऊ जीवघेणीं भांडणें भांडतांना कां आढळते ? एकभाषिक प्रांतांत किंवा भारतांत पक्ष, मतभेद, भांडणें राहणारच नाहींत काय ? भाषेचा आडपडदा तसें म्हटलें तर वादाच्या उपशमाला उपयोगी पडूं शकतो असाहि युक्तिवाद करतां येण्यासारखा आहे. पाहिजे काय, कीं विचारांचें, हेतूंचें आणि हितांचें ऐक्य पाहिजे. तें जास्त महत्त्वाचें, टिकाऊ आणि खात्रीचें असतें. सर्व देशीभाषांतून एकच रामायण आमच्या पूर्वजांनीं सांगितलें, एकच भक्ति प्रतिपादिली. आणि भाषा निरनिराळ्या असतां सांस्कृतिक एक-मूलता टिकविली ! तोच मार्ग यापुढेंहि अनुसरला पाहिजे. स्वातंत्र्य, स्वराज्य, लोकशाही अशा थोर कल्पना आणि ध्येयें जर आपलीं सर्वांचीं समान असतील आणि आपलीं हिताहितें आणि मनोगतें जर अगदीं एकजीव झालेलीं असतील तर फुटीरपणाची त्रिशद काय ? प्रमुख देशीभाषांतून त्या त्या

विभागांतील विचारवंत आणि भाषाप्रभु ही एकहितात्मतेची मनोगतें मनोहारि पद्धतीनें विशद करतील तेव्हां तीं फारच परिणामकारक बनून तत्तज्जनतेच्या पिंडांत घुसतील आणि त्यांचे आत्मे रंगवून आणि भरून सोडतील. तो प्रभावी परिणाम दीर्घकाल वाढीस लागलेल्या आपापल्या भाषा त्यांस सोडवावयास लावून घडवून आणतां येणार नाहीं. त्या तशा मार्गांत सुकरता, सहजता आणि न्यायहि नाहीं.

तात्पर्य माझे तोडीचे सवाल असे आहेत. तुम्हीं मराठी साहित्यसंमेलनांत जमलां आहां हे ध्यानीं घेऊन इमानानें जबाब द्या.

१. तुम्ही येथील विद्यापीठांतून इंग्रजी माध्यमाचे जागीं वेळ येतांच मराठी माध्यमाची योजना करणार किंवा नाहीं ?

२. या प्रांताचा सर्व कारभार मराठींतच चालला पाहिजे असा तुमचा आग्रह राहिल ना ?

३. येथील जनतेला ज्ञानाची, विज्ञानाची, रंजनाची, मनमुराद सोय तुम्ही मराठी भाषेंतून करून देण्याची प्रतिज्ञा करणार ना ?

बस्स ! मराठी, मराठी, मराठी ! हा तुमचा निश्चयघोष त्रिवार होऊं द्या ! माझे दुसरें, तिसरें कांहीं मागणें नाहीं. पण यांत जर कां कोठें कचराल, तर मग तुमचा वाली कोणी नाहीं. कोणत्याहि मोहाला आणि फसव्या युक्तिवादाला बळी पडूं नका ! ज्या ज्ञानेश्वरांनीं मराठीचाहि पाया रचिला त्यांनीं केवढा आत्मविश्वास आणि कसली दुर्दम्य निष्ठा प्रगट केली याची आठवण मीं अहमद-नगरास तुम्हांस दिली होती. “ निजजन-कल्पलता, जी श्रीमंत अंबा ” तिला त्या ज्ञानोत्रांनीं कृपेची विनवणी केली कीं, ‘ नवरसां भरविं सागर । करविं उचित रत्नांचें आगर । भावार्थांचे गिरिवर निफजविं माये ॥ साहित्यसौनियाचिया खाणी ॥ उघडविं देशीचिया क्षोणी । विवेकवेलीची लावणी । हों दे सैंघ ॥ संवादफलनिधानें । प्रमेयाचीं उद्यानें । लावीं म्हणें गहनें । निरंतर ॥ ’ आणि ही थोर मागणी करून लगेच लडिवाळपणें ‘तूं हो म्हण, कीं सारें करून टाकतों’ हा आशय पुढील शब्दांत सांगून टाकिला. “ तूं आपुलेनि स्नेहपल्लवें ! मातें पांशुरविसी सदैवें । तरि आतांचि हें आघवें । निर्मीन मी ॥ ”

जनतेच्या कळवळ्यांतून जन्मलेली कल्याणनिष्ठा हीच या युगांतील तुमची श्रीमंत अंबा होय ! ती तशीच निजजन-कल्पलता आहे ! ती तुमचा भडसा खचित पुरवील, खचित पुरवील !

पुनः आपलें प्रेमानें स्वागत करितों ! साहित्यसम्राटांनीं मागील प्रसंगीं आपलें स्वागत केलें होतें ! मी दुबळा तसें स्वागत कोठून करणार ?

आनंद एवढाच कीं, आज स्वतंत्र भारतांत भरणारी ही आपली पहिलीच बँच आहे ! ती भरविण्याचा मान या पुण्यनगरीला मिळाला हा सुयोग मोठ्या धन्यतेचा वाटतो ! पहिली राष्ट्रीय सभा भरण्याचें ठरलें ती पुण्यासच भरावयाची होती ! पहिली पौर्वात्यविद्यापरिषद् पुण्यानेंच भरविली ! पहिली भारतीय इतिहास-परिषद् पुण्यानेंच बोलावली ! तशाच मोठमोठ्या 'बाळ-गोपाळां'चें बाळकडू आम्हांस मिळालेलें आहे. आम्ही प्रथमपासूनच सार्वभारतीय मातींत मुरलेले आहों ! पुणें आणि भारत आम्हांला दोन नाहींत ! तेव्हां आतां आपण पुढील कामास लागावें आणि 'आधुनिक भारता'चे भाष्यकार आचार्य यांच्या हातीं आपलीं सूत्रें सत्वर द्यावीं !

७ : सार्वजनिक ग्रंथालयें व लोकशिक्षण

महाराष्ट्र-ग्रंथालय परिषदेचें हें तिसरें अधिवेशन होय. या अधिवेशनाच्या अध्यक्षपदीं माझी योजना आपण केली तिचें समर्थन मला माझ्या मनाशीं विचार करितां कठिणच वाटलें ! मी ग्रंथांचा भोक्ता आहे आणि ग्रंथांचा संग्रह करावयाचा छंद मला ब्राळपणापासून आहे. हर प्रयत्नानें मी हा संग्रह अद्यापि चालू ठेविला आहे. एखाद्या छोट्याशा ग्रंथालयाचें स्वरूप त्याला प्राप्त झाल्यासारखें दिशतें. तें पाहून मला आनंदाबरोबर थोडी चिंताहि वाटते. हा ग्रंथसंग्रह सार्वजनिक उपयोगासाठींच मिळावा अशी माझी इच्छा आहे आणि आपल्या पुणें विद्यापीठाकडे ही इच्छा मी कळवून ठेविली आहे. तथापि मी जीवमान आहे तांवर तो माझ्याभोंवतीं असणें अवश्य आहे. ' जीवनावेगळी मासोळी । तुका तैसा तऱ्मळी ' अशी नाहींतर माझी अवस्था होईल ! दुसरी इच्छा एवढीच कीं आहे तो तसाच सांभाळला जावा. त्याचें निदान रक्षण व्हावें. नाहींपेक्षां चांगले चांगले विद्वानहि ' हें कशाला ? तें कशाला ? ' अशा शंका काढून संग्रहाचा भार हलका करण्यास प्रवृत्त होतात. मी ज्या ज्या पुस्तकपुस्तिकापत्रकादिकांचा संग्रह केला आहे त्यांतील प्रत्येक लहानसहान वस्तूच्या

* तिसरी महाराष्ट्र ग्रंथालय परिषद,
अलिबाग, अध्यक्षीय भाषण १९५१

संग्रहाच्या पाठीमार्गे कांहीं कारण आहे. त्यांत एखादें चिनी. किंवा जपानी किंवा जर्मन वा इतालियन् पुस्तकहि आढळेल. कदाचित् तें फार प्राचीन झाल्यामुळे नित्योपयोगाच्या दृष्टीने उपयुक्त नसेलहि. तथापि प्रासंगिक वा विशेषाभ्यासाला त्याचा उपयोग झाल्याशिवाय राहणार नाही. उदाहरणार्थ माझ्या संग्रहीं पुढील दोन ग्रंथ आहेत—

एकाचें नांव—

अन् युनिव्हर्सल मिलिटरी डिक्शनरि; [इंग्लिश अँड फ्रेंच] कर्ता—
चार्लस जेम्स. प्रकाशन—इ. स. १८१६. आवृत्ति—चौथी. पृष्ठे—१००५
दुसरें असें—

ए ट्रीटाइज एक्सप्लेनेटरी ऑफ् ए न्यू सिस्टिम् ऑफ् नेव्हल, मिलिटरि
अँड् पोलिटिकल टेलिग्राफिक् कम्युनिकेशन्. (साकृति व सचित्र)

कर्ता—जॉन् मॅकडोनल्ड्. प्रकाशन—इ. स. १८१७. पृष्ठे दिलेलीं नाहीत
पण स्थूलपणें १००० वर सहज भरतील. भाषा—इंग्रजी.

जित भारतीय आणि जेते इंग्रज यांच्या यौद्धिक शास्त्रीय ज्ञानाच्या
बलाबलांचा परामर्ष घेणारास हे ग्रंथ अभ्यासणें अत्यावश्यक ठरेल. कारण
या ग्रंथांची रचना मराठी राज्य, निदान पेशवाई सत्ता नष्ट होण्याच्या
वेळेचीच आहे. अशा समकालीन ग्रंथांचा उपयोग समकालीन तौलनिक
ज्ञानमापनाला निःसंशय उपयोगी समजला पाहिजे.

पण हे ग्रंथ जुने सबब त्याज्य गणून त्यांचा संग्रह क्वचितच केला
जाईल. इतकेंच नव्हे, जर चुकूनमाकून ते कोठें संग्रहांत राहून गेले
असतील तर तेथून त्यांचें उच्चाटन केलें जाईल. माझ्या कट्टु अनुभवा-
वरूनच मी हें विधान आपणां तज्ञ ग्रंथपाल मंडळीसमोर आणि ग्रंथालय-
चालकांपुढें सहेतुक करीत आहे. एक शंखविद्येवरील जुना सचित्र इंग्रजी
ग्रंथ मी आमच्या प्राणिशास्त्रीय अध्यापकांकडे पाठविला. किंमत थोडीच
होती. पण ते तो नुसता फुकट ठेवण्यासहि नाकबूल झाले ! पुण्याचें
सरकारी हायस्कूल जेव्हां बंद करण्यांत आलें त्यावेळीं तेथील ग्रंथालयांतील
किऱ्येक जुनं ग्रंथ जुन्या बाजारांत गेले ! शंभर सव्वाशें वर्षांचा संग्रह, पण
त्यांतील अनेक दुष्प्राप्य ग्रंथांची अशी वाताहत झाली ! या काढून
टाकलेल्या ग्रंथांत अत्यंत दुर्मिळ असे गणित विषयावरील युरोपियन ग्रंथ

अखेर रँ. श्री. अप्पासाहेब परांजपे यांचे हातीं लागले तेव्हां कैक वर्षे प्रयत्न करून न मिळणारे दुष्प्राप्य ग्रंथ मिळाल्यानें त्यांस अत्यंत हर्ष झाला ! दुर्दशेच्या अशा कथा एकत्रित केल्या तर त्यांची महाभारताएवढी मोठी विलापिका सहज होऊन जाईल !

आपले आभार मानून अलिबागकरांचें अभिनंदन करण्याचें सोडून मी ' विलाप-रस ' आळविण्यानेंच प्रारंभ केला हें विचित्र खरेंच; परंतु वस्तु-स्थितीच तशी नाही काय ?

आपल्या देशांत अद्यापि बहुसंख्य जनता निरक्षर आहे, आपल्यापाशीं ग्रंथालयांच्या पाणपोया उघडणारे कार्नेजी कुलांतील धनिक नाहीत, आपल्या ग्रंथपालांच्या योगक्षेमाची व शाश्वतीची नीट व्यवस्था अद्यापि लागावयाची आहे, असा सर्व विलापच आपणांला या परिषदांतून करावा लागतो. आज या तिसऱ्या परिषदेतहि आपलें हें दुर्भाग्य संपल्याचें आपणास घोषित करतां येईल काय ? मग माझा तरी उपाय काय ? एकाकाळीं आपल्या या प्रिय भारतभूमीत मोठालीं ग्रंथालये होती आणि ग्रंथपालहि होते आणि त्यांच्या योगक्षेमाची व्यवस्थाहि सन्मानाची होती. ग्रंथालयतत्त्वज्ञानाचे आपले कर्ते अध्वर्यु माझे मित्र श्री. रंगनाथन् यांनीं आपल्या सुप्रसिद्ध ' पंचिकें ' त- (फाइव्ह लॉज् पृ. ५७) वाडीजवळील नागाई येथील शिलालेखाचा दिलेला पुरावा आपल्या स्मरणांत असेलच ! चालुक्य राजा राय नारायण याचा सेनापती आणि अमात्य मधुसूदन यानें शके ९८० (इ. स. १०५९) मध्ये एक वेदशास्त्रशाळा ' अरुवत्थु कंबद गुडी ' नांवाच्या देऊळगांवीं स्थापिली. त्यांत सहा सरस्वतीभांडारिकांची योजना केलेली होती. या भांडारिकांकडेच ग्रंथपालनाचें कार्य सोंपविलेलें होतें आणि त्यांचा परामर्शहि अध्यापकांच्या मापानें करून दिलेला होता !

नागाई येथील पाठशाळेप्रमाणें अनेक पाठशाळा प्राचीन भारतांत होत्या. तेथें मोठाले हस्तलिखित संग्रह होते आणि तेथेहि ज्याप्रमाणें मिसर देशांतील फाराहोंच्या पदरीं कॅलिमॅकससारखें ग्रंथपाल हजारों वर्षांपूर्वीं होते त्याप्रमाणेंच कोणी धर्मपाल, यशपाल, असे आमच्याकडेहि ' पुस्तकागारां ' चे ' पुस्तकपाल ' होऊन गेले असलेच पाहिजेत. आपण हें सदैव लक्षांत ठेवलें पाहिजे. कीं आपला धोर

भारतदेश हा एक विद्यावंतांचा देश आहे. येथे विद्येची नवी प्रतिष्ठापना करावयाची नसून नव्या विद्येची प्रतिष्ठापना करावयाची आहे.

भोज-विक्रमादिकांपासून अलीकडच्या काळांत तंजावरकर शरभोजी महाराज आणि बडोदेकर सयाजीराव महाराज यांच्या काळापर्यंत विद्येचा आणि विद्यावंतांचा प्रतिपाळ आम्ही करीत आलो आहोत. अलीकडच्या कित्येक शतकांत आमच्या पाश्चिमात्य बंधूंनी विद्या-विज्ञानांच्या क्षेत्रांत जी स्पृहणीय प्रगति केली आहे तीपासून जेवढा लाभ आपल्याला करून घेण्यासारखा आहे तेवढा सर्व आपण करून घेतला पाहिजे. ग्रंथपालनविद्या आणि ग्रंथपालनकला या दोन्हींच्या अभिवृद्धीची पाश्चिमात्यांनी पराकाष्ठा केली आहे. पाश्चिमात्यांच्या या प्रयत्नांची माहिती आपणांस नव्याने सांगावयास पाहिजे असें नाही. अलीकडे मराठी ग्रंथालय संघ, कुलाबा जिल्हा वाचनालय संघ-प्रकाशन, पुणे ग्रंथालय संघ, पूजाप्रकाशन, वगैरे संस्था यांच्या द्वारे प्रसिद्ध झालेली किंवा स्वतंत्रपणे कै. विनायक कांडदेव ओक, कै. जनार्जन सखाराम कुडाळकर, कै. रा. गो. कानडे, श्री. रघुनाथ शतानंद पारखी, श्री. शंकर गणेश दाते श्री. वा. पु. कोल्हटकर, श्री. कृ. शं. हिंगवे, श्री. ज्यं. दि. वाकनीस, श्री. वि. कृ. जोशी वगैरे लेखकांनी लिहिलेली ग्रंथालयांचे महत्त्व आणि शास्त्रीय वर्गीकरण वगैरे विषयांचे विवेचन करणारी अत्यंत उपयुक्त पुस्तके प्रसिद्ध झाली आहेत. ही फार संतोषाची आणि अभिमानाची गोष्ट आहे. यांतील पंचामृत आणि पंचारती यांसारख्या ग्रंथांत श्री. प्रियोळकर प्रभृति सूक्ष्मदृष्टि आणि मार्मिक विद्वानांची भाषणे आणि लेख संग्रहित केलेले सांपडतात. हे सर्व साहित्य अत्यंत मार्गदर्शक आणि अभ्यसनीय असें आहे. ठाणे, मुंबई, पुणे वगैरे ठिकाणी गेल्या पन्नास साठ वर्षांत मराठी ग्रंथालयांची स्थापना आणि जोपासना किती कष्टाने आणि चिकाटीने करण्यांत आली हे आपणां सर्वास विदित आहेच. गुर्जराधिपति कै. सयाजीराव महाराज यांनी ग्रंथालय-प्रसाराच्या कामी जी महनीय कामगिरी केली ती अखिल भारतीयांच्या आदरास पात्र झालेली आहे. आणि या कामगिरीचा वारसा सांप्रत मुंबई राज्याकडे आलेला आहे. आणि बडोदा राज्याचे ग्रंथालयाधिकारी यांच्याकडेच मुंबई राज्यांतील ग्रंथालयांचे नियमन सोपविण्यांत आले आहे. हाही योगायोग लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. महाराष्ट्राची ही काम-

गिरी आणि तिचा स्फूर्तिप्रद इतिहास कोणासही अभिमानास्पद आणि संतोषा-
वह झाल्याशिवाय राहाणार नाही. ज्या अलिबाग नगरीत आपण आतां
जमलों आहोंत तीहि या ग्रंथालयविषयक चळवळीचें एक जागृतें आणि
जिवंत केंद्र आहे. अशा परिस्थितीत आपण आपल्या पुढील प्रगतीचे टप्पे
काळजीपूर्वक, सर्वांच्या सहकारानें ठरवून पुढची पावले टाकलीं पाहिजेत हें
उघड आहे. या कामीं मला कांहीं अल्पस्वल्प साहाय्य करतां आल्यास,
निदान विचाराच्या रूपानें, तें आपणासारख्या अनुभवी आणि कळकळीच्या
कार्यकर्त्यांपुढें सादर करावें या दृष्टीनें मी पुढें कांहीं विचार मांडीत आहे.
त्यांची ग्राह्याग्राह्यता ठरविणें आपणांकडे आहे.

संयुक्त महाराष्ट्र कायद्यानें स्थापित करणें ज्यांच्या हातीं आहे ते आपलें
कर्तव्य केव्हां आणि कसें करतील तें करोत. आपण आपल्या मनांत त्याची
स्थापना निश्चितपणें करून त्यापमाणें आपलीं कायें वाढीस लावलीं पाहिजेत.
आपला महाराष्ट्रग्रंथालय संघ आहे. अर्थातच अखिल महाराष्ट्र ही आपल्या
कार्याची क्षेत्रमर्यादा आहे. या क्षेत्रमर्यादेसाठीं आपण प्रथम आपल्या ध्येयाचें एक
शेवटचें टोंक ठरवूं. माझ्या दृष्टीनें सकल महाराष्ट्राकरतां आणि महाराष्ट्रीय-
करतां महाराष्ट्रांत महाराष्ट्राचें एक महत्तम राष्ट्रीय ग्रंथालय-त्रिबिलओथेक
नासिओनाल-स्थापन करणें हें तें ध्येय असावें. या महत्तम महाराष्ट्रीय ग्रंथाल-
यांत पृथ्विविरील जेवढी ग्रंथसंपत्ति संग्रहीत करतां येईल तेवढी संग्रहीत केली
जावी. हें ध्येय संपूर्ण सांगतेला गेलें असें कधींच होणार नाही. वाढत्या
क्षितिजाप्रमाणें तें नेहमींच दूर दूर पळत जाईल. तथापि आपण प्रयत्नशील
राहून त्याचा पाठलाग सोडतां कामा नये.

आकड्यांमध्ये बोलावयाचें झाल्यास या ध्येयाची सिद्धि म्हणजे लक्षावधि
पुस्तके एकत्र करणें, सांभाळणें आणि त्यांची देवघेव करणें असा होतो आणि
खर्चाच्या दृष्टीनें याचा हिशोब लक्षांतच करावा लागेल हेंहि उघड आहे. हें
नुसतें ऐकतांना कोणाला सहज म्हणतां येईल कीं उचलली जीभ आणि
लावली टाळ्याला म्हणून आणि हें जाणूनही जीभ उचलून मी हें बोलत
आहे. महाराष्ट्र जर ज्ञानसंपन्न करावयाचा असेल तर अशा ग्रंथालयाची
जोड दिल्याशिवाय गत्यंतर नाही. प्राप्त परिस्थितीत या ध्येयासिद्धीसाठीं
वाटचाल आरंभल्यास, न जाणो, एकादें शतकही या ध्येयाला प्रत्यक्ष आकार

देण्यांत खर्च होईल. आणि हीं कामें अशींच असतात. निष्ठावंतानीं पाया भरावा, दूरवर दृष्टी ठेवावी, हातीं असलेल्या साधनांचा भरपूर उपयोग करावा म्हणजे दोन हस्तक आणि एक मस्तक एवढ्याशा भांडवलावर आरंभलेल्या ध्येयाच्या बीजाला अंकुर फुटून डंवरलेल्या वटवृक्षाचें भव्य स्वरूप त्याला कालगतीनें प्राप्त झाल्याशिवाय राहात नाही. निष्ठेच्या खताचा भरपूर पुरवठा मात्र कधीं कमी पडू देतां कामा नये.

महाराष्ट्राला ज्ञानसंपन्न करणें म्हटलें तर मराठी भाषा हेंच त्याचें प्रमुख साधन राहिल. आणि मराठी भाषेमध्ये सगळ्या महाराष्ट्राला ज्ञानसंपन्न करण्याचें सामर्थ्य संपूर्णपणें विकसित व्हावयाचें असेल तर मराठी भाषा हीच ज्ञानवहनाचें मुख्य साधन म्हणून अवलंबिली पाहिजे. अलीकडे आमच्या कित्येक मुत्सद्यांच्या मनांत मराठी भाषेला जिल्हाबंधनाची वई घालावी आणि वईपलीकडील मैदान हिंदी भाषेला मोकळें करावें असा एक गोंडस विचार आला आहे. पण या विचारांत मराठी भाषेला रक्तक्षय लागण्याची स्वच्छ सोय आहे हें थोडा विचार केला असतां लक्षांत येण्यास अडचण पडूं नये. या प्रकरणीं मुंबई उपनगर व ठाणेंजिल्हा वाचनालय परिषदेच्या दुसऱ्या अधिवेशनाचे (सन १९४५) अध्यक्ष श्री. बा. गं. खेर यांच्या पुढील मननीय विचारांची मी आपणांस आठवण देतो. “भाषावार प्रांतरचना व दर मुख्य भाषा असलेल्या प्रांतांत त्या भाषेची युनिव्हर्सिटी स्थापन करणें जरूर आहे. महाराष्ट्र, गुजरात व कानडी भाषा शिक्षणाचें माध्यम असलेल्या युनिव्हर्सिटीच्या स्थापन झाल्याशिवाय सार्वत्रिक ज्ञान-प्रसार होणें कठिण आहे. या भाषा शिक्षणाचें माध्यम करावयाचें झाल्यास त्यांतून सर्व शिक्षण देतां येईल असे ग्रंथ तयार झाले पाहिजेत. आपणांस हें काम प्रत्यक्ष हातांत घेता आलें नाही तरी त्याचें महत्त्व ओळखून त्यास पोषक अशा सर्व प्रवृत्ती आपण केल्या पाहिजेत. त्यायोगें जनतेत ज्ञानप्रसार करण्याचें कार्यास चालना मिळणार आहे. उच्च शिक्षणाचें माध्यम सध्यां इंग्रजी भाषा असल्यामुळे ज्ञान जनतेपर्यंत पोचू शकत नाही. शिक्षणाचें माध्यम मातृभाषाच असली पाहिजे हें तत्त्व आतां सार्जेट रिपोर्टानेंच नव्हे तर इतर प्रख्यात शिक्षणतज्ञांनीं मान्य केलेलें आहे. याचा परिणाम

ग्रंथरचना वाढण्यांत होईल व लायब्ररी चळवळीस त्यामुळे खूप जोर येईल.” (पंचारती पृष्ठ ६२)

श्री. खेर यांनी काढलेले वर दिलेले उद्गार सदैव ध्यानांत ठेवण्यासारखे व अनुसरण्यासारखे आहेत. बदल करण्याजोगे अपसिद्धांत त्यांत नाहींत. म्हणून आपण तेच प्रमाण मानून त्याप्रमाणे आपलीं कार्ये चालविली पाहिजेत. जिल्ह्याच्या पिंजऱ्यांत मराठी भाषेला बांधून ठेवण्याचा उपक्रम करणारांच्या आपण लक्षांत आणून दिले पाहिजे कीं ती तेथे कोडून राहण्यास कधींच इच्छिणार नाहीं. मनुचा मासा जसा मोठा होत गेला तशी ती जिल्ह्याचे पिंजरे फोडून दशादिशांना आक्रमून टाकल्याशिवाय राहणार नाहीं. तिच्या कुळीचा हा स्वभाव ज्ञानेश्वरापासून मोरोपंतापर्यंत सर्वांनी उद्घोषून सांगितला आहे. मोरोपंतांच्या आर्याविषयी पंढरपूरकर प्रल्हाद बडवे जे म्हणाले ते याची साक्ष देईल—

ज्या उपजतांचि गेल्या काशी—रामेश्वरा नमायाला ।

आर्यांना प्रौढपणें जगतीतल हें पुरें न मायाला ॥

मराठी ग्रंथालयांचे अभिमान्यांनो आणि सेवकांनो, तुम्हांला एवढा इशारा बस होईल असे मी समजतो. मराठी भाषेत आणि मराठी भाषेतून सर्वोच्च ज्ञानाचा प्रवाह जर अखंडपणें आणि अनिर्वंधपणें खळखळत राहिला नाहीं तर आपलीं वाचनालयें आणि ग्रंथालयें स्थापण्याचें आणि त्यांच्या साठी कष्ट करण्याचें कांहींच विशेष कारण उरत नाहीं, हें आणखी निराळें फोडून सांगावयास पाहिजे असे नाहीं. जिल्हाबंधनी तत्त्वज्ञान आपण गृहीत केले तर आपण सांप्रत जी कित्येक हजार मराठी ग्रंथांची आकडेमोड करतां आणि त्यांच्या वर्गीकरणासाठी द्विबिंदु, चतुर्बिंदु योजनांचे पट तयार करीत असतां तोच आपला क्रम निरर्थक आणि अतिक्रमणाचा ठरेल. मराठी ग्रंथ मोजण्याचें आपले गणित, आणि आपले वर्गीकरण मग आपल्याला पुष्कळच आटोपशीर करावें लागेल. किंबहुना तो खटाटोपही आपण सोडल्यास फार बिघडणार नाहीं.

पण मी असे समजतो कीं ही परिषद आपण विसर्जनासाठी बोलावली नसून संवर्धनासाठीच बोलावली आहे आणि तें संवर्धन करावयाचें असेल

तर वर निर्दिष्ट केलेले ध्येय आपण अंगिकारिले पाहिजे. त्यांत धरसोड किंवा डंडळितपणा कार्मी यावयाचा नाही.

व्यक्तिकृत ग्रंथसंग्रह हेच सार्वजनिक ग्रंथसंग्रहांचे पूर्वज होत. अद्यापि व्यक्तिकृत ग्रंथसंग्रह चालूच आहेत आणि यद्यपि सर्व सुखसोयींनी युक्त आणि संपन्न अशीं सार्वजनिक ग्रंथालये आपण चालविलीं तरी स्वतःचें ग्रंथसंग्रहालय ठेवण्याचा हव्यास कमी पडणार नाही. उलट तो एका परीने वाढीसच लागेल. स्वतःच्या संग्रहांतील ग्रंथ स्वतःच्या सोयीने, अभिरुचीने आणि आवश्यकतेप्रमाणे दिवसारात्रीं वाटेल तेव्हां वापरतां येतात. तसें सार्वजनिक ग्रंथालयाचें सभवत नाही. आणि खाजगी ग्रंथसंग्रहांची वाढच खुंटेल तर ग्रंथप्रकाशनच थंडावेल !

आज खाजगी ग्रंथालयांची आपण विशेष दखल घेत असल्याचें दृष्टोत्पत्तीस येत नाही. परंतु ज्याप्रमाणे खाजगी असली तरी एखादी कलाकृति तिच्या अनुपम सौंदर्यामुळे समस्त राष्ट्रीय किंवा सामाजिक महत्त्वाची ठरते आणि तिच्यावर राष्ट्राचा किंवा समाजाचा एक प्रकारचा अधिकार उत्पन्न होऊं शकतो, तोच न्याय खाजगी किंवा व्यक्तिगत ग्रंथसंग्रहालाहि लागू करणें अयोग्य ठरणार नाही. अर्थात् ग्रंथालय खाजगी आहे या सबबीवर तें आपल्या उपेक्षेचा विषय होतां कामा नये. उलटपक्षीं खाजगी ग्रंथसंग्रह करणाऱ्याला भय वाटेल, तो त्या कार्मी उदासीन राहिल किंवा उबगेल असेंहि कांहीं आपण करतां कामा नये. असा हा दुहेरी पेंच आहे. तथापि आवश्यक चातुर्याच्या व कौशल्याच्या आश्रयानें तो सुटण्यासारखा आहे.

तूर्तपक्षीं खाजगी किंवा व्यक्तिगत अशा मातबर ग्रंथसंग्रहांचा शोध लावून त्यांची नोंद केली पाहिजे. मग त्या संग्रहाधिपतींकडे पायरव चालू ठेविली पाहिजे आणि असे उपाय योजिले पाहिजेत कीं जेणेंकरून ते ग्रंथसंग्रह त्या धन्यांचे पश्चात् कोणत्या तरी रूपानें सुरक्षित राहतील. ते जर सार्वजनिक उपयोगार्थ मिळतील तर सर्वोत्तम पण ते कोणी वारसदारांनी आपसांत वाटून घेतले किंवा फुटकळ विकले किंवा त्यांला पाय फुटूं दिले तर ? या घटना टळतील असे प्रयत्न सर्वात्मना केले पाहिजेत. सरकारी धोरण आणि कायद्याची आखणी या धोरणसिद्धीला पोषक राहिल अशी व्यवस्था झाली पाहिजे. मात्र अन्याय न होईल, ' कुठून हा संग्रह केला ' असा पश्चात्ताप

कोणास न वाटेल असाच सर्व बनाव घडवून आणिला पाहिजे आणि या सर्व कृत्यांचा परिणाम वैयक्तिक ग्रंथसंग्रहांच्या हव्यासाला पुष्टि देणाराच होईल असे केले पाहिजे.

तंजावरच्या विद्याभिलाषी, श्री शरभोजी महाराज भोसले यांनी केलेला 'नवविद्याकलानिधिशाले'चा चिरस्मरणीय व अपूर्व लिखितमुद्रित तामिळ, मराठी, इंग्रजी ग्रंथांचा संग्रह आज आपल्या दृष्टीस अभंग पडतो. याचे कारण एकच की करवीरकर, तंजावरकर प्रभृति भोसले यांचा वाद पडला असतां सर्व वाद्यांना सुबुद्धि सुचवून हा शरभोजीसंग्रह व एक लक्ष रुपये ह्यांवरील वाद सर्व वाद्यांकडून सोडून देवविला ! (१९१८). पण याच्या उलट कादंबरीकाराग्रणी कै. हरि नारायण आपटे यांच्या पश्चात् त्यांच्या उर्वरित अपूर्व संग्रहाची दुर्दशा चांगल्या चांगल्या मार्मिक व ज्ञानी समजल्या गेलेल्या मंडळीकडून उडालेली मी समक्षच अनुभविलेली आहे ! तीच गत सुविख्यात भारतीय कीर्तीचे परिगणनाप्रवीण कै. रावत्र. गणेश व्यंकटेश जोशी यांच्या ग्रंथसंग्रहाची झालेलीहि पाहिली ! या विद्वच्छ्रेष्ठाने आपला अपूर्व ग्रंथसंग्रह पुण्यांतील भाटवडेकरांच्या वाड्यांतील मेहुणपुण्याच्या कोपन्यावरील आपल्या त्रिन्हाडी इ. स. १९१०—११ मध्ये सर्व अभ्यासू जनांस मुक्तद्वार ठेविला होता. अशांच्या संग्रहांचीहि कदर झाली नाही ! परवांच महाराष्ट्र भाषेचे नितांत अभिमानी सेवक नाना पावगी यांनी जीवापाड कष्टाने जपून ठेवलेला ग्रंथसंग्रह बाजारांत फुटकळ विक्रीला आलेला पाहिला ! इतकेच कशाला, माझे सहकारी प्रख्यात इतिहाससंशोधक आणि गणकाग्रणी कै. दत्तोपंत आपटे यांचा लहानसाच पण वेचक संग्रह असाच पुस्तकविक्रयांकडे जाऊन पडला ! दत्तोपंतांच्या निवडक ग्रंथांत किंवा गणपतराव जोशी यांच्या अनेक ग्रंथांत त्यांच्या हातचीं टिपणें, टीका व शोध असत ! असें कांहीं जुने ग्रंथ मी पुनः संग्रहून ठेविले आहेत. एवढे लोकप्रिय राम गणेश गडकरी पण त्यांची तीच कथा त्यांच्या हातचीं टिपणें असलेल्या मजजवळील पंचदशीवरून कळून येईल. काल परवांच कारवाराकडील एका अध्यात्मप्रेमी मराठा गृहस्थाचा बहुसाल ग्रंथसंग्रह बाजारांत आला आहे ! अशा एक ना दोन गोष्टी ! किती सांगाव्या ? यावर आपण जर कांहीं उपाय करणार नाही आणि या दुर्घटना घडणार नाहीत असा बंदोबस्त करणार नाही तर आपल्या

वि. १ इ. १
११/१२
१२

जमण्याचा व परिषदांचा काय उपयोग होईत वरून नळ सोडला आणि तळांतून पाणी जाण्याचा मार्ग मोकळा ठेवला तर हौद कसा भरेल ?

या दुर्घटना टाळण्यासाठी आणि वर सांगितलेले आपले महत्तम राष्ट्रीय ग्रंथालयाचे ध्येय साध्य करण्याचे दृष्टीने मी माझ्या मनांत आलेल्या कांहीं युक्ती येथे मांडतो. आपल्यासारख्या परिषदांचे बळ मुख्यतः सहकार्यप्रवृत्ति हेच होय. या बळाचा जास्तीत जास्त आविष्कार आपण करून दाखविला पाहिजे. अशक्य ते शक्य करून दाखविण्याचा चमत्कार या सहकाराच्या आविष्काराने घडून येईल यांत मला कसलीही शंका नाही.

प्रथम एक सूत्र सांगतो ते असे की यापुढे एकही पुस्तक आपण सहजा-सहजी नष्ट होऊं द्यावयाचे नाही, बंबांत, कचऱ्याच्या पेट्यांत किंवा रद्दीत जाऊं द्यावयाचे नाही. माझ्यासारख्या रद्दी चाळणाऱ्या छांदिष्टाला रद्दीतील रत्ने पुष्कळ मिळाली आहेत. प्राचीन कागदच अशा रीतीने हातीं आले आहेत असे नसून कै. नामदार गोखले यांनी आपल्या आयुष्यातील एका आणीबाणीच्या प्रसंगी आपल्या मनांतील हृदय आपले तरुण मित्र आणि सहकारी श्री. आप्पासाहेब परांजपे यांना ज्यांत लिहून कळविले होते असे बहुमोल पत्र एका चिवडेवाल्याच्या रद्दीतून आमच्या एका मित्राने नुकतेच सोडवून आणलेले आहे. म्हणून यापुढे फुकटाफुकटी आपले वाङ्मयधन नष्ट होणार नाही याविषयी आपण फार जागृत राहिले पाहिजे. एक मनाचा निश्चय आणि आपणा सर्वांचा त्या प्रकरणी सहकार लाभेल तर शेकडो रुपये खर्चूनही जी गोष्ट होणार नाही ती गोष्ट जवळ जवळ बिनखर्ची पदरांत पडेल.

मला माहित आहे की आपली ही परिषद महाराष्ट्र ग्रंथालयांची आहे. तेव्हां साहजिकच आपल्या कार्यकर्त्यांचा जर असा समज झाला की आपण फक्त मराठी पुस्तकांचाच परामर्ष घेणार तर त्यांत कांहीं वावगे नाही. पण यांत एक धोका असा येतो की सहजासहजी हातीं आलेली बंगाली, कानडी, गुजराती, उर्दू किंवा फ्रेंच, जर्मन, हिब्रू अशीं पुस्तके आपण घेणार नाही. आणि मग हा बिनवारशी माल वर दाखवलेल्या चुली आणि बंब वगैरेच्या लोकांप्रत पावून उद्धारगतीला जाईल. यासाठी सावध राहिले पाहिजे. याला पैसा नको; योजकता आणि जागरूकता पाहिजे.

यावर असा आक्षेप येईल कीं ' होय, तुमचें सर्व म्हणणें खरें आहे. पण जेथें मराठी पुस्तकेच ठेवावयास आमच्या जवळ जागा नाही आणि आम्हांला स्वतःलाही बसण्यास जेथें भरपूर सोय नाही तेथें हें लटांबर आम्हीं कसें पत्करावें ? ' अडचणीवर तोड असतेच. सहकाराचा आश्रय केल्यास अडचणी दिसतात तेवढ्या कठिण ठरणार नाहीत. कांहींही करून हातीं आलेलें असें घन थोडा वेळ कोठें तरी अडकवून ठेवावें. आपण जर एखाद्या सासवडच्या पुरंदऱ्यांच्या रिकाम्या वाड्याच्या विस्तीर्ण बळदासारखीं आपल्या महाराष्ट्रांत गांवोगांवीं आढळणारीं बळदें या कामासाठीं मिळवून उपयोगांत आणलीं आणि तेथें या निर्वासितांची सोय केली तर बंत्रांत जळून जाण्यापेक्षां बळदांत सुखानें घोरत पडणें त्यांना परवडेल. मग सोयीप्रमाणें आणि सवडीप्रमाणें हे गट्टे सोडून त्यांची विल्हे करतां येईल. नंतर जर आपण कांहीं निवडक ठिकाणीं या विल्हे केलेल्या मालाचा एक एक भाग विषयवारीनें वाटून संग्रहार्थ पाठवून दिला तर कांहीं काळ त्या स्थितींत जाईल आणि जेव्हां आपली आणखी पुढली तयारी होईल त्या वेळेला त्याची योग्य आणि शास्त्रीय अशी व्यवस्था आपण लावूं शकूं.

कुणाकडे आणि कोठें काय मिळेल याचा कांहींच अदमास सांगतां येत नाही. आणि मी तर मिळेल त्याचा संग्रह करावा, कांहीं टाकूं नये, असा दंडक घालूं पाहात आहे. कारण मला महत्तम राष्ट्रीय ग्रंथालय केव्हांतरी सिद्ध करावयाचें आहे. मी आणि माझा देश पैशाच्या बळांत फार कमी आहोंत. म्हणूनच अशी ग्रंथभिक्षा अंगीकारण्यास मी आपणांस प्रवृत्त होण्यास सुचवीत आहे. एका जागीं सर्व परकीय भाषांतील ग्रंथ तर दुसऱ्या जागीं सर्व प्राचीन भाषांतील ग्रंथ आणि तिसऱ्या जागीं केवळ गणित-ज्योतिषाचे ग्रंथ अशी तात्पुरती वाटणी करून मी कांहीं वर्षे अडचण निभावून नेईन. पण ग्रंथ नष्ट होऊं देणार नाही. कारण मी ओळखून आहे कीं या मार्गानें माझ्या महत्तम राष्ट्रीय ग्रंथालयासाठीं लाख पन्नास हजार ग्रंथ दहा पांच वर्षांत मी सहज जमा करीन. तुम्हीं सर्वांनीं सहकारी झाले पाहिजे; मग या ग्रंथांत एखाद्या पुस्तकाच्या अनेक प्रतिसुद्धां असूं शकतील त्याही मी टाकून देणार नाही. सोयीनें वाटून देईन. एकांतिक दिसणाऱ्या अशा घोरणाचा असा पुरस्कार मी जाणूनबुजून करीत आहे. कारण प्राप्त परिस्थितींत भग-

वनामजपानें जसा मोक्ष सुलभ होतो तसा माझ्या ध्येयसिद्धीचा मोक्ष या उपायानें सुलभ होणार आहे.

ग्रंथांचा उपयोग कोणास कसा होतो आणि कसा करावा लागतो याला कांहीं सीमा नाही. आंतील मजकुराचाच अभ्यास होऊं शकतोअसें नसून बांधणी, शाई, आकार, छपाई, कागद, चित्रीकरण, सजावट, प्रकाशन-स्थळ, प्रकाशक अशा शकडों बाबींचा स्वतंत्र अभ्यास होऊं शकतो. अशा अभ्यासाला सर्व आवृत्त्यांची गरज असते. छापण्याची कला निघाल्यापासून कोणा अँडिसन-जॉन्सन किंवा डांटे-कालिदास किंवा गीता-बायबल यांना मुद्रणसंस्कार केव्हां, कोठें कोठें, कसकसे घडले त्याचा अभ्यास करण्यासाठीं त्या त्या वेळीं छापलेली जितकी सामुग्री मला पत्यक्ष पाहावयास मिळेल तितका माझ्या अभ्यासास मला जिवंतपणा आणि प्रमाणभूतता आणतां येईल. इंग्लंडांत सुमारे अठराशेंच्या आसपास छापलेल्या अँडिसन, स्टील, किंवा जॉन्सन यांच्या ग्रंथांच्या जुन्या आवृत्त्या मिळाल्या त्यांचा याच दृष्टीनें मी संग्रह केला आहे. वानगीदाखल कांहीं येथेही आपणास दाखीवण्याकीरतां आणला आहे. हे ग्रंथ वाङ्मयाचे असले आणि मी इतिहासाचा शिक्षक असलों तरी मला त्यांचा फार उपयोग आहे. एका अंगाला हे ग्रंथ ठेवीन आणि दुसऱ्या अंगाला हे ग्रंथ छापले गेले त्याच वेळीं आपलें कर्तृत्व गाजवीत असलेले माझे मराठी पूर्वज यांची ग्रंथविषयक हालचाल समजण्यासाठीं त्यांनीं कामावर लावलेल्या लेखकांकडून आपल्या उपयोगासाठीं हातीं लिहून घेतलेले अनेक पुराणे ग्रंथ तुलनेसाठीं मी वरील इंग्रजी ग्रंथांच्या शेजारी ठेवीन. तेव्हां मला पक्का भरवसा आहे कीं मुद्रणकलेचा इंग्लंडादि देशांवर पडलेला प्रभाव आणि आमच्या इकडील त्याच्या अभावाची अवस्था यांचा जसा ठसा मला माझ्या तरुण विद्यार्थ्यांच्या मनावर खोल आणि परिणामकारक तऱ्हेनें उठवितां येईल तसा दृश्य परिणाम केवळ सनावळ्या सांगून आणि रसपूर्ण प्रवचन करून मला कदापि करतां येणार नाही. मग असे हे जुने इंग्रजी ग्रंथ आणि त्यांच्या जुन्या आवृत्त्या त्याहूनही सरस अशा नव्या आवृत्त्या मिळत असतां संग्रहून ठेवावे असा जो आग्रह मी करीत आहे त्यांतील मर्म आपल्या ध्यानीं सहज येईल. आणखी एक उदाहरण देतो. इंग्रजी अंमल सुरू झाला तेव्हां महाराष्ट्रांत कर्नल जार्विस याच्या नेतृत्वाखालीं युरोपियन

गणित विद्येचीं पुस्तकें मराठींत करविण्यांत आलीं. मूळ इंग्रजी ग्रंथ हट्टन प्रभृतींचे होते. त्यांचे मराठी तर्जुमे करण्यांत आले. या तर्जुम्यांची यथार्थ परीक्षा करावयाची तर हट्टन प्रभृतींचे शालोपयोगी गणित ग्रंथ पाहावयास मिळाले पाहिजेत. आमचीं मराठी पाठ्य पुस्तकें देखील अव्वलपासून अखेरपर्यंत सर्व आवृत्त्यासुद्धां एकत्र संग्रहून ठेवलेलीं आढळत नाहींत; तेथे शंभर दीडशें वर्षांपूर्वीचीं आजच्या शिक्षणाला निरुपयोगी ठरलेलीं हट्टन प्रभृतींचीं पुस्तकें कोण, कशाला संग्रहून ठेवतो ? पण मग आमचा तो तांत्रिक अभ्यास कसा करावयाचा ? म्हणूनच मी सर्वसंग्रहाचा अट्टाहासानें पक्षपात करीत आहे.

कांहीं जुन्या पुस्तकांवर तीं ज्यांस बक्षीस दिलीं त्यांचीं नांवे व तीं देणारांच्या सहा वगैरे आढळतात. असलीं पुस्तकें त्या दृष्टीने संग्राह्य नव्हेत काय ? असे एक ना दोन शेकडो उपयोग होणार असल्यानें सर्व-संग्रहाचा माझा पक्ष मला अगदीं बलवान वाटतो. कालांतरानें कोणी कसलेहि मोल दिलें तरी दुर्मिळ ग्रंथ पाहावयासहि मिळणार नाहींत. कोहिनूराच्या मोलानें अशा पुस्तकांचे सौंदर्य अन्य देशांत झालेले आपण अधूनमधून वाचतो. तो एक छांदिष्टपणाचाच प्रकार नसून शैक्षणिक उपयुक्ततेचाहि भाग त्यांत आहे हीहि गोष्ट कोणी दृष्टिआड करूं नये.

मुद्रितांबरोबरच लिखितांचाहि संग्रह सहजासहजी हातीं आल्यास टाकूं नये असाहि माझा आग्रह आहे. हातीं येतील तीं ध्यावीं आणि तीं आपणांकडे सोय नसल्यास लिखित-संग्रह-शाळांकडे पाठवावीं. पण टाकूं नये. कै. दादोबा पांडुरंग यांच्या 'माबाईच्या ओव्या' याचें हस्तलिखित- (प्रियोळकर, पंचारती पृष्ठ १७)---मी मुंबईच्या पायरस्त्यावरील गळाळ्यांतून हुडकून मातीमोलानें घेतलें. तें आज आपल्याला पाहाण्यासाठीं बरोबर आणलें आहे. म्हणून अशा बहुमोल संपत्तीचाहि त्याग आपण करूं नये. आणि तीविषयीं अलिप्तपणा ठेवून वागूं नये.

ध्येय निश्चित केल्यावर आणि सहकाराचा आश्रय करण्याचें ठरविल्यावर आपण नेमलेलें सहकारी मंडळ अधूनमधून जमत जाईल आणि झाल्या प्रगतीचें मोजमाप काढीत जाईल असा मला भरवसा आहे.

ग्रंथालयांची चळवळ आपणांकडे अलीकडेच सुरू झाली आहे. तिचा जो हाल मला शिक्षणखात्याच्या १९४९-५०च्या वार्षिक वृत्तांत

आढळला तो आपल्या लक्षांत येण्यासाठी कांहीं उपयुक्त कोष्टकावली मी शेवटी परिशिष्टांत जोडल्या आहेत त्या आपण पहाव्या. आपल्या मुंबईच्या मध्यवर्ति ग्रंथालयासंबंधाने या वार्षिक वृत्तांतंत पुढील विधान आढळते. ' इट इज क्लीअर दॅट दि सेंट्रल लायब्ररी, बाँबे वॉझ दि लीस्ट सक्सेसफुल इन अॅट्रॅक्टिंग अँड एंगेजिंग दि अटेंशन ऑफ दि पब्लिक ' (पृष्ठ १२९) आणि म्हणून या ग्रंथालयाचे आकर्षण आणि शोभिवंतपणा वाढवावा अशा प्रकारच्या सूचना वजनदार समित्यांनी केल्याचे अहवाल सांगतो. तोच अहवाल हेहि सांगतो की, खर्ची पडलेल्या दर रुपयामागे तालुका ग्रंथालयांत वाचकांची संख्या सर्वांत मोठी म्हणजे २६ अशी पडली तर ती या मध्यवर्ति ग्रंथालयांत केवळ ३।१०० पडली. वजनदार समित्यांनी सुचवलेले उपाय कदाचित् अमलांत आणले जातील असे भय मला वाटते. या मध्यवर्ति वाचनालयाचे जातक वर्तवितांना दहा अकरा वर्षापूर्वी म्हणजे १९३९-४० मध्ये मुंबईच्या म्युनिसिपालिटीने अगोदरच संशय व्यक्त केला होता की अशा ग्रंथालयाची मागणी मुंबईत फारशी दिसून न यावी. ('इन दि रिप्लाय टु आवर क्वेश्चनेअर रिसेव्हड् फ्रॉम दि बाँबे म्युनिसिपॅलिटी डाउटस् हॅव बीन एक्स्प्रेस्ड अँज टु व्हेदर ए सेंट्रल लायब्ररी बुइल वी मच इन डिमांड अॅट बाँबे-ला. डे. क. रिपोर्ट १९३९-४० पृष्ठ २५). वजनदार समित्यांना या संशयाची अद्यापही फारशी मातब्बरी वाटली नसावी असे त्यांच्या आकर्षक सूचनांवरून वाटते. पण सरकारी अहवालांतील वर सांगितलेली वस्तुस्थिति ध्यानी घेतली असता वजनदार समित्यांपेक्षा विचारी समित्यांची योजना करून मग निर्णय घेणे अधिक सावधगिरीचे ठरेल. आपण तज्ञ मंडळींनी या परिषदेत सरकारला साहाय्यभूत होईल, असे कांहीं मार्गदर्शन केल्यास ते समयोचित ठरेल.

तालुका-ग्रंथालयांच्या विषयी समाजांत उत्सुकता दिसून येत असल्याचे अहवालावरून दिसते. ही उपयुक्तता अधिक वाढविण्यासाठी या ग्रंथालयांतून पाठकांची योजना केल्यास लोकशिक्षणाचा इष्ट हेतु अधिक सिद्धीला जाईल. आपला बहुसंख्य समाज साक्षर नाही. पण म्हणून तो सुशिक्षित नाही असे समजणे माझ्या मते मोठी चूक होईल. आमचा शेतकरी किंवा आमचे लोहार-चांभार आपापल्या कामांत पुष्कळच वाकब्रगार असल्याचे दिसून येते. म्हणजे

स्वकर्मशिक्षेत ते परंपरेच्या बळावर बरेच शिक्षित आहेत असे म्हणतां येतें. साक्षरतेनें त्यांची योग्यता अनेक पटीनें वाढेल हें खरें आहे आणि तसे प्रयत्न अवश्य चालू ठेवले पाहिजेत. पण माझ्या मते लोकशिक्षणाचें सर्वसुलभ आणि सर्वश्रेष्ठ साधन 'श्रुति' हें आहे. म्हणूनच नवविधाभक्तीमध्ये श्रवण-भक्तीला पहिलें स्थान दिलें आहे. आमच्या आद्य ग्रंथांना 'श्रुति' म्हणतात, त्यावरूनही हेंच मर्म प्रकट होतें. कै. खापर्डे यांनीं एक वेळ असें मार्मिक दिग्दर्शन केलेलें होतें कीं, इंग्रजीत साधारण विद्यानाला 'वेल्फेड' असें म्हणतात तर आमच्या परंपरेत आम्ही त्याला 'बहुश्रुत' म्हणतो. एतावता श्रुति हेंच लोकशिक्षणाचें सर्वाधिक महत्साधन आहे. या परात्पर साधनाचा प्रभाव रेडिओवरून नित्यशः कळून येत आहे. सर्व जनता साक्षर होईल तेव्हां होवो. पण जर जुन्या हरदासपुराणिकांप्रमाणें या निरक्षर जनतेला वृत्तपत्रें आणि छोटीं छोटीं पुस्तकें कोणी पुनःपुन्हा ऐकवील तर कानाच्या द्वारे त्यांच्या ज्ञानबीजाचें उत्कृष्ट पोषण होईल आणि आपला सारा समाज सुशिक्षित या संज्ञेला पात्र होईल. म्हणून ठिकठिकाणच्या वाचनालयांतून पाठकांची योजना करून निरक्षरांना ज्ञान श्रुतिगोचर केलें तर फारच मोठा लाभ पदरीं पडेल.

श्रुतीचा विषय निघालाच आहे. तेव्हां सरकारास एक आग्रहाची सूचना जनतेच्या पक्षपातानें करावयाची आहे. देशी भाषांतून रेडिओवरून जे सहस्रशः कार्यक्रम होतात, त्यांतील निवडक कार्यक्रमांना जर मुद्रित स्वरूप दिलें तर लोकशिक्षणासाठीं उपयुक्त अशा वाङ्मयाचा पर्वत उभा राहील. तीच दृष्टि लागली म्हणजे कार्यक्रमांतही सुधारणा होईल. श्रुतिशिक्षण परिणामकारक होण्यासाठीं पुनःश्रवणाची फार आवश्यकता असते. याकामीं हें श्रुतमुद्रित साहित्य पुनःसंस्काराला पाठकांच्या द्वारे कार्यान्वित करतां येईल. सरकार या रेडियोसाहित्यावर कृपणासारखा मालकी हक्क ठेवून बसलें आहे. पण त्याला मुद्रितरूप देण्यासाठीं कांहीं हालचाल करीत नाही. मागितल्या परवानगीवरून जें फुटकळ प्रकाशन होतें तें हिशोबांत घेण्यासारखें नाही. तसा प्रयत्न बुद्ध्या केला पाहिजे. योजनापूर्वक तो चालविला पाहिजे. ग्रंथालयें, ग्रंथपाल, पाठक आणि रेडिओ यांनीं सहकार्यानें चालल्यास फार चांगलें यश पदरीं पडेल. पठनकला ही वाढीस लागेल आणि कुशल पाठकांचा नवा लोकशिक्षक वर्ग निर्माण होईल.

ग्रंथालयांची जोपासना हें लोकशिक्षणाचें महत्त्वाचें अंग आहे. त्यांची उपयुक्तता वाढविण्यासाठी युक्तिवंताला अनेक कल्पना सुचतील. महाराष्ट्राच्या भूमिक्षेत्रांत ग्रंथालयांची वाटणी कोठें आणि कशी झाली आहे हें दाखविणारा या क्षेत्राचा एक प्रत्यक्ष नकाशा कोणी तयार केल्यास तो फार उपयोगी होईल. आपल्या कुलाबा जिल्ह्यांत शाळांची स्थापना कोठें आणि कशी झाली आहे तें सरकारी अहवालावरून परिशिष्टांत दाखविलें आहे. शाळा, ग्रंथालये, लोकशिक्षणसमित्या, मजूर-समित्या, विद्यापीठे आणि वृत्तपत्रे या सर्व साधनांचें बुद्धिपूर्वक नियोजन करून आणि त्यांना सहकार्याच्या शृंखलेनें बद्ध करून कार्यक्रमाची आखणी झाल्यास तें अधिक श्रेयस्कर होईल. ग्रंथपालनशास्त्राचा अभ्यास झालाच पाहिजे. परंतु आपली परिस्थिति संपूर्णपणें लक्षांत घेऊन ग्रंथालयांचें लोण पुढें कसे नेतां येईल हा विषय शास्त्रापेक्षां व्यवहारानेंच अधिक लवकर सोडवितां येईल. कै. डॉ. केतकर यांनीं ज्ञानकोशाचे बावीस खंड रचले आणि लोकशिक्षणाचा राजमार्ग तयार केला. परंतु त्याचा उपयोग नियोजनपूर्वक होत असल्याचें कोठेंच दिसून येत नाही. ग्रंथपालानें सर्व अभिरुचीच्या आणि सर्व पातळीच्या लोकांची भरपूर सेवा करावी असें 'पंचिका' कर्ते सांगतात. परंतु या प्रकारची सिद्धता ठेवण्यास त्यांनीं वाचन केव्हां करावें आणि कोठें करावें तसेंच त्यांच्या योगक्षेमाची तजवीज काय असावी याचाहि विचार लगोलग न झाल्यास परीक्षोत्तीर्ण ग्रंथपालही निरूपयोगी झाल्याशिवाय राहाणार नाही. याचा आपण विचार करावा आणि सरकारासही विचार करावयास लावावें. ज्याप्रमाणें आजकाळीं भौमिक, सामुद्रिक आणि वायवी सेनाविभाग नियोजनपूर्वक सहकारानें आणि एकमेळानें चालवल्याशिवाय युद्धांत यशप्राप्ति होत नाही, त्याप्रमाणें विद्यापीठे, वृत्तपत्रे, ग्रंथालये, शाळा आणि रेडिओ यांचाही सहकारी एकमेळ केल्याशिवाय संपूर्ण यश पदरीं पडणार नाही. पुष्कळसा पैसा वाया जाईल. पाणी न जिरेल असे खापरी किंवा दगडी किंवा बंधचूर्णी नळ टाकल्यानें पाण्याची बचत होऊन शेतांत दलदल माजत नाही किंवा लोणा येत नाही, तद्वतच लोकशिक्षणाचीं साधनें बिनगळक्या पद्धतीनें एकमुखी करून वापरल्याशिवाय आपली प्रगति द्रुतगतीनें आणि निश्चयानें होणार नाही. एकट्या ग्रंथपालाच्यानें ग्रंथालयाचा संपूर्ण उपभोग जनतेस

करून देववणार नाही. सर्वच सुशिक्षित जनतेस ग्रंथपालपणाचा स्पर्श घडवून आणला पाहिजे. शिक्षक असो किंवा वरिष्ठ तपासनीस असो, जिल्हाधिकारी असो किंवा ग्रामाधिकारी असो, ग्रंथालय आणि लोकाशिक्षण यांचा निकट अन्योन्य संबंध त्यांच्या मनांत अल्पांशाने तरी उतरविण्याची योजना केली पाहिजे. म्हणजेच आपले हेतु सत्वर सफल होतील. आपली परिषद असें कांहीं व्यावहारिक नियोजन करील तर तिच्या कार्याचा प्रवाह निरंतर वाहता आणि वाढता राहील हें लक्षांत घेण्याची मी आपणांस कळकळीची विनंती करतो. मी ग्रंथपाल नाहीं; ग्रंथालयाधिकारी नाहीं. सामान्य ग्रंथसंग्राहक आणि ग्रंथवाचक आहे. माझ्या अल्पशक्तीनुसार मी आपली सेवा करण्याचा प्रयत्न केला आहे. तो आपण गोड मानून घ्यावा.

८ : भारतीय भाषिक नीति

बडोदे येथे भरणाऱ्या मराठी वाङ्मय-परिषदेच्या सोळाव्या अधिवेशनाचे अध्यक्षपद स्वीकारण्याविषयी आपली आज्ञा झाली तेव्हा मी कांहींसा अनपेक्षितपणे गांगरलो, यांत शंका नाही. कारण मी आणखी कांहीं असलो किंवा नसलो तरी आजच्या परिभाषेत ज्याला सृजनसाहित्य असे म्हणण्याचा परिपाठ आहे, ते माझ्या गांठी नाही आणि तसले 'सृजन' ज्यांच्या गांठी नाही तो आपल्या अध्यक्षपदी आरूढ होणे हे प्रथेला बाधकच होणार ! ही कैफियत मी आपणांपुढे सादर केली; परंतु आपली आज्ञा फिरली नाही, तेव्हा अटकळ केली की, या वेळी माझी योजना करण्यांत आपला हेतु काय असावा, आणि जो साक्षात्कार मला झाला त्याला अनुसरून या अध्यक्षपदावरून पुढील विचार समेस सादर करण्याची योजना ठरविली.

आपण सारे मराठी वाङ्मयाचे प्रेमिक प्रतिवर्षी हा सोहोळा या प्राचीन वटपद्र नगरीत उत्साहाने भरवीत आलां आहां ! या नगरीचे अर्वाचीन काळी ज्या महान् राज्यकर्त्या मराठ्याने संवर्धन केले, ज्याने आपल्या आदर्श राज-कौशल्याने गुजरात प्रदेशातील प्रजांचे लालनपालन परम ममतेने आणि कर्तव्यनिष्ठेने दीर्घकाळपर्यंत केले आणि गुजरातची 'अस्मिता' पुष्ट केली, जो विद्याकलांचा थोर भर्ता म्हणून देशविदेशांत सतत पन्नास वर्षे गाजला, त्या संस्मरणीय महाराजा कै. श्रीमान् सयाजीराजांचे स्मरण केल्याविना मला

* सोळावी मराठी वाङ्मय परिषद,
बडोदे, अध्यक्षीय भाषण, १९५३

पुढें शब्दच फुटणार नाही. त्यांच्या कृपाछत्राखालीं कै. श्री. संपतराव गायकवाड यांच्या नेतृत्वानें जें महाराष्ट्र-साहित्य-संमेलनाचें अधिवेशन येथील इंदुमतीभहालांत भरलें होतें आणि जेथें तरुण ' यशवन्त ' कवींनीं ' देहाचा पूल ' ही आपली कविता खड्या आवाजांत म्हणून दाखवून प्रथमदर्शनीच सर्वांचें मन वेधून घेतलें किंवा येथेंच वाढलेले आजचे स्वामी कुवल्यानंद (गुणे) यांनीं बडोद्यांतील रसिकतेची चमक दाखविली, ज्या संमेलन-प्रसंगीं आजचे भाई डांगे त्या वेळच्या मराराष्ट्र साहित्यपरिषदेच्या अधिकाऱ्यांवर हल्ला चढविण्यास पुढें सरसावले होते, आणि ज्या संमेलनांत अध्यक्ष कै. नरसोपंत केळकर यांनीं आपली सविकल्पक समाधीची अभिनव कल्पना आविष्कृत केली त्याच संमेलनांत, तीस-एकतीस वर्षांपूर्वीं, मीं ' मराठी विद्यापीठ ' स्थापावें म्हणून ठराव साहित्यसंमेलनांत प्रथमच मांडला. तो सर्व रम्य इतिहास या वेळीं मला आठवावा हें साहजिकच आहे !

अभयपाणिचा वरदहस्त

या गोष्टीला तीस वर्षे लोटलीं. पण या तीस वर्षांत भारतांतच नव्हे, जगांतच केवढी उलथापालथ झाली ? त्या वेळीं अनेकांना स्वप्नवत् वाटणारें महाराष्ट्र-विद्यापीठ प्रत्यक्षांत अवतीर्ण झालें ! एवढेंच काय, पण साक्षात् या नगरींतहि नवें विद्यापीठ प्रस्थापित झालें आहे ! तथापि, या नगरीचे ते वैभवशाली पोशिंदे आज कोठें आहेत ? तो जुना काळ नव्या काळांत विलीन झाला ! भारत परकीयांच्या पंजरांतून मुक्त झाला, स्वतंत्र झाला ! आतां त्याच्या नवजीवनाच्या नवप्रभाताचा प्रारंभ झाला आहे. अरेरे ! परंतु या भारताचे दोन्ही पंजे तुटलेले आहेत ! तरी त्यानें आपली हिंमत सोडलेली नाही आणि त्यानें ती सोडतांहि कामा नये ! तो कांहीं केवळ दोन हातांचा आणि दोन पायांचा किरकोळ प्राणी नाही. या भारताला अनेक मुखे आहेत आणि अनेक हस्त आणि अनेक पाद आहेत; आणि असं असलें तरी त्याचें पोट एकच आहे आणि त्याचें हृदयहि पण एकच आहे. त्याच्या या दिव्य मूर्तीवर प्राचीन काळापासून श्रीचा वरदहस्त आहे. तो अभयपाणिच त्याचा त्राता आणि भर्ता आहे. त्या अभयपाणि श्रीचें पूजन आपण अनेक कोटि जनांनीं यथाशास्त्र केलें तर आपणां सर्वांचें खचित गोमटें होईल ! असा दृढ आत्मविश्वास आणि आत्मप्रत्यय आपणांला

अनुभवितां आला पाहिजे, त्याचा नित्य साक्षात्कार झाला पाहिजे. आपल्या कणाकणांतून, आणि नसानसांतून तो रसरसत राहिला पाहिजे. पण हा असा साक्षात्कार व्हावा कसा ? उपाय काय ? भारताचे हें एकहृदय हातीं यावे कसे ? तें मनांत कसे ठसवावे ?

हें बुन्यादीचें नाणें

हा साक्षात्कार फार जुनाट आहे. हे 'बुन्यादी'चें नाणें आहे. 'भरतवर्षे भरतखंडे जंबुद्वीपे' च्या प्रतिदिनीं कराव्या लागणाऱ्या उद्घोषांत तो सांठविलेला आहे. 'गंगे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति । नर्मदे सिंधु कावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधि कुरु' या सप्तनद्यांच्या जललहरींतून तेंच संगीत अहोरात्र चालूं आहे ! महेंद्र-मलय-सह्य-विंध्य-पारियात्रादि सप्त पर्वतांच्या शिखरांवरून त्याच उद्घोषाची ध्वजा फडकत राहिली आहे. अयोध्या-मथुरादि सप्तपुण्यांतील घराघरांतून याच घोषमंत्राचें गायन होत आलें आहे. असा हा उद्घोष एके काळीं आमच्या नित्य पाठाचा विषय होता.

परंतु पुढे पुढे ही नित्य परिचयाची वस्तु नुसती पूजापाठांतच राहिली ! पोकळ शब्द उरले ! प्राण गेला आणि कुडीच उरली ! ऐवज गेला आणि पेटीच जागेवर राहिली ! हें कसे झालें ? कोणीं केलें ? केव्हां घडलें ? हें घडलें त्या वेळीं आपण कोठें होतो ? आपणांला झोंप लागली होती किंवा काय ? किंवा आपली कोणी नजरबंदी केली होती ? याचा कसून तपास करून खरा प्रकार शोधून काढल्याशिवाय आपलें 'हरपलें श्रेय' आपणांस कधीं तरी प्राप्त होईल काय ?

नवीन स्वतंत्र भारतांत आपण सर्व नवेच करू म्हटल्यानें काम निभेल काय ? वास्तविक आपलें जें हरवलें आहे तें काय, कोठें पळवून नेण्यासारखें किंवा चोरण्यासारखें होतें काय ? ती जागृति होती. ती हृदयांत कोडून ठेविलेली, ती दुसरा पळवून कशी नेईल ? 'न चोरहार्य' अशी ती महद्वस्तु तशी जाईल कोठें ? ती आपणांजवळच असणार ! ती आपल्या अंगची, रक्तांत रतलेली, हाडामांसांत भिनलेली ! छे ! हा सारा नजरबंदीचा खेळच समजला पाहिजे. ज्ञानाचें अंजन घातलें आणि डोळ्यांच्या खुपऱ्या पाणी गाळून स्वच्छ केल्या म्हणजे पुनः आपली वस्तु आपणांस दिसू लागेल ! दृष्टिभ्रम दूर झाला म्हणजे झालें. तो आपोआप थोडाच होईल ? तो दूर

करण्यासाठीं द्रष्टे पुरुष लागतात. भारताला तसें मार्गदर्शन अधूनमधून होत आलें आहे आणि पुढेंहि होईल.

विसकटलेली मंजूषा

मित्र हो ! थोडें ध्यानस्थ व्हा आणि पाहा, ती आपली आत्मधनमंजूषा पाहा ! अहो ! या मंजूषेतील वस्तू किती अस्ताव्यस्त पडल्या आहेत ? कित्येकांस गंज चढला आहे, कित्येक भग्न झाल्या आहेत. आणि ही आपली मूळची मंत्रांची पोथी ? अरे, हिचे अध्यायच सारे विसकटलेले आहेत, पानेंच्या पानें गहाळ झालीं असावीं असा संशय येतो.—आणि हें काय ? ठिकठिकाणीं जुन्या वचनांना हा हरताळ कोणी फांसला ? जुने पाठ हरताळून त्यांवर नवे अपपाठ कोणी लिहिले ? समासांत तर फार्सी, इंग्रजी, काय वाटेल ते जागजागीं खरडलें आहे. कित्येक स्थळीं नवीन पानें घुसडून दिलीं आहेत. एखाद्या जुन्या दप्तरांत ज्याप्रमाणें एखादें शिवकालीन पत्र आणि त्याच्या लगत उजळणींचें छापील पुस्तक असा प्रकार अनुभवास येतो, तशी गडबड येथेहि झालेली दिसते. आणि पाहिलांत ? हा केर, आणि हीं कुजलेलीं फडकीं, आणि या उदरांच्या लेंड्या ! शिव शिव ! वाळवीनें तर केवढा अनर्थ केला आहे ! पानांवर पाणी पडून अनेक पानांचा पुष्ठाच बनला आहे. कांहीं भाग तर पार आहाळून गेला आहे. हात लावण्याची सोय नाहीं अगदीं ! मूर्ती घासून गेल्या आहेत. त्यांच्या डोंळ्यांतील हिरेमाणकें कोणी लांबवलेलीं दिसतात ! देवांचे अलंकार तर अजून कोठें दिसतच नाहीत ? चांदीसोन्याचे टांक कोणी दुष्टांनीं ठेंचून कीं हो टाकले आहेत ! आणि या पाहा, या कोणी तरी आपल्याच मूर्ती, पोथ्या, पुस्तकें, घड्याळें आणि हत्यारें या आमच्याच वस्तूंत मिसळून ठेवल्या आहेत—आणि आपण मात्र निघून गेले ! जमाखर्चाच्या आमच्या वहात तरी धड असाव्यात ! पण तेंहि नाही. पानें फाडून नेलीं आहेत, नवींच खातीं उघडलीं आहेत, भलत्या खात्यावर भलत्याच बाक्या ओढलेल्या दिसत आहेत. कांहीं खात्यांवर भरमसाट जमा दाखविल्या आहेत. मुळांत आम्हींदेखील स्वच्छ हिशेब ठेवलेच होते कधीं म्हणा ? कर्ची टिपणें असतीलनसतील, पकें काम नाहींच म्हटलें तरी शोभेल. तोंडामिळवणी केली होती कोठें ? खातेदारांचीं नांवे सुद्धां धड नाहीत, मग पत्ते कोठले ? साराच गोंधळ ! अनागोंदी कारभार दिसतो आहे !

या गडबडीतून वाट काढणे आणि काम मार्गावर आणून सोडणे हे अलवत्यागलवत्याचे कामच नव्हे ! याला मुरब्बी महापुरुषच पाहिजेत. भास्कराचार्यांचे पाटीगणित, वाल्मीकींची प्रतिभा, व्यासांची विशाल बुद्धि, भरतांचे नाट्यकौशल्य आणि नागार्जुनांची किमया सर्व खर्ची घालावी लागेल तेव्हां कोठे कांहीं पाय भुईला लागतील, तोंवर शिलकेची पिशवी जरा हालवून पाहू. आहे, त्यांत कांहीं तरी हाताला लागते आहे. चला, तेंच घेऊन पेढीचे काम तर चालू करू. बाकीचे प्रचंड काम उरकले तर पाहिजेच पाहिजे. ते चालीस लावू; मग क्रमाने उरकत जाईल. व्यावहारिक मार्ग एवढाच आहे.

एवढ्यानेहि पूर्वी अपेक्षिलेल्या साक्षात्काराची पुरेशी चुणुक मिळून जाईल. इतके घडून आले तरी मोठेच काम झाले, असे निःशंक म्हणतां येईल.

हे साक्षात्कारदर्शनाचे मूलभूत कार्य म्हणजेच भारताच्या धारणेचे प्रधान कार्य होय. या साक्षात्काराचे स्पंदन भारतातील व्यक्तिमात्राच्या हृदयांत घडून आलेले ऐकू आले पाहिजे. भारतीय साहित्यिकांनी आपली सर्व शक्ति या कार्मी नेटून एकवटली पाहिजे. या कार्मी हयगय होईल तर साहित्याचा वृक्ष मुळांतच सुकून जाईल. साहित्यिक जर याच भ्रमांत राहतील कीं आम्हांला आमच्याच तंद्रींत रंगून राहावयाचे आहे, तर हा अभिमान त्यांना आणि त्यांच्या समवेत भारताला रसातळाला नेल्याशिवाय राहणार नाही. हे महद्भय ओळखूनच एवढा हाकारा म्यां येथे केला आहे.

प्रतिभेला साक्षात्काराची डूब

साहित्यिकाने कथा रचाव्या, नाटके निर्माण करावीं, काव्ये गावीं, असा काय वाटेल तो विलास आपल्या प्रतिभेकरवीं खेळावा आणि त्यांत रमावे आणि लोकांस रमवावे. पण तसे करण्यापूर्वीच वरील साक्षात्काराची डूब आपल्या प्रतिभेला आधीं द्यावी.

तुम्ही कोणती भाषा वापरतां हा प्रश्न गौण आहे. पण तुम्ही वरील साक्षात्कारांत रंगला आहांत किंवा नाही हा अधिक महत्त्वाचा प्रश्न आहे. ती डूब मिळालेला साहित्यिक गुजरातींत बोलो, कानडींत लिहो किंवा बंगालींत रचना करो. त्याची विचक्षणा करण्याचे मग कारण उरत नाही. आणि भारताच्या मूलभूत सुप्त एकत्वाच्या प्रत्ययाविषयी चिंता करण्याचे कसलेच प्रयोजनहि राहत नाही. कारण, तसे झाले म्हणजे भारतीयत्वाचा, त्या

मूलभूत व्यापक ऐक्याचा अनाहत ध्वनि प्रत्येक भारतीयाच्या कानांत सतत घुमत राहिल. बंगालींतून तोच साक्षात्कार जसा घडेल तसाच त्या साक्षात्काराचा उठाव हिंदींतून होईल आणि तोच साक्षात्कार तामिळ भाषेतून अनुभवास येईल.

किमयेचा परिस उमाठ्यांत

हा चमत्कार पूर्वी प्रत्यक्ष घडून आलेला आहे. तसा तो घडून आला म्हणूनच आम्ही भारतीय या नांवाने आजमितीला जिवंत वावरत आहोत. नामशेष झालो नाही. आपली जगन्मार्गदर्शक भगवद्गीता, आपले रसाळ रामायण, त्याप्रमाणेच आपले सर्वगुणसंपन्न महाभारत आणि आपले 'स्वादु स्वादु पदे पदे' म्हटलेले भागवत—ही संस्कृतांतील महार्ह रत्ने आपल्या भारतांत सर्व दिशादिशांना पसरलीं. पंपाची रचना कानडींत असेल, कृत्तिवासाची बंगालींत असेल, नाथांची मराठींत किंवा तुलसीदासाची अवधींत असेल. पण या सर्व देशी रामायणांतून गायिलेली सीता-रामाची जोडी तीच आहे, रामराज्याचा आराखडा एकच आहे, सर्व सारखेच आहे. भाषा निराळी असली, छंद भिन्न असले, रसाविष्कार वेगवेगळा असला, तरी परिणामाला सर्व एकरूपच असल्याचे आढळून येते. गुण सर्वांचा सारखाच ! त्यामुळे दक्षिणेचा मनुष्य उत्तरेकडे आला किंवा पश्चिमेचा पूर्वेकडे गेला तरी राम-लक्ष्मण किंवा भरत-हनुमान् अथवा रावण-बिभीषण इत्यादींची ओळख त्याला कोठेहि चटकन् होते व तो तात्काळ समरस होऊन जातो ! रूप, अलंकार, भाषा, संगीत, भजनपूजन, मंदिर-रचना इत्यादिकांत पुष्कळ विविधता असूनहि आंतरिक ऐक्याचा गाभा एकरूपच वाटतो. रहस्याला कांहींच खोट पडत नाही. उलट, विविधतेमुळे वैभवांत भरच पडते.

जी गोष्ट रामायण-भारत-भागवताची तीच गोष्ट वेदांताची, ब्रह्मज्ञानाची आणि भक्तीची ! कितीहि विविध पंथ असोत, पण ब्रह्म, माया, आत्मा, योग, भक्ति यांची स्थूल ओळख सर्वांस सारखी. थेट असमदेशांतील कामाख्येपासून तों मल्याळी देशांतील कन्याकुमारीपावेतों अथवा उडिया-देशांतील जगन्नाथपुरीपासून तों सौराष्ट्रांतील द्वारका-सोमनाथपावेतों लहान-मोठे, स्पृश्य-अस्पृश्य, साक्षर-निरक्षर, यच्चयावत् सर्वांना या ज्ञानाचा स्पर्श नाही असें नाही. स्नान नसले तरी मार्जन तरी आहे.

शेंकडों योजनें औरसचौरस पसरलेल्या या विस्तीर्ण भूमीत विविध भाषा पंथ, राज्ये, जाती, संघर्ष, युद्धे यांच्या कोलाहलांत ही एकता कोणी आणि कशी साधली ? वेद-उपनिषदे, स्मृति, न्यायमीमांसा, शास्त्रे-पुराणे ही तर संस्कृत पांडितांनी-मग ते भारतांत कोठेहि रहात असोत-सारखीच राखिलीं. उत्तरेचा पाणिनि दक्षिणेंत पढतात आणि दक्षिणेंतला भास्कराचार्य उत्तरेत शिकतात. काशीचे पांडित कांचीला येतात आणि कुंभकोणचे केदाराला जातात. हे चक्र सतत चालू आहे आणि या चक्रभ्रमणामुळेच प्राचीन भारतीय पांडित्य, इतक्या क्रांत्या आल्या गेल्या, तरी अद्यापिहि दृढतेने उभे आहे.

परंतु पांडितांनी पांडित्याला आपल्याच पठडींत कोंडून ठेविलें. बाहेरची जनता त्यांनी बहुतांशी उपाशीच ठेवली. या जनतेला मग या पांडित्याचे रहस्य आमच्या साधुसंतांनी प्रगट केले ! म्हणूनच व्यंक-राजांनी आपल्या ' बालबोध ' ग्रंथांत सुमारे चारशे वर्षांपूर्वी असे उद्गार काढले :

धन्य धन्य हे मराठी ।

हे ब्रह्मविद्येची कसवटी ।

की हा द्वारशिलेचे पोटी ।

परिसु जाहला ॥ १ ॥

ब्रह्मविद्येची कसोटी या मराठी भाषेमुळे तुमच्या दारांत अगदी उमाठ्यावर आणून ठेवली, किंबहुना तुमच्या उंबरठ्याच्या दगडी पोटांतच हा परिस तुम्हांला गवसला । आतां हे घरचे, रोजचे, आईचे मराठी शब्द या अज्ञानी जनतेचे सोने करतील, आशिक्षित ज्ञानी होतील, ब्रह्मविद्या त्यांच्या घरी- दारी खेळेल ! मराठीने जे केले तेच मराठीच्या गुजराती, बंगाली, तामिळ, तेलगु इत्यादि अनेक सख्या-सांगातिणींनीहि करून दाखविले !

समन्वयाची, विविधतेत एकता खेळविण्याची ही अद्भुत कामगिरी भारतांतील साधुसंतांनी आणि भक्तकवींनी करून दाखविली त्या वेळीं आम्हांला प्रकाश दाखविणारे इंग्रज कांहीं येथे येऊन पोचले नव्हते !

पूर्वी ' स तपस्तेपे ' , तसेच आतां— !

देशी भाषांनी वर वर्णिलेला जो चमत्कार पूर्वी करून दाखविला तसाच त्या पुनः करून दाखवूं शकणार नाहीत, असे मानण्याला कांहीं तरी

वास्तविक कारण दाखवितां येईल काय ? हाँ ! गेल्या पांचशें वर्षांत पाश्चात्य देशांत जें नवें प्रायोगिक ज्ञान एवढ्या योग्यतेला पोचलें आहे आणि ज्याच्या बळावर पाश्चात्यांनीं जगावर प्रभुत्व स्थापन केलें आहे, तें सर्व ज्ञान आणि तीं सर्व शास्त्रें आपल्या या देशी भाषांत कोठून सामावणार ? पण कोणी असा प्रश्न आपल्या मनाला विचारीत नाहीं कीं, या शास्त्रज्ञांनीं तरी हा ज्ञानसंचय केला कसा ? त्यांच्या पाठीशीं ग्रीक, लॅटिन या प्राचीन संपन्न भाषांचीं भांडारें होतीं आणि याच भाषाबळाच्या पायावर त्यांनीं नवीं ज्ञानमंदिरें उभारलीं ना ? हा शब्दावलींचा प्रश्नच नाहीं. हा ज्ञानसंपादनाचा प्रश्नच प्रामुख्यानें आहे. पाश्चात्यांनीं या नवीन ज्ञाननिर्मितीसाठीं केवढे भगीरथ प्रयत्न केले ? आणि पाश्चात्यांची तरी एक भाषा आहे काय ? स्पॅनिश, रूसी, फ्रेंच, इंग्रजी, जर्मन-विविध भाषा त्यांच्याकडे चालू आहेत आणि सर्वांतून हें ज्ञानसंग्रहाचें आणि ज्ञाननिर्मितीचें कार्य अव्याहतपणें चालू आहे. आतां आपल्याकडेहि संस्कृताचें भांडार, एकपरीनें वरचढ म्हटलें तरी चालेल, असें संपन्न आहे. आणि देशी भाषांचेहि तेज त्यांनीं प्रत्ययास आणून दिलेले आहे.

स्वातंत्र्यासाठीं आपल्या देशभक्तांनीं कसा लढा केला ? कसें बलिदान केले ? केवढा त्याग केला ? काय गाणीं रचिलीं ? किती लेख लिहिले ? किती संसार धुळीस मिळाले ?—या सर्वांचा आठव करा, आणि तेंच तेज, तीच निष्ठा, तोच त्याग, तशीच अभेद्य संघटना उभी करा. ' अहो ! ना तुमच्याजवळ शस्त्र, ना ज्ञान, ना पैसे आणि स्वातंत्र्याच्या गप्पा मारतां' असे आक्षेप काय थोडे ऐकले आपण ? पण आपण असीम श्रद्धा ठेवली, वेडे झालों, सर्वस्वावर पाणी सोडलें, तेव्हांच आपल्या तपाचें फळ आपल्याला मिळालें, आपण स्वतंत्र झालों. औपनिषदिक ऋषींनीं वारंवार उद्घोषित केले आहे कीं, ' स तपस्तेपे । स तपस्तेपे ॥ ' तसें तप ज्यांनीं केले त्यांचें तेज आजहि फांकलेलें आपल्याला दिसत नाहीं काय ? विष्णुशास्त्री, टिळक, केळकर, परांजपे, खाडिलकर, गडकरी, आपटे, राजवाडे, केतकर, साने, कोल्हटकर इत्यादि जे वाङ्मयतपस्वी आपणांमध्ये होऊन गेले त्यांचीं सहज आठवलीं तीं नांवे इतकीं विख्यात आहेत कीं, आणखी नांवे आपणांस सादर करण्याचें तादृश प्रयोजन नाहीं. आणि आज विद्यमान आहेत तीं नांवे सर्व

वंशविस्तारच दाखवितात. पण हीं सारीं नांवे डोळ्यांखालून घातलीं तर हें स्पष्ट दिसून येतें कीं, ज्ञानाच्या अनेक शाखांत अद्यापि कांहींच मशागत झालेली नाही. तपस्वी एखादाच. तिकडे अद्यापि लक्षच नाही. आहे त्यांच्यामध्ये जोर नाही. ' तरी आतांचि हें आघवें निर्मीन मी ' असें विश्वासानें म्हणणारा कोणी ज्ञानेश्वर या बाजूला नाही.

पाश्चात्य ज्ञानाचे कोठावळे आपणांमध्ये पुष्कळ आहेत पण भारतीय कळवळ्याचे तपस्वी अद्यापि निर्माण व्हावयाचे आहेत. समाजानें आपला आवाज उंच करून त्यांना पाचारण केलें पाहिजे. त्यांचा पहिला स्वयंपाक कच्चा राहिला तर त्यांस तो पुनः पुनः करावयास सांगून त्यांचें बळ वाढविलें पाहिजे. हें काम केवळ शास्त्रज्ञांचें नाही, द्रष्ट्यांचें आहे. द्रष्ट्यांनीं त्यांचा मोह दूर केला पाहिजे. ' नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा ' अशी पावती त्यांच्याकडून मिळेपावेतो संस्कार करीत राहिलें पाहिजे. साहित्यसंमेलनांचें प्रयोजन येथेंच आहे. अखिल जनतेचा विराट् उद्घोष त्यांना आणि जगाला ऐकविला पाहिजे. तो घोष एवढा प्रचंड व्हावा कीं, जो कानांत शिरतांच ' विरुदांचे दादुले हिंवताती ' अशी या मोहग्रस्तांची स्थिति होईल !

‘ नवी विरूढी ’

पुष्कळ विद्वान् आहेत, तज्ज्ञ आहेत, त्यांच्याजवळ मोठालीं प्रमाणपत्रेहि आहेत. पण हें कसें होईल, तें कसें होईल, शब्द कोठून येतील, परिभाषा कोणी रचावी '— अशा नाना शंकांच्या भाराखालीं दडपलेले आणि आत्मशक्तीचा प्रत्यय न आलेले जे मोहग्रस्त आहेत त्यांच्या मनावरील मोहसर्पाचा विळखा दूर झालेला नाही तोंवर इष्ट कसें साधेल ? ज्ञानोवांनीं म्हटलें आहे :

‘ सर्वथा बीजे आहाळिलीं । तीं सुक्षेत्रीं जरी पेरिलीं । तन्ही न विरूढती सिंचिलीं । आवडे तैसीं ॥

‘ अद्वा तद्वा भविष्यति ’—हेंच फल अशा परिस्थितींत हातीं लागणार. पण या मोहाचें विष ' जो दृष्टीसवें फेडी ' तो गारुडी भेटला पाहिजे. तो भेटला म्हणजे असा अमृतवर्षाव करील की मग ' नवी विरूढी फुटेल । उन्मेषाचीं ' ! बीजे सतेज, क्षेत्रें शोधलेलीं आणि वरून निर्मळ वर्षाव असा थाट जुळला कीं नवी फूट जोरानें वर येईल. आणि ' नवरसां भरवी

सागर । करवीं उचित रत्नांचें आगर । भावार्थांचें गिरिवर 'निफजविण्या'
च्या आकांक्षा सफल होतील !

नवा व्यामोह

इंग्रज गेले; इंग्रजीहि जाईल म्हणजे तिचा व्यामोह जाईल ! डोक्यावर बसली होती ती खाली आमच्या शेजारी बसेल. स्वामिनी, सम्राज्ञी म्हणून ती तोऱ्यानें वागे. आतां जिवाळ्याची जुनी मैत्रीण म्हणून राहील. ती बोलात्री, हुकूम करी, तेव्हां आम्हीं जात असूं. आतां आम्हीं बोलावूं तेव्हां ती येईल. तिचा छंद सुटेल, पण तिची संगति अधिकच दृढ होईल.

इंग्रजी बाहेरची. पण सध्यां घरांतच एक नवा व्यामोह आकाराला येत आहे. आम्हीं मराठी, गुजराती, बंगाली, तामिळ, तेलगु या सर्वांना आतां या नव्या युगांत वारंवार भेटावें, बसावें, बोलावें लागेल. तसें न होईल तर लोकशाही कशी रुजेल आणि यशस्वी होईल ? सर्वांनीं आपापल्या जागीं बसून आणि सणासुदीला भेटून यापुढें निभाव लागणार नाही. अशा आपल्या सर्वांच्या बैठका वारंवार भरतील त्या वेळीं व्यवहार कसा व्हावा ? पूर्वींहि आपण जात-येत-भेटत नव्हतो कीं काय ? मग त्या वेळीं काय आपण मुके राहात असूं ? कसें शक्य आहे ? होती, त्या वेळींहि आपल्यामध्ये एक व्यवहार-भाषा होती. तीच आपली 'खडी बोली' आजहि आपल्या कामाला येणार नाही काय ? ती लवचिक, सर्वांना सुलभ वाटणारी, ओळखीची खडी बोलीच आतांहि आपलें काम भागविण्यास उपयोगी पडेल. युग पालटलें, तसें जीवन पालटलें आहे. जगताचें नांवच 'चालणारें, धांवणारें, आहे. आज तेंच जगत् फार वेगानें भ्रमण करीत आहे. तेव्हां आपलें जीव-नहि मंद ठेवून कसें निभेल ? आपणालाहि वेग खूप वाढविला पाहिजे आणि हें काम आपली सुटसुटीत, सहजसुंदर, सोपी खडी बोली उत्तम प्रकारें पार पाडील. हिलाच हिंदीहि म्हणतात. तेव्हां तेंच नांव आपण सर्वांनीं पसंत केलें. या सार्वभारतीय सर्वसामान्य व्यवहारासाठीं आपणा सर्वांनीं 'राष्ट्रभाषा' म्हणतात त्या हिंदीचें मोकळ्या मनानें स्वागत केलें पाहिजे. जी सर्वांच्या हिताची बाब तिचें अगत्य आपण निःशंकपणें दाखविलें पाहिजे.

येथेंच एक व्यामोह संभवतो. हिंदीचा छंद तर आपणांला लागणार नाही ? मग आपली मूळची थोर मन्हाठी हळूहळू आपणांला पारखी होईल,

असें भय मनांत येईल. तथापि ही भीति व्यर्थ आहे. तलवार जशी रणांगणावर उपयोगांत आणावयाची, पण घरांत येतांच ती म्यान करून खुंटीला अडकवून ठेवावयाची. तसेंच हिंदी जेव्हां सार्वभारतीय कार्य उरकावयाचें त्या वेळींच वापरावयाची, घरांत तिला आणण्याचें काय कारण ? राष्ट्रभाषा ही सदा भारतभर फिरत राहणार. ती एका ठिकाणीं कशी राहिल ? आणि तसें राहून तिच्यावर सोंपविलेलें कार्य व्हावें कसें ? अर्थात् घरांत ती आली तर तिला मज्जाव करावयाचा असा अर्थ नाही. पण घरांत जी मालकीण आहे तिचाच ताबा घरावर अत्राधित चालला आणि चालविला पाहिजे ! राष्ट्रभाषेला स्वस्थ बसूं द्यावयाचें नाही, तिला राबवून तिच्यावर सोंपविलेलें कार्य यथास्थित पार पाडून घेतलें पाहिजे. राष्ट्रभाषेला तिच्या कामाप्रमाणें वेष्ट दिला पाहिजे आणि तिच्या योग्यतेप्रमाणें तिचा मान राखला पाहिजे. ती जोंपर्यंत आपल्या नियत मर्यादेंत वागत आहे तोंपर्यंत तिजविषयींच्या आपुलकींत कसलेंहि अंतर पाडतां कामा नये.

बडोद्यांत ही व्यापक दृष्टि कै. श्री. सयाजीरावमहाराजांनीं बरोबर बाणविली होती. आपण मराठी आहोंत आणि तसे गुर्जराधिपति आहोंत, आणि जसे गुर्जराधिपति आहोंत तसे भारतीयहि आहोंत, या त्रिविध जाणिवेचा विसर त्यांना कधींच पडलेला नव्हता. आज तीच व्यापक दृष्टि अखिल भारतांत बद्धमूल केली पाहिजे. जेवढ्या म्हणून भारतांतील भाषा आहेत त्या सर्व आपल्याच भाषा आहेत, ही बुद्धि आपण पक्की रुजू घातली पाहिजे. अशा चौदा प्रमुख भाषांचा निर्देश आपल्या संविधानांत केला आहे. आतां सिंधी भाषेची भर या चौदांत घातली पाहिजे. आणि या पंधराहि भाषा आमच्या आहेत, भारतीय आहेत, त्यांच्या भरणपोषणाची काळजी न्यायानें आणि प्रामाणिकपणानें आम्हां साऱ्यांनीं वाहिली पाहिजे असें शिक्षण आपण सर्वांना दिलें पाहिजे.

परका भाव नको

मग एक किंचित्सें परिवर्तन आपण लिहिण्याबोलण्यांत केलें तर हा वरील हेतु अधिक सुलभ रीतीनें तडीस नेतां येईल. मराठी भाषेंत आपण लिहितों, बोलतो तेंव्हां मराठीशिवाय इतर भाषांस 'परकीय' असें संबोधितों. परकीय म्हणजे दुसऱ्याची, एवढाच त्याचा खरा अर्थ आहे. 'अर्थो

हि कन्या परकीय एव ' या सुप्रसिद्ध वचनांत हा मतलब मोठ्या मार्मिकपणें उमटविला आहे. कन्या मूळचें घर सोडून दुसऱ्या घरांत जाते. मग ती परक्याची वस्तु होते. आपली सत्ता तिच्यावर राहत नाहीं. तरी मायघराचा हक्क थोडाच तुटतो ? हें असो. पण जेव्हां आपण इंग्रजीलाहि ' परकीय ' भाषा म्हणतां तेव्हां आपल्या मनांत काय बोध होतो ? गुजराती परकी आणि इंग्रजीहि परकी, येथें परकेपणाची जात दोहीकडे एकच आहे काय ? आपण सर्व विवेकी आहांत. तेव्हां हा शिथिलपणा तूर्तच्या काळीं काढून टाकणें योग्य होईल. येथें केवळ व्युत्पत्ति किंवा शास्त्रीय शब्दचिकित्सेचा प्रश्न नाहीं. आपणांस ज्या भावनेचें पोषण करावयाचें आहे, जें सौहार्द जतन करावयाचें आहे त्याला जे शब्द पोषक असतील त्यांची योजना आपण करावी. विषण्णता, विग्रह यांना बळ देणारे शब्द मार्गें टाकावे. या भाषांतील कित्येकांना भागिनीवर्गांत आपण घालतां. कांहीं सखख्या, कांहीं सावत्र, तर कांहीं मानलेल्या, पण साऱ्याच ब्राहिणी-ही कल्पना आपण फैलाविली, आपल्या लिहिण्याबोलण्यांतून परकेपणाचा धुरकटपणा धुऊन काढला तर किती चांगलें होईल ? या भाषासख्यांमध्ये आपणांस प्रेम वाढीला लावावयाचें आहे. यांच्या द्वारानें सौहार्दाची दाट पेरणी करावयाची आहे. त्यांच्यातील विविधतेचा गौरव स्वादिष्ट करावयाचा आहे. त्यांच्या अभिवृद्धीविषयीं चिंता वाहावयाची आहे, त्यांच्या विकासाविषयीं जागरूकता ठेवावयाची आहे. अशा वेळीं त्यांना ' परकीय ' संज्ञा लावणें खचित पोषक ठरणार नाहीं. हें समन्वयी मार्गदर्शन आपण साहित्यिकांनीं केलें पाहिजे आणि आबालवृद्धांच्या ठायीं ही भावना मुरविली पाहिजे.

मित्रहो, मी बडोद्यांत बोलत आहे याची जागृत जाणीव मला आहे. ही गुर्जरभूमि आहे. येथें येऊन आणि राजसत्ता चालवून आम्हीं गुर्जरभूमीची एक सेवान्व-सहेतुक वा निहंतुक असेल-पण केली आहे. या नव्या युगांतहि आम्हांस त्याचा विसर पडूं नये. श्री. कै. सयाजीरावांनीं प्रजेच्या कल्याणासाठीं गुजराती भाषेची कशी सेवा केली याचें कोणीहि विस्मरण होऊं देऊं नये. आम्हीं पूर्वीं येथें आलों त्याचीं कारणें कांहींहि असोत; आज तरी आम्ही येथें स्थायिक झालों आहोंत. ज्या गुर्जर भूमिंतच आम्हीं अनेक पिढ्या राहिलों आणि जिचें अन्न आम्ही भक्षिलें तिचा विकास हा आमचा निदिध्यास पाहिजे. या विकास-

कार्योत्त कार्यक्षम, सहभागी होण्यासाठी गुजराती भाषा आपण आत्ममातृ केली पाहिजे. येथली प्रधान भाषा तीच राहणार आणि तिचा तोच मान आपण ठेवला पाहिजे. पण याप्रमाणे गुजरातीची सेवा करित असतां, मान राखित असतां आणि निष्ठा ठेवित असतां हि ज्या मराठी परंपरेतून आपण उदय पावलों ती आपली परंपरेची मराठी भाषा आणि त्या भाषेतील आपले तेजस्वी साहित्य यांचाहि प्रतिपाळ आपण भक्तिभावाने आणि उत्कटतेने केला पाहिजे. यांत परका भाव कांहींच नाही. 'सर्व भारतीय भाषा आपल्या' हे सूत्र जर सर्व भारतीयांनी नीट ध्यानीं वागविले, तर आपण मराठे मराठीवरील आपली भक्ति गाजवितों, याचें आमच्या गुर्जरीय बंधुभागीनींनीं मोकळेपणाने स्वागतच केले पाहिजे. यांत विपरीत कांहीं नाही. उलट परस्परांना दुष्पट लाभ आहे. अनायासे मराठीचा सहवास आपल्या गुजराती बांधवांना लाभत जाईल आणि आम्ही गुर्जरीय मराठी बांधव गुजरातीचा यथायोग्य आदर आणि सेवा करित राहूं. एखाद्या कायद्याच्या आधारे कोणी कोणापासून संरक्षण मागण्याचा वा देण्याचा प्रश्नच उभयतांनीं हि आणूं नये. कायदा तर असावाच लागेल. पण व्यवहारच असा ठेवावा कीं, तो बिचारा पुस्तकांतच पडून राहिल. आक्रमण व अतिक्रमण यांचा उच्चार करण्याचा प्रसंगच कोणी येऊं देऊं नये. इतकें सामंजस्य सर्वसाधारणपणे आपोआप नांदेल असें केले पाहिजे. हेच आपणांला घडवून आणावयाचें आहे.

सत्तालोभी गटांकडून ही कामगिरी होणार नाही. ते हजार अडथळे उभे करतील, भेडसावतील, कांगावा करतील, खऱ्याखोऱ्या उठावण्या करतील, भाडोत्री संघटना राववितील, सर्व प्रकार करतील. कारण सत्तेचा लोभ अनिवार असतो. मोह काय, लोभ काय, मद काय, हेच लोकांना भडकावतात, राष्ट्रांना चिथावतात आणि मानवतेची होळी करतात. 'अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः' या प्रश्नाचें उत्तर देतांना ' काम एष क्रोध एष ' म्हणून दोन हजार वर्षांपूर्वीच श्रीकृष्णांनीं या गुन्हेगारांचीं नांवे उघडपणे नोंदून ठेवलीं आहेत. हे चांडाळ मोठमोठ्या ज्ञानवंतांनाहि गुंडाळतात. यावर त्याच श्रीकृष्णांनीं जुनाच तोडगाहि सांगितला आहे. ' संस्तभ्यात्मानमात्मना । ' आपणच आपले मन ताब्यांत ठेवून—' जहि शत्रुं महाबाहो कपिरूप दुरासदम् ' या कामादि शत्रूंचा नाश करा.

स्वतंत्र भारतांत ज्या अंतर्गत अनेक समस्या आपणांस सोडवाव्या लागतील त्यांत यश मिळण्यासाठी मोठी उदारता, थोर सामंजस्य आणि प्रखर न्यायबुद्धि यांची जोड लागेल. सत्त्वाचा मोठा पूर वाहविला पाहिजे. आपलें साहित्य थोर विचारांनीं, शुद्ध सरळ भावनांनीं कांठोकांठ ओसंडून गेलें पाहिजे. आम्हीं सर्व भारतीय आहों हा साक्षात्कार तीव्रत्वानें जागविला पाहिजे. त्याबरोबरच आम्हीं गुर्जर भारतीय, आम्ही कन्नड भारतीय अशा वैशिष्ट्याला आणि विविधतेला भरपूर अवसर ठेवला पाहिजे. बाह्य एककाराच्या किंवा दिखाऊ एकरूपतेच्या मोहांत सांपडतां कामा नये. भारताची प्रकृति येथील द्रष्ट्यांनीं आणि साधुसत्पुरुषांनीं तशीच घडविली आहे. नवयुगांतहि तशीच व्रडण आपणांस ठेविली पाहिजे. भारतीय म्हटला म्हणजे तो दुसऱ्या भारतीयाचा स्वार्थासाठी गळा कापील असा संशयदेखील कोणी घेणार नाही अशी आपली दृढ भावना झाली पाहिजे. भावना काय, तसा प्रत्यय सर्वांना मनोमन आला पाहिजे. आपल्या स्वभावाचें तें एक अंग बनलें पाहिजे. व्यापक बोलवें आणि आंत सारा स्वार्थाचा संकुचित लिडब्रिडाट असावा असा 'मनस्येकं वचस्येकं' भाव नको.

केवळ राजकारणी आणि लोकाग्रणी म्हणविणाऱ्या मंडळींवर विसंबून हें साध्य हातीं येणार नाही. प्रतिभावान् आणि प्रज्ञावान् मंडळींनीं हें योगसाधन हातीं घेतलें आणि आपल्या वाणीनें, लेखणीनें आणि आचरणानें दिव्य प्रकाश दाखविला तरच हा कायापालट घडून येईल. मग गुजरात विरुद्ध-महाराष्ट्र अथवा महाराष्ट्र-विरुद्ध-कर्नाटक असा विग्रह आपणांला दिसणार नाही. तर गुजरात + (अधिक) महाराष्ट्र आणि महाराष्ट्र + (अधिक) कर्नाटक आणि हे सर्व मिळून भारत असें रम्य आणि प्रभावी दर्शन आपणांला घडेल.

देशभाषानुसार प्रदेशराज्यें

आज तर गुजरातहि नाही, महाराष्ट्रहि नाही, कर्नाटकहि नाही आणि 'भारत ! भारत' असा पोकळ आक्रोश मात्र भरपूर आहे. भारत जसा घडला आहे त्याच घडीनें तो वाढेल. पूर्वी गुजरात, महाराष्ट्र, कर्नाटक हे होते. पण त्या वेळची घटना आणि परिस्थिति आजच्याहून पुष्कळ भिन्न होती. आज जी लोकशाही भारताची मांडणी आपण करीत आहोंत, त्यांत

अंतर्गत मांडणीत वरील महाराष्ट्र, कर्नाटक, गुजरात इत्यादि प्रदेशराज्यांची व्यवस्थित मांडणी करून दिली पाहिजे. त्या त्या प्रदेशांतील भाषांचा आधार घेऊन हीं प्रदेशराज्ये साकार केलीं पाहिजेत. या कामीं व्यर्थ कालहरण किंवा चालढकल त्रिलकुल कामीं येणार नाही. लंगड्या सबबी आणि खोटीं भये दाखवून हानिच पदरीं पडेल. 'या राज्यघडणीचा आणि साहित्याचा वास्तविक संबंध काय ? साहित्य हा प्रतिभेचा आविष्कार आहे, तो प्रजेचा प्रकाश आहे. आणि प्रतिभा आणि प्रज्ञा यांना कोण कसली अटक घालणार ?' असें कोणी विचारतील. एके काळीं या म्हणण्यांत कांहीं तथ्य होतें. पण आतां सर्व जीवनच नव्या बंधनांनीं व्याप्त होत चाललें आहे. वास्तविक अन्नाचा आणि राज्याचा असा काय अविनाभाव आहे ? पण आजचा अनुभव काय दर्शवितो ? राजकीय घडणीवर आज जीवन इतकें अवलंबित झालें आहे आणि नित्य या बंधनांची कक्षा इतकी वाढत आहे आणि पकड एवढी पक्की होत आहे कीं, या क्षेत्रांतील स्वातंत्र्य शब्दांतच राहण्याचें भय समोर उभें ठाकल्याशिवाय राहणार नाही.

आम्हांला राष्ट्रभाषा पाहिजे; मग त्याचाच अर्थ आम्हांला एक भाषा पाहिजे आणि त्याचाच अर्थ आम्हीं या एक भाषेतच शिक्षण दिलें-घेतलें पाहिजे, सर्व व्यवहार केला पाहिजे, निदान सार्वजनिक व्यवहार तरी केलाच पाहिजे—अशीं आज्ञापत्रे प्रगट होऊं लागण्याचें भय काल्पनिक नाही ! आणि मोहवश झालेली मंडळी 'ऐक्यासाठी त्याग' या मोहक भुलावणीला बळी पडलेली दिसूं लागलीं. तर नवल नाही. 'इदं च नास्ति परं च न लभ्यते' अशी त्यांची अवस्था पुढें कदाचित् होईल. पण आज पहिला मोहच अनावर होण्याचा संभव आहे. असें कांहीं दृश्य समोर वाढून आलेलें दृष्टीला दिसत नसतें तर मग आपण खुशाल 'कला आणि बोध' किंवा 'वास्तववाद कीं अतिवास्तववाद' किंवा 'नवकाव्याचीं कोष्टके' असल्या विषयांवर आनंदानें चर्चा करीत बसलों असतो. पण प्राणावरच बेतेल कीं काय अशी शंका आ वासून पुढें उभी राहिलेली दिसत असतां दुसरा विषय सुचावा कसा ? आणि बोलावा कोठून ? मृत्युपत्र लिहिण्याची वेळ येऊन ठेपली असतां प्रेमपत्रांची सुखचर्चा कोणता शहाणा करील ?

ही कांहीं एकच समस्या नाही. असल्या अनेक समस्या आपणांस सोडविल्या पाहिजेत. लोकशाहीला आपण सुसंपन्न करण्यासाठी जी प्रतिज्ञा केली आहे ती प्रतिज्ञा सफल होण्यासाठी, देशभाषांचा विकास आणि तीं तीं देशभाषानुसारी प्रदेशराज्ये, हीच व्यवस्था अत्यंत हितावह आणि पोषक ठरणार आहे. तसें होईल तेव्हां गुजराती भाषिकांचा गुजरात, मराठी भाषिकांचा महाराष्ट्र, कन्नड भाषिकांचा कर्नाटक, अशी व्यवस्था करावी लागेल. योगायोग असा आहे की, आजच आनंद येथे महागुजरात परिषदेचे अधिवेशन सुरू होणार आहे. या परिषदेला आपले साहित्यिक मित्र श्री. कन्हैयालाल मुनशी यांनी पाठविलेला आपला संदेश वृत्तपत्रांत प्रसिद्ध झालेला आहे. त्यांत त्यांनी ' ही परिषद् अवेळीं भरत आहे, अशा खटपटी सांप्रतच्या भारतीय स्थैर्याला विघातक आहेत ' इत्यादि अभिप्राय कळविला आहे. आम्ही याच्या अगदीं उलट अभिप्राय धारण करीत आहो आणि तो तितक्याच आग्रहाने प्रगट करीत आहो. भारतीय ऐक्याची काळजी वाहण्याचा मक्ता कोणी आपणांकडे घेण्याचे कारण नाही. आणि अशा संदेशामुळे तो आपणांकडे येईल असा कोणाचा समज असेल तर तो फोल आहे. जनताच सारासार विचाराने स्वहितासाठी उचित तो निर्णय करील. भारतीय ऐक्याची भूमिका आम्ही एवढ्याचसाठी विशद केली आहे. आम्ही घरी मातृभाषाच बोलतो म्हणून सांगणारे एक प्रख्यात हिंदी साहित्यिक मला नुकतेच भेटले. घरांत बायकामुलांशी बोलण्याची भाषा म्हणजेच मातृभाषा आणि तेच मातृभाषेचे क्षेत्र आणि तेच आमचे मातृभाषेला संरक्षण असा कोणाचा अभिप्राय असेल तर तो आम्हांला क्षणमात्रहि मंजूर नाही. आमच्या मातृभाषेत आम्हांला आमचे सर्व व्यवहार करावयाचे आहेत, कारभार चालवावयाचा आहे, साहित्य निर्माण करावयाचे आहे, शिक्षण द्यावयाचे आणि व्यावयाचे आहे. मातृभाषेच्या वापरावर भलतेच कृत्रिम बंधन मान्य करून आमच्या थोर वारशावर आम्हांस पाणी सोडावयाचे नाही. अलबत्, सार्वभारतीय मंडळांत सार्वभारतीय कामासाठी आम्ही राष्ट्रभाषाच वापरू. त्यासाठी तिची अभिवृद्धि करू. पण त्यासाठी मातृभाषेचा कृत्रिम संकोच आम्ही संमत करणार नाही.

प्रादेशिक भाषेचें सार्वजनिक प्राथम्य

पण जेव्हां मातृभाषेचा सलग भूभाग सोडून आम्ही दुसऱ्या भाषिक भागांत वसतीस जातो, तेव्हां आमची भाषिक नीति काय राहावी ? अशा वेळीं ज्या भूभागांत आम्ही निरंतरच्या वसतीसाठीं गेलों असूं तेथीलच भाषा आम्ही तेथें वापरूं आणि तेथें आमच्या मूळ भाषेचें रक्षण आणि संवर्धन आमच्या तिजवरील प्रेमाच्या बळावर करूं. आम्हाला या कामीं तेथल्या भाषिकांनीं प्रेमानें होईल तें साहाय्य करावें. आम्ही तेथील भाषेच्या सार्वजनिक प्राथम्याला कधींहि मनांतूनदेखील धक्का लावणार नाहीं. तथापि, आमचा भाषिक वारसा आमच्या बळावर चालविण्याचा आमचा अधिकार अबाधित राहिला पाहिजे. ज्या सामंजस्याचा पुरस्कार आम्हीं वारंवार केला आहे त्याचाच पुनरुच्चार आठवणीसाठीं येथें करून हा त्रोटक परामर्ष थांबवितों.

सर्व समस्या विशदपणें आणि विस्तारानें येथें उकलून मांडण्यास अवकाश नाही. म्हणून आवश्यक तेवढें सूत्रमय दिग्दर्शन केले आहे. तेवढ्यावरच आपण संतोष मानून घ्याल अशी मला आशा आहे.

समाप्तीपूर्वीं ज्या गुर्जरभूमींत हा मराठीचा सोहळा आज आपण साजरा करीत आहोंत, त्या गुर्जरभूमीला आणि तेथील थोर साहित्यिकांना आदरपूर्वक प्रणाम करणें मी आपलें कर्तव्य समजतो आणि त्या साहित्याची सर्व दिशांनीं अभिवृद्धि इच्छितों. गुजरातीच्या हातांत हात घालून मराठीनें चालावें अशी उत्सुकता माझ्या मनांत उचल करीत आहे. सर्व देशभर देवनागरी लिपीचा वापर होईल तेव्हां आपलीं देशी साहित्ये आणि त्या त्या भाषांचे भाषिक अधिकाधिक निकट येतील. विचार केला तर ध्यानांत येईल कीं, भारतांतलि एका भाषिकांना भारतांतील दुसरी भाषा शिकणें अगदीं अवघड पडत नाहीं. म्हणून तो प्रयत्न झाला पाहिजे. एका भाषेवरील प्रेम म्हणजे दुसऱ्या भाषेशीं विरोध नव्हे. म्हणूनच तर सर्व भारतीय भाषाविषयीं आपुलकी ठेवण्याची आवश्यकता आहे.

मित्रहो ! मी अधिक काय सांगणार ? आपली आशा झाली तेव्हां जे विचार माझ्या मनांत या निमित्तानें दाटून आले त्यांना मी आपल्यासमोर वाट काढून

दिली. श्रुण्ण सारज्ञ मंडळी त्यांचा यथोचित विचार कराल यांत संशय नाही.

‘ तरी न्यून तें पुरतें । अधिक तें सरतें ।
करून घेयावें हें तुमतें । विनवितुसे ॥ ’

अशी प्रार्थना जर त्या वागीश्वर ज्ञानेश्वरालाहि करावी लागली, तर तेथे माझा पामराचा पाड किती !

◆ ◆ ◆

९ : गोमंतकाची गौर मोडूं नका

प्रिय मित्रहो !

‘ गोमंतक ’ शब्द उच्चारतांच गोमंतकाची मूर्ति माझ्या मनासमोर उभी राहते आणि गोमंतक मराठी साहित्य संमेलन गोमंतकाच्या सुंदर भूमीवर भरवितां येत नाहीं, या दुर्घटने-मुळें मन भयंकर चरकून जातें ! पोलंड वगैरे दुर्दैवी देशांचा इतिहास या प्रसंगानें मनासमोर उभा राहतो ! आणि तेथील प्रजेनें ज्या प्रकारें आपली जाज्वल्य भाषाभक्ति अनेक संकटांना न बुमानतां, कोमेजूं न देतां, टवटवीत आणि जागती ठेविली त्या पराक्रमासारखा पराक्रम आमचे गोमंतकीय बांधव करीत आहेत हें पाहून त्यांच्याविषयीं मन कौतुकानें भरून जातें.

राष्ट्रभक्तांना आदरांजलि

या आपल्या प्रिय गोमंतकाची मुक्ति व्हावी आणि आपल्या प्रिय भूमीचीं लेकरें म्हणून त्याच भूमीच्या साक्षात् मांडीवर लोळण्यास मिळारें म्हणून प्रसंगीं प्राणांची कुरवंडी करूनहि ज्या थोर देशभक्तांनीं छळ सोसला आहे व जे सांप्रत सोशीत आहेत त्या या पर्वातील समस्त लहानमोठ्या स्त्री-पुरुषांना मी नम्र होऊन आदरांजलि वाहतों. त्यांच्या त्यागांतूनच मुक्तीचा वृक्ष पुढें बहरून येईल यांत कसलीच शंका नाहीं.

* नववें गोमंतक मराठी साहित्य संमेलन,
विलेंपार्लें, मुंबई, मध्यक्षीय भाषण, १९५८

जसा माथ्यावर काश्मीरचा मुकुट भारताला शोभतो तसा गोमंतकहि त्याच्या एका कुशीला तळपत आहे. किंबहुना हिऱ्यासारखे चमकणारे हे भारताचे जणुं दोन नेत्रच होत. परंतु काश्मीर नेत्र भयग्रस्त असला तरी उघडा आहे. पण हा गोमंतकनेत्र आम्हांला मिटल्यागत निष्प्रभ झालेला आहे.

म्हटलंच तर गोमंतकांचा जीव केवढा ! अवघा साठ गुणिले पंचवीस इतकाच पसारा. डोळ्याचें क्षेत्रफळ कितकेंसे ! पण त्याचें प्रभावळ देहाच्या मानानें केवढें ? तोच दृष्टांत गोमंतकाला लागू पडतो. ज्यानें गोमंतक प्रत्यक्ष पाहिला असेल तोच त्या तेजाचा अनुभविक पारखी !

चार दोन वेळां गोमंतकाच्या रमणीय भूमीत मी राहिलों आहे. पण त्यावेळीं अनुभविलेल्या सुखाची अवीट गोडी आणि तिची धुंदी या क्षणीं इतक्या दीर्घ अवधीनंतरहि किंचिन्मात्रहि ओसरत नाही !

म्हणून ज्यावेळीं मला या नवव्या अधिवेशनाचें अध्यक्षपद स्वीकारण्या-विषयीं आपण निमंत्रण केलें त्यावेळीं त्या धुंदीतच मीं आपल्या म्हणण्यास होकार भरला. पण आतां प्रत्यक्ष आपणांसमोर उभें राहतांना प्रथमदर्शनीच विषादाची लहर मनाला काळवंडून टाकीत आहे आणि ' मनो मे न विना रामात् यत्पुस्फोट सहस्रधा ' अशा शंका त्या मनाला खाऊन टाकीत आहेत. इतक्यांत गोमंतकाचा अनेक शतकांचा उज्ज्वल इतिहास आठवतो आणि मनाचें कश्मल उडून जातें ! आज पांचशें वर्षे होत आलीं. गोमंतकाला जें एकदां ग्रहण लागलें तें कांहीं अद्यापि सुटलें नाही. तथापि एवढ्या दीर्घकालांत गोमंतकीयांनीं आपल्या कुलदैवतांवरील दृढ भक्तीची साधना सतत धगधगीत ठेवलेली पाहून अखेरीस विजय त्यांचाच होणार हा ध्रुवसिद्धान्तच समजावा लागतो !

आरसदारची मराठी व परसदारची कोंकणी

ही साधना करतांना त्यांनीं आरसदारची मराठी आणि परसदारची कोंकणी दोहोंचीहि भक्तिपूर्वक उपासना केली. एखादा पट्टीचा गवय्या ज्या-प्रमाणें जोडतारांच्या सतारविर गातो तसें गोमंतकीयांनीं कोंकणी-मराठीच्या जोड तारांवर काम केलेलें दिसतें. अथवा असें म्हणावें पाहिजे तर कीं मराठी तबल्याचा ठेका आणि कोंकणीची वीणा साथीला घेऊन गोमंतकीयांनीं आत्मराजाची आळवण केली आहे. कोंकणी आणि मराठी हे द्वैत मानावें

कों अद्वैत कों विशिष्टाद्वैत अशा प्रकारच्या कटकटी आजवर अनेक झाल्या. पंडितांचा मागोवा घेऊन आपण या प्रश्नाचा व्यावहारिक निर्णय करूं पाहूं नये हें वरें असें माझ्या बुद्धीला वाटतें. भाषापंडित वा तौलनिक भाषाशास्त्रज्ञ यांना आपलीं 'प्रमाणें' पुढें मांडून ज्ञानाची अभिवृद्धि निरामय रीतीनें करूं दिली पाहिजे. मग या ज्ञानोपासकांत कोणी कोंकणीला मूळ समजो, प्राचीन समजो, मराठीची वडील बहीण समजो, कों गुजरातीची सखी मानो, अथवा आणखी कांहीं म्हणो. तो सारा अभ्यास उपयोगीच आहे. आणि म्हणून आपण अशा सर्व अभ्यासाला प्रोत्साहन दिलें पाहिजे.

इथें एक सावधगिरी बाळगणें अवश्य आहे. आणि ती ही कों, मराठी आणि कोंकणी असा विरोध व्यवहारांत बाहेरच्या जगांत दिसतां कामा नये अशी आपली मांडणी आणि वागणी राहिली पाहिजे. म्हणजे असें कों ज्ञानोपासकांच्या आश्रयानें कोंकणीवाले व मराठीवाले असे तट व्यवहारांत पडूं देऊं नयेत. स्पष्ट निश्चून बोलावें कों आम्ही कोंकणी मराठी या विरोधी वस्तु मानीत नाहीं. भाषिक व्यवहारांत आम्ही एक भावानें चालूं. मराठीचा जो अवाढव्य विस्तार झाला आहे तें मराठी छत्र आम्ही कोंकणीभक्त म्हणून कधीं परकेपणाच्या भावनेनें टाकणार नाहीं. तें आमचें छत्र आम्ही सदैव डौलानें मस्तकावर धारण करूं. मराठी आमचें ज्ञानभांडार आहे, आम्ही मराठीचे वारस आहोंत, या आमच्या गोमंतकीयांच्या प्रतिज्ञा राहतील. मराठीच्या दुधावर आम्ही पुष्ट झालों आणि यापुढेहि सतत पुष्ट होत राहूं. तथापि दूध घेतलें म्हणजे चहा सोडलाच पाहिजे असें नाहीं. मराठीच्या दुधाबरोबर कोंकणीचा चहाहि आम्ही पीत राहूं. दुधाची पुष्टी आणि चहाची तुष्टी दोन्ही लाभ आम्ही घेत राहूं. दूध आधीं पिऊन मग चहा घेतला तरी चिंता नाहीं, असें प्राणाचार्य महर्षि अण्णासाहेब पटवर्धन म्हणत असत. अगदीं सोंवळा बहिष्कारवाद व्यवहारांत सर्वच प्रकरणीं उपयोगी पडत नाहीं. कोणी कोणाची गळचेपी करण्याचा प्रश्नच काढूं नये.

हिशेब करतांना कोंकणी-मराठीची बेरीज अथवा मिळणी करूनच आमची संपत्ति मोजली पाहिजे. कोंकणीचें सारें वैभव; सारी गोडी ही मराठी कोषांतच समाविष्ट केली पाहिजे. शिरगणती करतांना कोंकणीची

संख्या निराळी मोजून ठेवली तरी बेरीज घेतांना कोकणीची संख्या मराठीच्या संख्येंत मिळवून आमची बेरीज सांगितली पाहिजे. कोकणी बोलावें, कोकणी लिहावें, कोकणी गावें, अशी ज्यांची इच्छा असेल त्यांच्या स्फूर्तीला आणि प्रतिभेला कसलाच अटकाव करण्याचें अगदीं कारण नाहीं. पण याचें पर्यवसान विभक्तपणा दाखविण्यांत होऊं नये.

गोमंतकाच्या इतिहासाचा अभ्यास व्हावा

भाषा ध्या, चालीरीती ध्या, जातिपाती ध्या, कीं ग्रामसंस्था ध्या, अथवा देव-दैवतें ध्या किंवा गोमंतकीय समाजाचा सर्व इतिहास ध्या, सर्वच अभ्यासण्यासारखें आहे. जें जें पहावें तें तें नवल वाटावें असा गोमंतकाचा प्रकार अनुभवास येतो. काय आश्चर्य पहा ! आधींच गोमंतकीयांत कुशस्थळीकर, बारदेसकर, साष्टकर, स्मार्त-भागवत असले छप्पन्न भेद होते. त्यांत पांचशें वर्षापूर्वी गोमंतकीयांचें स्वातंत्र्य जाऊन गोमंतकीयांत दोमिनिकन, फ्रांसिस्कान, अगोस्तिन, वगैरे पक्षांची व भेदांची भर पडली ! आणि या नवीन संगतीमुळें येथील प्रजांना ' इंकिझिसांव ' च्या यमयातनांचा अनुभव व्यावा लागला ! त्या प्रलयकाळीं येथील देवदैवतें सोंधेकरांच्या मुलुखांत पळालीं, लपलीं. जुनी काविजात, आणि नवी काविजात अशा दोन काविजातींत पुर्तुगिजांनीं आपली सत्ता चालविली. पण आमच्या सत्तरीच्या राण्यांनीं प्रतिकाराचें यज्ञकुंड प्राणांच्या आहुति देऊन शेवटपर्यंत धगधगत ठेवलें ! तिकडे भारतांत आचार्यांचीं धर्मपीठें आहेत तर त्रिमुक्त्या गोमंतकांतहि पतंगळ, कवळें वगैरे धर्मपीठें वैभवानें चालत आहेत. कोकणी मराठीच्या बरोबरच संस्कृतचें अध्ययनहि गोमंतकानें जागृत ठेवल्याचें दिसतें आणि महेश्वरभट्ट सुखटणकरांची अमरकोशावरील विद्वन्मान्य टीका हा त्याचाच एक सर्वश्रुत पुरावा आहे. भाविणी आणि देवदासींची संस्था इकडे गोमंतकांतच विकसलेली आहे. जातिउपजातींचा बुजबुजाट गोमंतकांत फार उठून दिसतो, असें असून इकडल्याप्रमाणें ग्रामसंस्था अन्यत्र आढळणार नाहींत. निसर्गकृपेचें तर गोमंतक हें केवळ निधान आहे. येथील मानवी सौंदर्य जगविख्यात आहे. येथील संगीतकार, वाद्यकार, मालाकार, सर्वच वाखाणलेले. पूर्वीच्या कदंबादिकांच्या राजवटींची आठवण रानावनांतील भग्न-शिवलिंगाच्या आणि वीरगळांच्यामुळें होते तों, क्याथोलिकांनीं ज्याला प्रति-

रोम व बनविल्लें तें ' व्हडलें गोंय ' आणि तेथील किरिस्तात राजवटीचे खंडहर दृष्टीसमोर येतात. शिलालेख, ताम्रपट, नाणीं अद्यापीहि गोमंतकांत विपुल सांपडतात. नाना औषधींचें गोमंतक आगरच आहे. देशभक्त, शूर, मुत्सद्दी, कवि, ग्रंथकार, चित्रकार, यांना गोमंतकांत तोटा नाही. असे कितोहि त्याचें वर्णन केलें तरी पुरणार नाही. वाणी शिणून जाईल. असा हा गोमंतक ! पण त्याचा भरघोस इतिहास अद्यापि कोणी लिहिलेला नाही. लिहूं म्हणेल त्याला सामग्रीला तोटा नाही. पुर्तुगालच्या लिस्बनमध्ये आणि गोमंतकाच्या पणजी मध्ये अफाट दत्तरे वडलीं आहेत. माझे मित्र सिन्योर पांडुरंगराव पिसुलेंकर यांनी आपली या विषयांतली कीर्ति लिस्बोआपर्यंत भिडविली आहे. पुर्तुगेज भाषेंतच नव्हे तर आपल्या मोडी लिपींत आणि जवळच्याच कानडी लिपींत लिहिलेलें इतिहासोपयोगी साहित्य शोधलें तर विपुल मिलेल. म्हणून गोमंतकीय इतिहासाच्या अभ्यासासाठी विशेष सोय व्हावी, असें माझे आपणांस आग्रहाचें विनवणें आहे.

गोमंतकाचा देह लहान असला तरी त्याचें 'सहज' रूप आणि 'आगंतुक' रूप दोन्ही सर्वांआगळी आहेत. त्यांचा योग्य अभ्यास झाला तर केवळ गोमंतकाचाच लाभ होईल असें नव्हे, आमच्या इकडील अनेक समस्यांचाही उकाला करण्यास त्याचें मोठें साहाय्य होईल. पुर्तुगेज आणि मुसलमान या विधार्मियांच्या जुलमाच्या कचाट्यांतून, जाति उपजातींच्या मत्सरी चक्रव्यूहांतून आणि कोंकणी, मराठी, पुर्तुगाली, कानडी, वगैरे भाषांच्या कचाट्यांतून आपलीं दैवतें, चालीरीती, समाज-ग्राम संस्था, श्रद्धा, भाषा या गोमंतकीयांनी राजकीय स्वातंत्र्याच्या अभावीं सांप्रत दिसतात इतपत तरी कशा टिकवून धरल्या याची साधार तपासणी व चिंतन, मनन करणें अतिशय फलप्रद ठरेल यांत मला कसलाही संशय नाही.

असा सर्वांगीण दृष्टिकोन स्वीकारून जर अभ्यासाचें साहित्य प्रामाणिकपणानें आणि शास्त्रशुद्ध रीतीनें गोळा केलें तर त्या आधारे नुसते सामाजिक, तात्त्विक विवेचनपर ग्रंथ निर्माण करतां येतील, इतकेंच नव्हे तर अनेक कवींच्या प्रतिभा जागृत होतील, अनेक कथाकारांना कल्पनांचें इंधन मिलेल, अनेक उपदेशकांना उदाहरणें, सुभाषितें आणि दृष्टांत यांचीं कोंदणें लाभतील,

नवकवींना व नवकथाकारांना लक्षावधी ' प्रतीकें ' आणि ' प्रतिमा ' शोधतां येतील, या रीतीने ' जो जें वांच्छील ' तें तें तो ' लाहील ' आणि साहित्याची अपार समृद्धि होऊन जाईल.

गोमंतकीयांनी आजवर केलेली साहित्यनिर्मिति त्यांच्या व इतरांच्या विशेष प्रशंसेला आणि संतोषाला कारण झालेलीच आहे. पण वर सुचविल्याप्रमाणें गोमंतक समाजाचें अथपासून इतिपर्यंत समग्र सम्यक् दर्शन घडविण्याचा उद्योग जर सिद्धीस गेला तर अभिनव अशी निर्मिति होईल आणि गोमंतकाचें नांव व कीर्ति चिरंजीव होऊन राहील.

पुर्तुगीजमधील ज्ञान आम्हांला खुलें करा

पणजीला मी पुर्तुगीज भाषेंत लिहिलेले ' आझियातिक ' इतिहासाचे जुने खंड पाहिले किंवा ' त्रातादुश् ' सारखे भारतीय संबंधाचे तहनाम्याचे खंड पाहिले. हें अमोल ज्ञान पुर्तुगीज भाषेंतच अटकून राहिलें असून तें आम्हांला न मिळाल्यानें आम्ही ज्ञानांत मार्गें राहातो. इंग्रजांचा आमचा संबंध आला, आम्ही इंग्रजीचें अध्ययन केलें. आम्हांला इंग्रजीत भरलेलें बहुमोल ज्ञान मराठीत आणण्याची इच्छा झाल्यास ती तृप्त करून घेतां येते. परंतु पुर्तुगीज भाषेंत जें ज्ञान सांठविलेलें आहे, तें आम्हांस देण्याचें सामर्थ्य मात्र तुम्हां गोमंतकीय बांधवांच्याच ठायीं आहे आतां मुक्तिसंग्राम चालू आहे; मूळ मराठीला वाव नाही. उलट, इकडे गोमंतकाबाहेर राहिलेल्या तुम्हांसारख्यांस पुर्तुगीज भाषेचा येथें उपयोग नाही. आतां तिकडले ' लिसेव ' तिकडेच राहिले. आणि ज्यांनीं पूर्ववयांत पुर्तुगीज भाषा साध्य केली त्यांच्या इकडे वाढणाऱ्या पुढील पिढ्या आतां पुर्तुगीज शिकणार नाहीत. फुलचेरीस (पॉदेचरी) मी दहाबारा वर्षांमार्गें गेलों होतो, तेव्हां फ्रेंच विद्यापीठाशीं येथून—भारतांतून—संबंध जोडण्याला हें फुलचेरीचें तोंड उपयोगी पडेल म्हणून मी मनांत मांडे खात होतो. पण स्वातंत्र्यप्रसाद लवकर हातीं आला. फुलचेरी मुक्त झाली, भारतांत मिळाली, तुटलेला सांधा जुळला. पण यापुढें फ्रेंच ज्ञानसरितेचा ओघ सुकून जाण्याची भीति वाटते. तसलीच भीति पुर्तुगीज भाषेंतील ज्ञानाचें द्वार बंद होईल म्हणून मला वाटते. या ज्ञानलोभानें कांहीं मुक्तिसंग्राम मार्गें टाकावा असें मला ईषन्मात्रहि सुचवावयाचें नाही. तसला विचारहि माझ्या मनाला शिवलेला नाही. पण घडलेल्या प्रसंगांतून कांहीं

लाभ होत असेल तर तो करून घ्यावा. इंग्रजांच्या परिचयामुळे आमच्या दृष्टीला इंग्रजी वळणच लागलेले आहे. परंतु इंग्रजांच्या घडामोडी त्यांचे प्रतिस्पर्धी कशा मोजतात त्यांचे चित्र पुर्तुगेज, फ्रेंच, डच वगैरे लेखकांच्या द्वारांच आपणांस कळणार. मराठ्यांच्या विषयी फ्रेंच गव्हर्नर मार्टिनने जिजीच्या प्रसंगी दिलेली जी माहिती डॉ. हर्षे यांनी भाषांतर करून पुढे मांडली ती फारच उद्बोधक वाटली.

विचार करू लागले म्हणजे किती तरी तरंग मनांत उठतात पहा. क्रिस्ती मंडळांत हिंदुस्तानच्या किनाऱ्याला चिकटलेले पुर्तुगेज हे पाहिले. पुर्तुगेज हे कांहीं अस्सल व्यापारी म्हणून आले नाहीत. पण त्यांच्या मागाहून इंग्रज हे व्यापारी कंपनीच्या रूपाने आले. फ्रेंच आणि डच यांनी व्यापारहि पुष्कळ केला; वैभव मिळविले. त्यांत फ्रेंचांनी येथे राजकीय ढवळाढवळ करून सत्तेचे राजकारणही हाताळून पाहिले. पुढील चढाओढीत इंग्रज सर्वांत यशस्वी झाले. आज इंग्रज व फ्रेंच दोघेही गेले! वैभव, ऐश्वर्य भोगून गेले, तरी गोडी कायम ठेवून गेले. याउलट पुर्तुगेज अद्यापि गोचिडीसारखे घट्ट चिकटून बसले आहेत. तोडून काढल्याशिवाय जावयाचे नाहीत. इंग्रजांचा शहाणपणा आणि दूरदर्शित्व त्यांच्या स्वभावांत नाही. मात्र दुराग्रह, चिकाटी, धर्मवेड यांचा जोर त्यांच्या ठायी अनिवार दिसून येतो. त्यामुळे जबरदस्तीशिवाय ते 'फिरंगाण' मोडून जातील आणि त्यांचे पुनः पूर्वीसारखे सोजवळ गोमांतक होऊ देतील याला फिरंग्यांचा इतिहास विरुद्ध साक्ष भरील.

गोमांतकाची आत्मिक महत्ता महाराष्ट्राने परवापर्यंत ओळखली नाही

याप्रमाणे ही फिरंगी स्वभावपरीक्षा आहे. आतां ही जबरदस्ती जर आपणांकडून व्हावयाची नसेल तर, दुसरीकडून कुठून तरी नाक दाबले जाईल तेव्हांच हे फिरंगी तोंड उवडतील, एरवीं नाही. पण यापुढील चर्चेत शिरणे म्हणजे साक्षात् राजकारणी विवेचनांत शिरणे होय. आणि तसें करणे साहित्याचे कारणांसाठी आवश्यक होतें तर त्या कामी संकोच करण्याचे कांहींच वाजवी प्रयोजन नव्हतें.

फिरंगी आणि फिरंगाण ही एक बाजू आणि गोंयकार व गोमंतक ही त्याच चित्राची दुसरी बाजू. या दोन्ही बाजूंनी अभ्यास झाला पाहिजे, आणि त्या अभ्यासाचें फल विविध प्रकारें साहित्याच्या खाती जमा झालें पाहिजे. होणार संग्राम दीर्घकालीन व्हावा हें अनुमान पत्करूनच पुढलीं पावलें उचललीं पाहिजेत.

कोणी कांहींही म्हटलें तरी गोमंतक आणि ज्या महाराष्ट्रांत तो वास्तविकपणें मोडतो पण ज्या महाराष्ट्रांत त्याची नांदणूक कैक शतकें अशक्य झाल्यासारखी होती तो महाराष्ट्र, यांचा एकलग सांधा कधीं जुळलाच नाही, हें महाराष्ट्रीय समाज, राजकारण व धर्मकारण यांची बहुविध सूक्ष्म परीक्षा केल्यावर पटल्याशिवाय राहाणार नाही. महाराष्ट्राला गोमंतकाकडे स्वजीवनासाठीं पाहावें लागलें नाही. शिवाय राजवट निराळी, धर्मनियंत्रण निराळें, एक प्रबळ विरोधी धर्म दंड थोपटून उभा, अशा परिस्थितींत गोमंतक 'उपेक्षित' राहिला असें म्हटलें तर तें वाजवीच होईल. मात्र गोमंतकीयांना महाराष्ट्र भूमीच्या छायेंत संसारसाधना करण्यांत लाभच वाटला. महाराष्ट्रांत याची प्रत्यक्ष मर्यादा मुंबई व मुंबईलगत एवढीच समजावयाची. द्राविड आणि गौड हें द्वैतही साक्षात् प्रभावी होतेंच. यामुळें गोमंतकाचो खरी आत्मिक ओळख आणि महत्ता महाराष्ट्राच्या मनांत परवांपरवांपर्यंत नीटशी भरलीच नव्हती, हेंच सत्य.

हें सत्य महाराष्ट्रीयीयांच्या मनांत भरपूर भरलें पाहिजे. येथेंही साहित्याचेंच काम आहे. गोमंतकीय साहित्यिकांची प्रभावाढत्या प्रमाणांत फांकत राहिल अशी जाणीव ठेवून काम व्हावयास पाहिजे.

गोमंतक अभ्यासमंडळ स्थापन करा

मला यासाठींच एक सूचना कळकळीनें आज येथें करावयाची आहे. मग तिला आपण इष्ट वाटल्यास ठरावाचें रूपहि देऊं शकतां. सूचना अशी : एक गोमंतक अभ्यासमंडळ स्थापन करण्यांत यावें. यांत विविध क्षेत्रांतील तज्ज्ञच असावेत. त्यांनीं आवश्यक त्या उपसमित्या स्थापाव्या आणि या उपसमित्यांनीं गोमंतकासंबंधीं सर्व प्रमाणित माहितीचें संकलन करावें. आधारांचाही संग्रह करावा. सूचीकरण, परिगणनादि कार्यें शास्त्रशुद्ध रीत्या तडीस

न्यायी. भौमिक, भौगोलिक, विद्याविषयक, धर्म-पंथ-जातिविषयक, यौद्धिक, आर्थिक, औद्योगिक, सामाजिक, तात्त्विक, धार्मिक, वैद्यक, ज्योतिषशास्त्र विषयक, कृषिविषयक, लोकभ्रम, चालीरिती इत्यादिसंबंधी, अशीं विविध प्रकारचीं जीवनाचीं व जीवनसंबद्ध अंगे घेऊन त्यांचें साहित्य एकत्र एका जागीं आणून ठेवावें; आणि अशा विविध अंगांचा अभ्यास तज्ज्ञांचे मार्गदर्शनाखालीं तरुणांस योजून व्हावा. या कल्पनेला आकार आला आणि कामानें जरा बाळसें धरलें कीं पुणे, मुंबई, व नागपूर या विद्यापीठांतून या अभ्यासाची सोय निरंतरची करून टाकावी. केळकर व्याख्यानमाला किंवा कौशिक व्याख्यानमाला या योग्यतेची गोमंतक व्याख्यानमाला प्रतिवर्षीं निदान एक तरी गुंफावी. व्याख्यानाची पदवी फार उंचीची ठेवावी. प्रचारी किंवा हलकें स्वरूप अगदीं खपवून घेऊं नये. यांत कांहीं साहाय्य गोमंतकीय देवस्थानांकडूनहि मिळविण्याचा प्रयत्न करावा. तिन्हाईत तटस्थ मध्यस्थां-मार्फत पुर्तुगेज सरकारची अनुकूलता मिळवावी. युनेस्कोचा पदरहि धरावा. इतकेंच काय, प्रत्यक्ष भारत सरकारच्या व इतरांच्या प्रयत्नांस यश येऊन गोमंतक-दास्यविमोचन होत नाही तोंवर गोमंतकीय कवी, विद्वान आणि कलाकार यांच्या गुणसंवर्धनार्थ भारत सरकारनें विशेष साहाय्ययोजना केली पाहिजे असा आग्रह या संमेलनानें घोषित केला पाहिजे. जोंवर गोमंतक भुक्त आणि संयुक्त होत नाही, जोंवर गोमंतकाभोंवतालचा पुर्तुगेझी पिंजरा मोडून जात नाही किंवा काढून घेतला जात नाही तोंवर तरी गोमंतकाचें स्मरण जागृत ठेवलें पाहिजे. केवळ मराठी भाषेंतच नव्हे, अथवा त्याच्या जोडीला इंग्रजी किंवा पुर्तुगेझी भाषेंत नव्हे, तर, भारताच्या मान्य अशा चौदापंधरा राष्ट्रभाषांतून गोमंतकाचा घंटाघोष होत राहिला पाहिजे. नुसतें 'वसाहतवाद आम्ही मानीत नाही, सालाझारची सत्ता आम्ही ओळखत नाही,' इत्यादि राजकीय गाव्हाणें चालण्यापुरताच हा उद्योग मर्यादित राहतां कामा नये, तर, गोमंतकीय प्रदेशाचें विलोभनीय स्वरूप सर्व भारतीय प्रजांच्या मनींमानसीं ठसविलें पाहिजे. गोमंतकीयांचें तर गोमंतक घरच आहे. पण श्रीचंद्रनाथाच्या माथ्यावर उभें राहून अनिमिष लोचनांकरवीं सौंदर्याच्या दूधसागराच्या तुषारांत सुस्नात होण्याचा अधिकार प्रत्येक भारतीयाचा आहे अशी आसोशी, विशेषतः नवीन पिढीच्या मनांत, हज्जू घातली

पाहिजे. गोमंतकासारखें आमचें नंदनवन मुक्त करून आमचें आम्हांस मिळालेंच पाहिजे ही प्रबळ आकांक्षा सर्व भारतीय स्वरूपाचा आकार व बळ धरील असें केलें पाहिजे. साहित्यिकांना हें आवाहन आहे आणि राजकारण्यांना हें साग्रह निवेदन आहे.

गोमंतकाची गौर मोडूं नका

आमच्या थोरल्या महाराष्ट्राचे छोटा महाराष्ट्र, विदर्भ, मराठवाडा, मुंबई हे जसे विशिष्ट भाग आहेत तसाच गोमंतक हाहि एक विशिष्ट भाग आम्हीं मानतो. या सर्व विशिष्ट विभागांतील बुजरेपणाच्या साऱ्या रेषा पुसून जाव्या असें मी इच्छितो. तरी पण यांचीं मनोहर वैशिष्ट्ये, यांच्या उपयुक्त चालीरीती वगैरे जें यांच्या व आमच्या विकासाला कोठेंच न अडवितां त्यांचा आनंद व अभिमान फुलवीत असेल त्या त्या साऱ्या वैशिष्ट्यांचें मनोभावे संवर्धन केलें पाहिजे असें मी म्हणें आणि तसा मी वागेन.

मला हें निश्चित माहीत आहे कीं मानसिक अद्वैत म्हणजे शारीरिक अद्वैत नव्हे. इंग्रज हें ओळखतात कीं युनिटी म्हणजे युनिफॉर्मिटी नव्हे. म्हणून सर्वांचे पोषाख, सर्वांचे खाणें-पिणें समग्र भारतांत एकरूपच असावें म्हणजे भारतीय ऐक्य फार लवकर साधेल असा विचार मधून मधून कोणी तरी आलटून पालटून करीत असतात. हेतु हा कीं काहीं प्रयोगानंतर तो प्रजेचा स्वभाव बनेल.

अत्युष्णापासून तो अतिशीतापर्यंत विविध प्रकारचें हवामान असणाऱ्या भरतखंडासारख्या देशांत एकच प्रकारचें अन्न किंवा वस्त्र वापरणें युक्त होईल काय ? एवढ्यातेवढ्यासाठीं ज्यांची रुचि बिघडते असली नाजूक जीभ अगदीं कामाची नाही. बंगाल्यांत गेलां तरी यजमान आणि पाहुणा यांस अडचण न पडतां, सामिष, निरामिष चालवून घेण्याइतका समजूतदारपणा असला पाहिजे. इतकेंच नाही, भिन्न प्रकारच्या हवामानाची व राहाणीची संवयहि वाढवून घेतली पाहिजे. ताकाचा भुर्का न मिळाला तर डोकें ठिकाणावरच राहात नाही, एवढी मिजास ठेवूं नये. तेवढ्यासाठीं वैतागून 'सब घोडे बारा टक्के' भाषेत बोलण्याचा प्रारंभ करूं नये. या देशांत आसामांत हत्ती आणि मारवाडांत उंट पाहिजेतच. तेवढ्यानें द्वैत वाढतें ही कोती समजूत. या कोताईला थारा देऊं नये. इंग्रजांनींही शीखांपुढें

हार खाल्ली, आणि त्यांचे पंच ककार लष्करांतहि कायम राहिले. त्यांची दाढी, साफा; कडे, कृपाण हीं त्यामुळें जिवंत राहिलीं. इंग्रजांनै हा अपवाद केला; परंतु शीख इंग्रजांचा खरा शीख (शिष्य) बनला ! सांगण्याचा मतलब एवढाच कीं, ऐक्याच्या मिथ्या कल्पनांच्या नादानें वैशिष्ट्ये नष्ट होऊं नयेत. भातांत खडे-पाकड नसावे. ते काढून फेकून द्यावे. पण भारतांतील विविध परंपरांचीं वा प्रदेशांचीं वैशिष्ट्ये हीं कांहीं खडेपाकडांसारखीं त्याज्य नव्हेत; तर ब्रदाम-ब्रेदाण्यासारखीं त्या भाताची रुचि वाढविणारी, पोषक, पूरक आहेत. भारतांतील विविधता साधक करून घ्यावी आणि म्हणून गोमांतकाची गौर मोडूं नये. मुक्त गोमांतक भावी मोक्षोत्तर आपली सुंदर वैशिष्ट्ये हीं अलंकारासारखीं शोभा वाढविणारीं मानून धारण करील, काल्पनिक लाभाच्या कल्पनेला वश होऊन आपल्या सौंदर्याचा व परंपरांचा व्यर्थ नाश होऊं देणार नाही. तुम्हांला कोणाला रोमन लिपीचीच संवय असेल, असू द्या; पण देवनागरी ही आपण भारताची राज्यलिपि म्हणून स्वीकारली आहे याचा कोणास विसर पडूं नये. मोडण्याची, बदलण्याची मुभा घटनेत आहे म्हणून ज्यानें उठावें त्यानें घटनेचीं कलमें मोडून, मुरगळून टाकण्यास प्रवृत्त व्हावें हा केव्हांही शहाणपणा ठरणार नाही. हो, तसाच प्रसंग आला तर जसा किल्ल्याला चोरदरवाजा ठेवीत तशी घटना बदलण्याची सोय असावी. प्रसंग येईल तेव्हां कचरूं नये. नित्य तें नित्य; नैमित्तिक तें नैमित्तिक; असा कांहीं विवेक करावा. गोमांतक मुक्त करावा; आपल्यांत घ्यावा; मांडीवर खेळवावा; पण त्याच्या कपाळावरची तीट न पुसेल किंवा त्याच्या डोळ्यांतलें काजळ धुऊन जाणार नाही असा वात्सल्याचा व्यवहार करावा.

गोमांतकाचा जागर जागवूं या

गोमांतकाबाहेर राहून तळमळणाऱ्या गोमांतकीय बंधूनों ! तुकारामबोवांनीं विराण्याचे अभंग रचले ते ज्या अवस्थेत, तशीच कांहींशी तुमच्या मनाची अवस्था होत असली पाहिजे. रीतीप्रमाणें तुम्ही सुवर्णपदक, पुरस्कार वगैरे देऊन कलाकारांचा गौरव करणार, परिसंवाद करणार. मग मी तरी त्यांतच कां. रमून जाऊं नये ? आणखी लांबण कशाला लावू ? माझ्या मनांतलें विचार स्पष्टपणें सांगून टाकले. रुचतील ते घ्या; आपली एकी अभंग ठेवा; आशा प्रज्वलित ठेवा; उद्योग करीत राहा; श्रद्धा अचल राहूं द्या. ' फिरंगी

पापात्मा ' म्हणून आमच्या पूर्वजांनीं वर्णन केला. अद्यापि तो सुधारला नाही. केव्हां तरी तो निघून जाईल आणि तुम्ही-आम्ही मुक्त गोमंतकांत थाटानें प्रवेश करूं. तो फिरंगी पूर्वीं जसा ' वैभवी कमानां ' तून प्रवेश करीत असे तसे आपण आपल्या हुतात्म्यांना साक्षी ठेवून साऱ्याच दिशांनीं आपल्या पुण्यभूमीच्या कुशीत शिरूं. तो दिवस दूर असला तरी निश्चित उगवणार. त्या भावी मुक्ततादिनाचे किरण माझ्या दृष्टीला येथून आजच तुमच्या मुख-मंडळावर प्रतिबिंबित झालेले दिसत आहेत. या, तर मग या संमेलनांत गोमंतकाचें स्मरण करीत आपण एकमेकांस भेटूं आणि गोमंतकाच्या स्मरणाचा जागर गाजवूं !

जय गोमंतक, जय महाराष्ट्र, जय भारत.

१० : मराठीचा कर्मयोग

प्रिय मित्रां ! इंदूरच्या ' महाराष्ट्र साहित्य सभेचा ' शारदोत्सव हा मराठी मंडळांतील एक गाजलेला उत्सव आहे. या उत्सवाच्या मानाचा विडा यंदा आपण मला दिल्याने माझा गौरव झाला म्हणून मला मनांतून गुदगुल्या होत असल्या तरी गौरवाच्या जोडीने येणारी जबाबदारी पेलण्याची चिंता मला व्यापीत असेल तर नवल नाही. तसे म्हटले तर इंदूर मला नवे नाही आणि परके तर नाहीच नाही. आमचे घराणे कोंकणांतून वरघाटी आले तरी कोंकणांत अद्यापि आम्ही तगून आहोत आणि घाटावरच न थांबतां ज्या प्रमाणे स्वराज्य-प्रसंगांत आम्ही वांटेकरी झालो, तसे स्वराज्याचे साम्राज्य झाले तेव्हां, आम्हीहि नर्मदा ओलांडली, अगदीं अलिकडे शंभर वर्षांमागे आमची एक शाखा इकडे महत्पुरास येऊन राहिली आणि आज त्या शाखेचा विस्तार या विख्यात मालव भूमीत आणि आजच्या मध्यप्रदेशांत पुष्कळ झालेला आढळतो. या संबंधांमुळे गेल्या साठ वर्षांत माझ्या येरझारा इंदुरास आणि होळकरशाहीत पांच सात वेळां तरी झाल्या आहेत. इंदूरच्या मातीत बुळे सरकारच्या पिछाडीस आणि आमच्या काळेले यांच्या वाड्यांत इमली बाजारांत माझ्या बाळपणाचे जे कांहीं दिवस गेले त्याचीं दृश्ये अगदीं ताजीं अशीं माझ्या मनासमोर आजहि उभीं राहतात. यामुळेच तर ' पाहुणा ' शब्दानें माझी संभावना येथें कोणी केली तर मला मोठा संकोच वाटतो. आपल्या

* अकरावा शारदोत्सव, महाराष्ट्र साहित्यसभा.

इंदूर; अध्यक्षीय भाषण, १९५९

प्रेमळ निमंत्रणामुळे आयुष्याच्या सत्तरींत मला पुनरपि या प्रिय भूमीचें दर्शन घडतें आहे त्याची पुनरावृत्ति होण्याचा संभव गृहीत धरणें धाडसाचें होईल, या जाणिवेनें मन क्षणभर कळमळलें तर तें ' मनुष्याचें मन ' आहे एवढाच त्याचा अर्थ होईल.

इंदूर शहरांतोल १९१७ आणि १९३५ या दोन्ही मराठी साहित्य संमेलनांचा आस्वाद मी घेतलेला आहे आणि दोन्ही प्रसंगीं आमच्या इंदूरकर मित्रांनीं अनेक परींनीं कशी वरताण केली त्याची कबूलायत प्रांजळपणें पुनः आपणांसमोर स्वाक्षरी करून कायम करितों. याच मध्यप्रदेशांत उज्जयिनी येथें १९३४ सालीं ' प्रांतिक भाषांचें भवितव्य ' मी वर्तविलें. तें जातक पुनः तपासण्याची पाळी सांप्रत येईल अशी मला कधींच चिंता वाटली नव्हती. अपेक्षेंत निकट नव्हतें तें ' स्वातंत्र्य ' हातीं आलें. आता मराठीचा संसार जोरानें फोफावेल आणि आमच्या बहुतां दिवसांच्या आकांक्षा सफल, संपूर्ण होतील अशी आशा जो जोरावूं लागली तोंच चोहोवाजूंनी मोठालीं वादळें गर्जू लागलीं. आक्षेपांची जीं भुतें पार गाडलीं गेलीं असें आम्ही समजलों होतो तो आमचा भोळेपणा ठरून तेच ते जुने आक्षेप आतां पुनः डोकीं वर काढून आमच्याकडे पाहून विकट हास्य करित आहेत असें दृश्य दिसूं लागलें आहे ! १९३४ नंतर १९५९. या पंचवीस वर्षांच्या काळानंतर चक्र असें उलट दिशेला जाऊं पाहात आहे असें भय समोर दिसत आहे. यास्तव पुनः याच मध्यप्रदेशांत आणि उज्जयिनी-इंदूरच्या त्याच विख्यात भूमींत पुनः एकवार मराठीच्या भवितव्याची मीमांसा करून मराठी कर्मयोगाची स्थापना करावी असा दृढ संकल्प या समयीं मी जर प्रगट केला, तर तें आपण सर्वजण उचित समजाल असा भरंवसा मला वाटतो.

हीं आक्षेपांचीं भुतें असें ओरडूं लागलीं आहेत कीं जर क्षेत्रीय, प्रादेशिक, प्रांतिक किंवा मातृभाषांचा अनिर्वध संचार भारतांत अभिवृद्ध करण्याचें धोरण अंगिकारलें तर एकेका विभागांत किंवा क्षेत्रांत किंवा प्रदेशांत तेथली तेवढी भाषाच प्रबळ होऊन बसेल आणि मग इतर भाषांचे वारें देखील लागतां कामा नये असा दुरभिमान वाढीस लागून शेजारशेजारच्या प्रांतांतील भाषा आसपासच्या लोकांना पारख्या होतील आणि परिणामीं या देशाचें

ऐक्य भंग पावेल. अभिमानाचा अतिरिक्त परिपोष केला तर वरील भय अनुभवाला येणें केवळ काल्पनिक म्हणतां येणार नाही. पंजाबांतील लाथाळी आपल्या समोरच आहे आणि भारतीय ऐक्याच्या परिपोषाकडे फार जागरूकतेनें लक्ष पोचविलें पाहिजे हें मी एकदम मान्य करितों. भारत-निरपेक्ष महाराष्ट्र किंवा भारत-निरपेक्ष गुजरात किंवा बंगाल किंवा तामिळनाडु किंवा केरळ वा राजस्तान वा पंजाब वा आसाम अशी कल्पनाच सर्वथा अग्राह्य होय. भारत म्हणजेच महाराष्ट्र, बंगाल, गुजरात, राजस्तान, बिहार, आंध्र, काश्मीर वगैरे अंगांनीं नि अवयवांनीं घडलेला महादेश होय हें त्रिवार सत्य. सर्वांगानें या सत्याचें पालन हा आमचा सर्वांचा प्रथम धर्म. पण या धर्माचें पालन करणें म्हणजे महाराष्ट्र, बंगाल, केरळ वगैरे विविध अगभूत देशांचें वा प्रदेशांचें वैशिष्ट्य नष्ट करणें असें मात्र नव्हे. ही वैशिष्ट्ये म्हणजे आमची शोभा आहे. किंबहुना या वैशिष्ट्यांवाचून आमचें जीवन थिटें होईल, अपुरें राहील, अळणी वाटेल. म्हणून, आमचें मीठ तोडूं नका. प्रदेशांचें मीठ तोडल्यानें भारताचें बळ वाढेल हा भ्रम आहे.

वर प्रांजलपणें मान्य केलें आहे कीं या वैशिष्ट्यांचा प्रतिपाळ करतांना कांहीं मर्यादा पाळणें अवश्य आहे. ज्याप्रमाणें एखाद्या उपवनांत विविध प्रकारचे फलवृक्ष आणि सुगंधित पुष्पलता एकमेकांच्या वाढीनें एकमेकांची शोभा, सौंदर्य वाढवीत आपला विकास करीत असतात, तद्वत भारतांत, भारतांगभूत अंग-वंग-कलिंगादि देशांची अभिवृद्धि अशा युक्तीनें, न्यायानें आणि मर्यादेनें घडवून आणली पाहिजे कीं, त्या त्या देशांची वैशिष्ट्ये निर्भयपणें विकसित होतील आणि इतरांनाहि निर्भय करतील; एकोपा, सौहार्द व सामंजस्य यांची पारस्परिक अभिवृद्धि करतील. भारताची काय, किंवा जगांतील कोणेंका स्वतंत्र आणि यशोवैभववर्धिष्णु देशांची बांधणी काय, हा एक कल्प किंवा योग आहे. आणि योजनापूर्वक मर्यादा ठरवून ज्या त्या देशांच्या प्रकृतिमानाचा विचार करूनच ही बांधणी त्यांनीं करावयाची असते. बांधणी मजबूत आणि उपयुक्त व्हावी म्हणून अनेक पथ्ये सांभाळावीं लागतात. भारताच्या विशिष्ट विकासाचा आणि परिस्थितीचा सांप्रतच्या जागतिक विकास-परिस्थितीच्या संदर्भांत विचार करून या भावी बांधणीचा आराखडा तयार केला पाहिजे. असा आराखडा तयार करतांना भारताच्या

भूतकालीन संचिताचाहि जमाखर्च करावा लागेल. तो सर्व प्रपंच मला येथें करण्यास अवकाश नाही. पण ज्या दृष्टीने, ज्या प्रयत्नांनी, आणि ज्या तत्त्वज्ञानाच्या किंवा ध्येयवादाच्या बळावर आपली अर्वाचीन काळी ब्रिटिश सत्तेपासून मुक्तता झाली, त्या सर्व घडामोडींचा निष्कर्ष एकमतानें हा निघाला आहे की भारत हा राज्यसंघ नसून भारत हें संघराज्य आहे. अर्थात् भारताच्या या संघस्वरूपांतील अंगभूत घटक राज्यांची स्वायत्तता किंवा प्रभुत्व हें मर्यादित आहे. निराळ्या शब्दांत सांगायचे तर भारतीय संघराज्यांतील कोणाहि घटकास केव्हांहि आणि कसल्याहि सबबविर संघराज्यांतून फुटून अलग होतां येणार नाही. अर्थात् भारतांतर्गत अथवा भारतांगभूत घटक प्रदेशराज्यांना—भारताच्या संविधानांत यांना 'स्टेट्स' हा शब्द लावला आहे—संपूर्ण स्वयंप्रभुत्व—साव्हरिन्टी—नाहीं, ती मागण्याचा हक्क नाही आणि कोणत्याहि आंतरराष्ट्रीय कायद्यान्वये इतर स्वयंप्रभु राष्ट्रांस या घटकराज्यांना स्वयंप्रभु समजून त्यांशी संबंध ठेवण्यास संयुक्त राष्ट्रसंघ (युनायटेड नेशन्स ऑ. : यू. नो.) चा रुकार पडणार नाही हें स्पष्ट आहे. या विवेचनाचा इत्यर्थ असा की, भारतांतील प्रदेशराज्ये भाषावार बांधणी प्रमाणें सिद्ध केलीं तरी आक्षेपक जें भय उभें करितात किंवा भारताची अनेक पाकिस्तानें होतील, भारताचे तुकडे होतील, भारताचे ऐक्य भंग पावेल इत्यादि जो आविष्कार करून मांडतात, तो शुद्ध काल्पनिक बागुलबोवा आहे. सोव्हिएट किंवा अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थानांतील घटकांना संघातून फुटून निघण्याचा हक्क त्यांच्या घटनेत दिलेला आहे. ती योजना भारताच्या घटनेत नाही. अशी फुटून जाण्याची मागणी कम्युनिस्ट तत्त्वज्ञानाला मान्य आहे यास्तव तसा हक्क द्यावा किंवा असावा हें ज्यांच्या स्वप्नींहि नाही, तसा ओढा ज्यांनी चुकून देखील दर्शविला नाही किंवा जे ठामपणें त्या प्रकाराच्या विरुद्ध आहेत त्यांच्याहि मार्थीं बलेंच एक आक्षेप कल्पनेनें थापणें आणि अशा रीतीनें लोकांना भयकलुषित करणें अत्यंत अन्यायाचें आहे असें साफ साफ सांगणें आम्हांला अवश्य आहे.

विरोधकांचा दुसरा आक्षेप प्रादेशिक भाषांचें प्रादेशिक प्रभुत्व मान्य केल्यानें हिन्दुस्तानच्या अखिल भारतीय व्यवहाराला एकभाषेचें साधन राहात नाही हा आहे. पण या आक्षेपाला उत्तर भारताच्या संविधानांतच

आहे. संविधानाच्या सतराव्या अध्यायांत राजभाषेचे निर्धारण बंधे द्यावे. देवनागरी लिपीत लिहिलेली हिन्दी ही संघराज्य भारताची भाषा म्हणून घोषित केले आहे. तिच्या व्यवहारमर्यादा व कालमर्यादाहि तेथे स्पष्ट केल्या आहेत. परंतु संघराज्याचे सांप्रतचे सूत्रधार त्या अध्यायांत सांगितलेले आदेश मनापासून आणि खऱ्या खात्याने पाळित नाहीत हे गेल्या दहा वर्षातील त्यांच्या वागण्यावरून स्पष्ट झाले आहे. एक अगदी साधी कल्पना भाषा आयोगा-लॅंग्वेज कमिशन-पुढे मी सादर केली असतां आणि पुढे प्रत्यक्ष राष्ट्रपतीपुढे विनंतिरूपाने जाहोर रीत्या मांडली असतां, अद्यापि कांहीं हालचाल नाही. भाषा आयोगावरील राष्ट्रपतींची प्रतिक्रिया आपणांला कळून येण्याला आतां थोडाच अवधि उरलेला आहे. त्यावेळीं संविधानांतील १७७ मधील आदेश-‘ डायरेक्टव्ह ’-कसा पाळला जावयाचा ते आपणांला कळून येईल. पुढे कांहीं होवो आज तरी संघराज्याचे सूत्रधार फारच मंदपणे वागत आहेत यांत संशय नाही. वर उल्लेखिलेली माझी साधी सूचना अशी आहे कीं एकदा जाहीर केल्या दिवसापासून (आणि हा दिवस शक्यतर आज उद्यां इतक्या लवकर जाहीर करण्यास चिंता नाही) तीन महिन्यांचे आंत सर्व सरकारी नोकरांनीं वा अधिकाऱ्यांनीं आपली सही देवनागरी लिपीत घटवून तयार करावी. आद्याक्षरें, पूर्णाक्षरें वगैरे सर्व संभाव्य प्रकार घटवून ठेवावे आणि या तीन महिन्यांनंतर कोणचाहि सरकारी कागद, त्यावर देवनागरी लिपीत संबंधित कर्मचाऱ्यांची सही नमेल तर, तो कागद अग्राह्य समजावा किंवा त्या अधिकाऱ्यांस दंड करण्यांत यावा. जेथे वास्तविक एवढी सहीची चार अक्षरें देवनागरींत घटविण्यास चार दिवस सहज पुरतील तेथे तीन महिन्यांत कोणचाही दिनाद या कर्मांत पटाईत होईल याविषयीं शंकेला कारणच नाही. भाषा कोणचीहि असो आणि कागदांतील मजकुराची लिपि कोठलीहि असो कागदाखालची सही देवनागरी लिपीतच असली पाहिजे. परदेशांतहि कागद देवनागरी अक्षरांतील सहीनेच गेले पाहिजेत. मग खाली एकाद्या देशी लिपीत वा इंग्रजी लिपीत सहीतील देवनागरी अक्षरांचे उद्-बोधन पुरवणी म्हणून केले तरी करूं द्यावे.

या देवनागरी सहीने काम साधेल; या देवनागरी सहीने नव्या युगाला प्रारंभ होईल. संविधानांतील ३४३ कलमाला चालना मिळेल. आज

सत्रंध कागद मराठींत वा अन्य देशी भाषेंत असला तरी त्याचे खालीं त्रिनादिकृतपणें इंग्रजी लिपींत सही करण्यांत प्रतिष्ठा मानली जाते. तो क्रम उलटेल. खालचा गडी वर येईल, घडी बदलेल, देवनागरीला प्रतिष्ठा लाभू लागेल. मग धीटपणा अंगीं येऊन प्रजा नव्या नजरेनें आणि नव्या विश्वासानें व्याप्त होईल. जादूची कांडीच फिरल्यासारखा परिणाम दिसेल. शेकडों वर्षांच्या गुलामगिरींतून मुक्त झाल्याचा पुरावा जग पाहील आणि काय समजावयाचें तें चटकन् समजून जाईल.

दुसरी एक लहानशी सूचना अशी. जुन्याकाळीं आपण इंग्रजीच्या प्रतिष्ठे-खालीं दबून जाऊन आपल्या घरांचीं नांवे, आपल्या कायद्यांचीं नांवे, आपल्या धंद्यांचीं नांवे, आपल्या दुकानांचीं नांवे, आपल्या संस्थांचीं नांवे, आपल्या रस्त्यांचीं नांवे, आपल्या पुस्तकांवर, पाठ्यांवर, घरादारांवर, पावत्यांवर, पत्रकांवर, अशीं जिकडे तिकडे नांवे इंग्रजींत, लिपि देवनागरी किंवा देशी ठेवली तरी, घालतो, खोदतो, छापतो आणि रंगवितो. एखाद्या शहरांतल्या बाजारांत एक फटका मारून या. जिकडे तिकडे प्रोविहजन स्टोअर्स, मेडिकल डिस्पेन्सरी, अमुक रोड, तमुक लेन, हायस्कूल, कॉलेज, स्टेशनरी मार्ट, टेलरिंग फर्म, मोटार स्टॅंड, फ्रुट मार्केट, क्लॉथ मर्चन्ट, शू मार्ट, यांचीच चारी बाजूला गर्दी दिसेल. किराणा दुकान, दवाखाना, शाळा, रस्ता, कापड वखार, शिंपी सदन, वगैरे प्रकार तुरळकच सांपडतील. हे झालें बाजारांचें. आपल्या स्वतःचीं नांवे, तीं देखील एस. एम. जोशी, डी. जी. भावे, एस. पी. शिर्के अशींच आढळतील.

या अक्षरांनीं श्रीधर, दत्तात्रय, शंकर, पांडुरंग इत्यादिक आपल्या नांवांचा कसा बोध व्हावा? याचाहि विचार कोणी करीत नाही. आपण पूर्णोच्चारी अक्षरांचे धनी असतां लंगड्या इंग्रजी वर्णमालेचे दास व्हावें या पेक्षां अप्रतिष्ठा कोणती? आणि त्यांत आपण प्रतिष्ठा मानावी याला कोणची अधम कोटि शोभेल? अविचारानें आणि अंधानुकरणानें सीमेपरती उडी मारली, नव्हे? म्हणून सांगतो आपलीं नांवे तरी नीट आपल्या पद्धतीनें लिहा. एवढेहि न व्हावेसं काय आहे? पण जेथें आमचाच दाम खोटा, तेथें मग सरकाराला तरी निराळा दोष काय द्यावा? सरकारचे प्रश्न तरी थोडे अवघड आहेत. घटकाभर कायद्यांचेंच कलम घेऊं. अकट प्रभृति सारें राज्यच मुळांतलें

इंग्रजी. कॉर्ट्रॅक्ट, टॉर्ट, प्रोसीजर, समन्स, जजमेन्ट वगैरे हजारों क्रिया आम्ही करीत असलों तरी त्यासाठी बांधीव शब्द आम्हीं वापरीत नव्हतों आणि इंग्रजी न्यायभांडारांत आणि न्यायपरिवारांत ज्या शेकडों प्रथा, प्रकार, अधिकारमर्यादा, अधिकारीवर्ग, प्रतिवादी वगैरे जर कांहीं आमच्याकडे मुळांतच त्या स्वरूपांत नव्हतें आणि थोडें कांहीं होतें त्याचा लोप आम्ही होऊं दिला, तर मग आतां येथें शब्द आणावे तरी कोणचे ? त्यालाहि तोड सुचवितां येईल. बुद्धिमान म्हणवावें आणि तोड सांपडू नये हें कसं शोभेल ? पण तो विषय तूर्त वाजूस ठेवूं. झालें तें झालें, पण यापुढें तरी ? नवा कायदा करतांना अन्नधान्य वाटप कायदा किंवा सर्व भारताला मान्य होऊं शकेल अशी दुसरी शब्दवटिका योजून, तेवढें कायद्याचें नांव तरी आपलें देशी द्यावें. चाकीचा कायदा करा तुमच्या सोयीप्रमाणें इंग्रजी किंवा हिन्दीत. पण नांव तरी तेवढें कटाक्षानें देशी ठेवीत चला यापुढें. म्हणजे नवी इंग्रजी शब्दांची आमच्या घरांतली प्रजावृद्धि तरी थांबेल. तेवढीच लाज वांचली.

एकदां घसरगुंडीला प्रारंभ झाला म्हणजे तळाला येऊन पोंचल्याशिवाय गति नाही. कायदे इंग्रजीत, मग लोकलबोर्ड, कम्युनिटी सेन्टर्स-सेंटर्सदेखील नव्हे बरं कां !—यांची रांग लागावी हें क्रमप्राप्तच आहे. नवीन गाड्या सुरू केल्या : बोला स्टेट ट्रान्सपोर्ट. त्याबरोबर चार्ज, स्टेज, लगेज, माइलेज, कंडक्टर, ड्रायव्हर, प्यासेंजर वगैरे सर्व तांडाच्या तांडा आंत घुसणार हें उघड आहे.

इंग्रजीचा हा वरचष्मा, हा पसारा पाहिला, नित्य नवीं यंत्रें, नित्य नव्या घटना, नित्य नवे शब्द, नित्य नवे ज्ञान हा अफाट व्यापार पाहिला म्हणजे गलितगात्र होऊन हताशपणाचे विचार मनांत येतात. इतक्या इंग्रजी शब्दांना प्रतिशब्द तरी कोठले आणावयाचे ! समजा तसा प्रयत्न केला तथापि इंग्रजीची वाढ सतत चालू आहे याला काय उपाय करावा ? भाषांतरी शब्दानें कांही समाधान होत नाही. या सर्व धांवाधावींत व्यर्थ शक्ति खर्चण्यापेक्षां सरळ असें कां करूं नये ? इंग्रजीच शिकूं, इंग्रजीतूनच शिकूं. नाही तरी शेकडों अडाणी लोक काय प्रगति करणार ? आपण निवडक इंग्रजी शिकलेले आणि शिकणारे मिळून सहज पुरे पडूं. तेव्हां मराठी वगैरे देशी भाषांच्या उन्नतीच्या या मृगजळाच्या मार्गे लागण्यापेक्षा इंग्रजीच्याच राजरस्त्यानें पुढें जावें

हैं बरें. यावर प्रश्न असा कीं, मग लोकशाहीचें काय ? किती लोकांना आज इंग्रजी चांगलें येतें ? आजपर्यंत इंग्रजी शिकण्यांत केलेल्या प्रगतीचा आढावा घेतला तर हजारांत एकतरी इंग्रजी जाणणारा सांपडेल कीं नाहीं याची वान-वाच आहे. तेव्हां सर्व नवें ज्ञान, प्रगति या इंग्रजीशिकांच्या हातींच ठेवावी आणि त्यांनीं इंग्रजी न समजणाऱ्या अज्ञानी बहुसंख्यांकांवर अधिराज्य चालवावें; याला लोकशाही म्हणतां येईल काय ? युरोपांत एवढी आधुनिक प्रगति झाली आहे पण तिथें तर जर्मन, फ्रेंच, स्पॅनिश, स्लाव, रूसी प्रभृति भाषांतूनच शिक्षण, उच्च शिक्षण वगैरे सर्व प्रगति चालू आहे. आणि औद्योगिक प्रगति संशोधन, इत्यादि सर्व क्षेत्रांत एकमेकांच्या बरोबरीनें तिथें कामें होत आहेत; तरी मला प्रत्यक्ष थोड्या वेळांतहि अनुभव आला कीं इतली, फ्रान्स वगैरे देशांत साधारणपणानें इटालियन, फ्रेंच या प्रादेशिक भाषाच लोक समजतात व बोलतात. इंग्रजीनें कांहींहि काम भागत नाहीं. मात्र तिथें शिकलेल्यांचा असा मोठा वर्ग आहे कीं ज्याला दोनतीन भाषा साधारणपणें समजतात, बोलतां येतात, तोच प्रकार हिंदुस्तानांत पूर्वी होता, आजहि प्रांताप्रांतांच्या सरहद्दी जेथें मिळतात तेथें दोन्ही भाषांत लीलेने बोलणारी प्रजा पुष्कळ सापडते. एकमेकांच्या भाषा जितक्या आपणांस येतील तितकें चांगलें. वास्तविक नवीन धारणा सर्व भारतांत अशी पसरविली पाहिजे कीं हिंदुस्तानांतील विख्यात चौदाहि भाषा या आपणा सर्वांच्या भाषा आहेत. अर्थात ज्याची त्याची प्रादेशिक भाषा निराळी; तथापि दोन दोन तीन तीन भाषा समजणारांची संख्या येथें अगदींच क्षुद्र नाहीं. सर्वांनीं, प्रदेशराज्यांतील सर्व कार्यकर्त्यांनीं, ही वृत्ति वाढीस लावली पाहिजे—मातृभाषेशिवाय आणखी एक दोन भाषा तरी आपणांस लिहितां वाचतां आल्या पाहिजेत. आपल्या अन्य भाषिक शेजाऱ्याशीं आपली वागणूक आपुलकीची ठेविली पाहिजे. एकमेकांना एकमेकांचा शेजार प्रेमाचा व स्नेहार्द्रतेचा वाटला पाहिजे. पंजाबांतील सांप्रतचा विग्रह मला फार शोचनीय वाटतो. सर्व चौदा भाषांचें रक्षण सर्व भारतीय प्रजांनीं आपलेपणानें करावयाचें आहे. राजकारणाच्या मतांच्या आणि सत्तेच्या ओढाताणीमुळें भाषिक प्रश्नांवर कलहाचें आणि उग्र कटुतेचें खोटे पुट चढवून कालुष्य निर्माण केलें जात आहे. नीट निर्मळ मांडणी केल्यास भाषिक बांधणी बाधक होण्याचें कारण नाहीं आणि दोषमय अवस्थेपर्यंत भाषिक प्रश्न

ताणतां येतात ती मर्यादा सांभाळणें देशहिताची खरी कळकळ मनांत रुजली असेल तर अवघड नाही. किंबहुना त्यांत प्रयासाचा अथवा कष्टाचा खरोखर प्रसंगहि येण्याचें कारण नाही. ' चौदा भाषा माझ्या ' ' मी चौदा भाषांचा धनी ' ही भावना रुजूं घातली पाहिजे. येथें द्वेषाचें, कलहाचें, आक्रमणाचें बीज यावेंच कां ? आणि कोणी आणून लावूं लागलें कीं तें दक्षतेनें उपटून टाकिलें पाहिजे. द्वेषादिकांप्रमाणें अज्ञान आणि विपरीत ज्ञान यांचेंमुळेंहि फार अनर्थ होतो. कानडी, तामीळ वगैरे भाषांच्या विषयीं आमच्यांत अज्ञान आणि विपरीत ज्ञान हीं दोन्हीं भरपूर आढळतील. " आंतरभारती " च्या सोज्वळ कल्पनेच्या आश्रयानें आणि तदनुकूल मनोवृत्तीनें वागण्यास लोकांना शिकविलें पाहिजे. या चौदा भाषांच्या जोडीला उर्दू धारेंत ' हिंदुस्तानी ' भाषेचा उल्लेख आहे आणि या भाषेंतूनहि लागणारे, पसंत पडणारे शब्द, वाक्यांश वगैरे आत्मसात् करून हिंदीचा विकास करण्याचा आदेश दिला आहे. म्हणजे अनुसूचीतील चौदा आणि उर्दू धारेंत उल्लेखिलेली ' हिंदुस्तानी ' मिळून पंधरा भाषा संविधानांत मान्य झाल्या असें ठरतें. आतां अनुसूचीतील चौदा भाषांमध्ये हिंदी आणि उर्दू अशा दोन भाषा आहेत. म्हणजे आतां ३४३ मधील हिन्दी, ३५१ मधील हिंदी, अनुसूचीतील हिंदी व उर्दू आणि ३५१ मधील हिंदुस्तानी अशा एका गोतावळ्यांतल्या पांच वस्तूंचा विचार आपण केला पाहिजे. हें संविधान आहे, यांत वावगा शब्द किंवा पोकळ भाषा वावडी आहे. विचार केला असतां स्पष्ट दिसेल कीं ३४३ आणि ३५१ या दोन कलमांत उल्लेखिलेली ' हिन्दी ' ही एकच वस्तु असली पाहिजे. कारण एकाच संदर्भांत तो शब्द आलेला आहे. तो भिन्नार्थवाचक असूंच शकणार नाही. तिसरा हिन्दी शब्द अनुसूचीतला आणि ३५१ मधील आदेश असा की इष्ट हिन्दीचा विकास साधण्यासाठीं अनुसूचीतील हिन्दीतून शब्दशैली आणि वाक्यांशादि वेऊन आत्मसात करावे. हिन्दीचा विकास हिन्दीच्या द्वारा करावा ही आदेशाची भाषा निरर्थक शब्दावली वाटूं लागते. हें संविधान आहे, येथें निरर्थकाला वाव नाही. तर मग ही शब्दावली साभिप्राय व सार्थच असली पाहिजे, विचार करून पाहूं. हिन्दीच्या द्वारां हिन्दीचा विकास साधणाऱ्या

शब्दावलीचा अर्थ काय असावा ? जरा अनुसूचीकडे पाहू. तेथे हिन्दीच्या जोडीला मराठी, बंगाली, पंजाबी, तामिळ, तेलुगु, गुजराती वगैरे अकरा भाषा सांगितल्या आहेत. त्या साऱ्या भाषा अर्थात् क्षेत्रीय किंवा प्रादेशिक भाषा आहेत. चौदांपैकी संस्कृत आणि ऊर्दू या दोन भाषांना प्रादेशिक म्हणतां येणार नाही. त्या सार्वभारतीय आहेत. तेव्हां स्पष्ट बोध होतो की, अनुसूचीतील संस्कृत, ऊर्दू या दोन वगळून राहिलेल्या बारा भाषा या सर्व क्षेत्रीय किंवा प्रादेशिक भाषा आहेत आणि हिन्दी ही त्यांपैकीच एक आहे. अनुसूचीतील हिंदी ही क्षेत्रीय हिन्दी किंवा प्रादेशिक हिंदी अथवा मातृभाषा हिंदी ठरली. अर्थात् राजभाषा म्हणून स्वीकारलेली ३४३ मधील हिंदी आणि जिचा विकास करावा हा ३५१ त आदेश मिळतो ती हिंदी या क्षेत्रीय नव्हत. अनुसूचीतील क्षेत्रीय हिंदी ही पोषक आहे आणि इतर हिंदी पोष्य आहेत. असा सूक्ष्म विचार केला की संविधानातील भाषा निरर्थक किंवा भोंगळ न ठरतां सार्थ आणि भरीव ठरते. क्षेत्रीय हिंदी, राजभाषा हिंदी आणि राष्ट्रभाषा हिंदी असे त्रिविध प्रकार येथे स्पष्ट असून राजभाषा हिंदी आणि राष्ट्रभाषा हिंदी यांचा विकास साधण्याच्या कामी क्षेत्रीय हिंदीचे साहाय्य घ्यावे असा बोध होतो. आपणां सर्वांना संविधान हे बंधनकारक आहे. त्याचा वर लावला याहून भिन्न असा अर्थ तर्कशुद्धरीत्या कोणी लावून दाखवावा. एक शंकास्थळ अजून कोणी दाखवील. ३५१ धारेंत असे विधान आहे की विकास्य हिंदीचा साध्य जो विकास तो तिच्या आत्मिक स्वरूपास धक्का न लावता — ‘विदाउट इन्टरफिअरिंग बुइथ इट्स जीनिअस’ — साधावयाचा आहे. ‘इट्स जीनियस’ या शब्दावलीने भिन्न भिन्न हिंदींचा बोध न होतां बाध होतो. ‘इट्स’ शब्दावरील जोर अवश्य ध्यानांत घेतला पाहिजे. क्षेत्रीय हिंदी काय, राजभाषा करावयाची ती हिंदी काय आणि राष्ट्रभाषा म्हणून रूढ करावयाची ती हिंदी काय दिसावयाला तीन दिसल्या तरी त्यांचे मूळ एकच आहे. गोत्र एकच पण शाखाविस्तार भिन्न भिन्न असतो. वटवृक्षाचे मूळ एकच पण त्याच्या पारंब्यांचे पुनः वृक्ष होतात तशांतला प्रकार येथे आहे. मूळ वस्तु एकच आहे, तिला आम्ही भाषा, भाखा म्हणत होतो. हा भाषा शब्द संस्कृतहून भिन्नत्व दाखविण्यासाठी पंडितमंडळ योजी.

जसे ' इति भाषायाम् । ' मग भाषा, भाखा शब्दानें मराठीचेंही ग्रहण करितां यावें. या अशा भाखेला हिंदी नांव कोणी दिलें ? देशाला हिंदुस्तान आणि भाषेला हिंदी हीं नांवें बाहेरून आलेल्या लोकांनीं दिलेलीं दिसतात. हे वाक्य प्रथम भारताच्या पश्चिम किंवा पश्चिमोत्तर दिशांकडून भारतांत उतरलेले दिसतात. त्यांनीं प्रथम जी ऐकिली भाखा तिचें नांव हिंदी. येथून तों आजच्या खडीबोली पावेतो हिचीच रूपें हिंदी या नावानें ओळखलीं जातात. हिंदुस्थानी हें असेच या व्यापक भाषेचें एक रूप आहे. युरोपीय विद्वान पूर्वी — पूर्वेकडील काशी वगैरे विभागांकडील हिंदी—आणि पश्चिमी म्हणजे आग्रादि कडील हिंदी असे स्थूल विभाग पाडीत. उच्च साहित्यानें रसरसलेली मधुर ब्रजभाषा हें हिंदीचें रूप ब्रजमंडळांत विकसित झालें. अशी हिंदी ही नाना रूप—धारिणी झाली. ती तुलसीदासाच्या प्रतिभाशाली मुखांतून अवधीच्यारूपानें प्रगट झाली तर सूरदासमिराबाईच्या वाणींतून ब्रजरूपानें अवतरली. असो, इतक्या खोलांत जाण्याचें कारण एवढेंच कीं या सर्व हिंदींचा एक स्वभाव असा आहे—त्या बहिष्कारवादी नाहींत, समावेशक आहेत. म्हणून या समावेशक सर्वसंग्राहक 'इन्क्ल्युजिव्ह' अण्ड नॉट एक्स्लूजिव्ह—अशा हिंदीच्या आत्मिक प्रकृतीला म्हणजे जिनिअसला धक्का न लावतां तिचा विकास साधावयाचा आहे. हिंदीची ही जी सर्वसमावेशक प्रकृति आहे. हाच राष्ट्रीय हिंदीचाही आत्मा राहिल. त्यांत इंटरफिअरन्स आम्हा अहिंदी लोकांकडून होऊं नये, होण्याचा संभवच नाही. संभव असेल तर तो हिंदीला 'एक्स्लूजिव्ह' मर्यादित, सीमित, बहिष्कारवादी करणाऱ्यांच्या कडूनच संभवतो. हिंदींत उर्दू शब्द — मग ते सर्वत्र रूढ असले तरीदेखील—घेणारच नाही, उलट ते जेथें जेथें असतील तेथून तेथून काढून तारखेचा दिनांक करूं, बरोबरचा संगे करूं, इत्यादि प्रकारचीं प्रतिपादनं करणाऱ्यांच्या कडूनच सर्वसंग्राहक, व्यापक अशा हिंदीच्या स्वरूपाला संकुचित स्वरूप येईल. पण चौदाहि भाषांतून आपला विकास साधणारी आणि आपला कोष पुष्ट करणारी राष्ट्रीय हिंदी सार्वभारतीय कामकाजाची भाषा म्हणून स्वीकारून प्रादेशिक भाषांच्या विकासाचें आक्षेपक जीं ऐक्यभंगाचें भयें उभीं करून आपणाला भेडसावित आहेत त्यांना सक्रिय उत्तर देणें आपणां सर्वांचें कर्तव्य आहे. घरांत मराठी, दारांत मराठी, शालेंत मराठी, विद्यापीठांत मराठी, शासनांत मराठी अशी मराठी

भाषिकांच्या सलग मुलुखांत मराठीच प्रधान भाषा म्हणून नांदली पाहिजे. पण याप्रमाणे मराठीची नांदणूक चालू असतांना राष्ट्रीय हिंदीचाही वापर करण्याची उत्सुकता आणि पात्रता प्रत्येक मराठी माणसाने दाखविली पाहिजे. मराठी आणि हिंदी अशी दुनळी बंदूक हातीं घेऊन भारतांतील मराठी माणूस भारताच्या आणि महाराष्ट्राच्या सेवेला उभा ठाकला पाहिजे हे आपण लक्षांत ठेवा.

त्या पंधराव्या हिंदुस्तानीचे काय? फारसी, अरबी, तुर्की शब्दांची मिसळ झालेली हिंदी हीच हिंदुस्तानी आणि आठव्या अनुसूचीतील उर्दू ही क्षेत्रीय होऊं शकत नसली तरी जिला उर्दू ए दरबार ए मुअल्ला किंवा खालिस उर्दू म्हणतात ती उर्दू आमच्या राष्ट्रीय हिंदीच्या पोषक धारा समजाव्या असा संविधानांतील आदेशाचा रोख आहे.

आठवी अनुसूची आणि प्रत्यक्ष ३५१ ची धारा यांत संस्कृताचा आधार निर्दिष्ट आहे. नाही तरी संस्कृताचा आधार आमच्यापार्शी नसता तर आम्हांला जगांत पुसताच कोण ? तो तर आमचा सर्वांत बहुमोल ठेवा. त्याच्या बळावर आम्ही सर्व आपर्तीतून तरून जाऊं. नवे सार्थ शब्द घडविणे आमच्या संस्कृताच्या हातचा मळ आहे. एवढेच की पाणिनीय धातुपाठांत अथवा गद्यपाठांत आम्हांला नवी भर टाकावी लागेल. या दृष्टीने सर्वथा स्वीकार्य नसले तरी आमचे मित्र डॉ. रघुवीर यांच्या दीर्घ प्रत्यक्षांचे मी सकौतुक स्वागत करतो. आणखी दुसऱ्या रघुवीरांनी पुढे यावे. आम्ही स्वयंवर मांडूं. आमची मराठी किंवा आमची हिंदी पसंत शब्दवरांच्या गळ्यांत माळा घालतील. तेव्हां शब्दांची आम्हांला वाण पडेल हे भयच नाही. पण केवळ संस्कृत हाच एक खजिना आम्ही वापरूं असें नाही. नवे इंग्रजीचे भांडार अलिकडे उपलब्ध झाले आहे त्यांतूनहि पंचेल तेवढे शब्दधन आम्ही घेऊं. क्लास, ग्लास, पास, तिकिट, पाकिट, बूट, कोट वगैरे मंडळी आतां घरांतल्यासारखी रुळलेली आहेत. एकजीव झाल्यावर त्यांना कापून बाहेर काढणे हा सोवळेपणा नव्हे. उलट, येतील त्यांना डोळे मिटून येऊं द्यावे, ध्यावे हा उदारपणा किंवा व्यापकपणाहि नव्हे.

ग्राह्य टाष्टिकोन हा की संस्कृत आणि इंग्रजी या दोघांचेहि रक्षण लाभासाठी, स्वार्थासाठी आपणांला केले पाहिजे. त्यांत संस्कृत तर घरचे, मूळचेच, पण

म्हणून प्रत्येक प्रौढ विद्यार्थ्याला संस्कृत अनिवार्य केले पाहिजे हा आग्रह व्यर्थ ताणू नये. कितीहि सोपी केली आणि कितीहि उपयुक्त असली तरी, भाषा म्हणून संस्कृत अनिवार्य करून, जनतेचा पुढे जाण्याचा मार्ग अडवू नये. सर्वत्र संस्कृताच्या अध्ययनाच्या सोयी अनिवार्य कराव्या. संस्कृताच्या शिकण्याला उत्तेजन सर्व बाजूने द्यावे, परंतु देशी भाषांतून विद्याक्रमणाचा सरळ मार्ग अनिर्बन्ध वाहता ठेवावा. नाही तर जनतेची मोठी कुचंबणा होईल. हां, अशी मर्यादा घालावी लागेल की मराठीचा उच्च आणि तौलनिक अभ्यास करावयाचा आहे तर संस्कृताचे पूर्वज्ञान अनिवार्य मानावे लागेल. अधिक विषय : अॅडिशनल : म्हणून संस्कृताला स्थान दिलेच पाहिजे !

आणि इंग्रजीचे काय? इंग्रजी तर आधुनिक काळाकडे जाण्याचे आम्हांला उपलब्ध झालेले एकमेव द्वार. इंग्रज नको होते आम्हांला पण इंग्रजी हवीच होती आणि आतां तर अधिकच हवी आहे. पण याचा अर्थ असा नव्हे की उठ सूठ सर्वांच्या डोईवर इंग्रजी मढण्याची कांहीं आवश्यकता आहे. आजच्या युगांत चार इंग्रजी अक्षरे आपणांस यावीं अशी हौस प्रत्येकाचे ठायीं आढळून येते. अशी हौस पुरविण्याचा एक प्रकार म्हणून मी पुष्कळ दिवसांपासून म्हणत आलों आहे की आमच्या प्राथमिक शाळांतच मुलांस फक्त ए बी सी डी ही अक्षरमाला शिकवावी. तो कांहीं मोठा भार होणार नाही आणि मुले तर फार हौसेने शिकतील. सहजच स्टेशनांची किंवा कचेऱ्यां-वरचीं, पाट्यांवरील नांवे तीं वाचू लागतील. एवढ्याने ज्यांना आवड लागेल त्यांतले कांहीं चार वाक्ये आपोआपहि शिकतील. बाजारी किंवा व्यापारी इंग्रजी ज्यांना जरूर आहे त्यांचीहि सोय अशा रीतीने लागून जाईल. फार यातायात त्यासाठीं करावी लागणार नाही. इंग्रजीची मुख्य गरज या देशांत लागेल ती विद्येच्या कामी आणि आधुनिक शासनाच्या कामी मुख्यतः लागेल. आधुनिक विद्यांसाठीं इंग्रजी हेंच परिचित द्वार आम्हांला उपलब्ध आहेच. या सर्व आधुनिक विद्या आणि सर्व आधुनिक ज्ञान देशी भाषांतून भरून झाले नाही. देशी भाषांचा व्यवहार वाढविला पाहिजे आणि ही ज्ञानहरणभरणक्रियाहि वेगाने चालविली पाहिजे. मग इंग्रजीची गरज त्या ग्रमाणांत कमी कमी होत जाईल. आपल्या देशी भाषांतून नवज्ञाननिर्मिती

होऊं लागेल, मग इंग्रजीची गरज आणखी रोडावेल; पण ती अजीबात कधीच संपणार नाही. विद्या मिळेल तेथून घ्यावी. त्या कार्मी देशी परदेशी भेदाभेद मनांत आणू नये. श्रमांची कदर करू नये. तडक विद्येला झोंबावे. म्हणून इंग्रजांच्या संबंधानें इंग्रजीचा चांगला परिचय झाला, त्यांत आपली गतिहि उत्तम प्रकारची झाली, यास्तव तो लाभ वायां दवडू नये. याचा अर्थ केव्हांहि असा नाही कीं येत असली म्हणून इंग्रजांची लुडबुड भलत्याच ठिकाणीं आपण चालूं द्यावी. आपल्या लग्नपत्रिकाहि इंग्रजांत काढाव्या, खुशालीचा साधा पत्रव्यवहारहि इंग्रजांतून करावा. हे सारे अत्याचार समजावे आणि त्यांचा परित्यागच सर्वथा विहित होय. विशेषतः साधारण कटाक्ष हा आधीं पाहिजे कीं, इंग्रजांतला मजकूर बरोबर बिनचूक समजावा. मग इंग्रजी बोलतां येण्याची आणि लिहिण्याची प्रत्येकाला तितकीशी गरज पडणार नाही. सर्वत्र बिनचूकपणावर फार भर दिला पाहिजे. मी तर असें सुचवितों कीं जशी संस्कृत भाषेच्या शिक्षणासाठीं आम्हीं संस्कृत पाठशाळा चालवितों त्याच प्रकारें इंग्रजी शिकण्यासाठीं इंग्रजी पाठशाळा चालवाव्या. या इंग्रजी पाठशाळांतून संस्कृत पाठशाळां-प्रमाणें फक्त इंग्रजीच शिकवावे. अगदीं मुळाक्षरांपासून थेट पारंगतापर्यन्त. या इंग्रजी पाठशाळांचा असा उपयोग होईल कीं ज्याला जशी गरज पडेल तो त्या पाठशाळांत जाऊन त्या त्या दर्जाचें इंग्रजी हस्तगत करील. व्यापारी इंग्रजी, साहित्यिक इंग्रजी, इंग्रजी वक्तृत्व, इंग्रजी लेखन व प्राचीन इंग्रजी वगैरे वगैरे विशेष प्रकारचीं अध्ययनें करण्याची सोयहि ठेवावी. मग इकडे जसा जसा आणि जेवढा भार देशी भाषांकडून उचलला जाईल त्याच्या पुरवणीला जें जेवढें, जसलें इंग्रजी ज्याला पाहिजे असेल तेवढें सर्व या पाठशाळांतून मिळूं शकेल. शिवाय या इंग्रजी पाठशाळांचा स्वतःचा विविध प्रकारचा इंग्रजीचा अभ्यासक्रम व परीक्षाक्रमहि चालूच राहिल. पाठशाळेंतील परीक्षांस बाहेरील विद्यार्थीहि येऊं द्यावे. असो, या कल्पनेचा संपूर्ण विस्तार मांडण्याचें हें स्थळ नव्हे. येथें केवळ दिग्दर्शन मात्र केलें आहे. अशा इंग्रजी पाठशाळांना सरकारानें सढळ हातानें मदत करावी. शिवाय जेथें गरजू व सुपात्र विद्यार्थी पुढें येतील तेथें तेथें सरकारनें लायक इंग्रजी भाषा शिक्षक पुरवावे आणि तो खर्च शक्य तेवढा सरकारानें उचलावा. या प्रकारें ज्यांना पाहिजे त्यांना

आणि ज्यांनी शिकणे अगत्याचें आहे त्या सर्वांना उत्तम इंग्रजी शिकण्याची व शिकविण्याची सोय देशांत होईल. विद्यापीठाच्या उच्च शिक्षणांत मराठी सारख्या भाषा माध्यम म्हणून वापराव्या हेंच योग्य. पण अभ्यासांची कक्षा मात्र अशी विस्तृत राहावी कीं, त्यांत इष्ट विषयांवरील नामांकित इंग्रजी ग्रंथ विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनांत समाविष्ट करावेत. या ग्रंथांचें वाचन त्यांनी नीट केलें आहे किंवा कसें याची कसून परीक्षा व्हावी. मराठी भाषेत योग्य ग्रंथ भरपूर नसल्यानें मराठी भाषेतून विषय शिकविण्याचें काम लांबणीवर टाकण्याचें कारण नाही. अध्यापकाला विषय उत्तम येत असला पाहिजे. त्याला स्वभाषा लीलेनें हाताळतां यावयास पाहिजे. विद्यार्थ्यांना इंग्रजी ग्रंथ यथार्थतेनें समजतील इतपत इंग्रजी भाषेचें पक्कें ज्ञान असलें पाहिजे. एवढी सिद्धता असेल तर मराठी किंवा देशी माध्यमांचा वापर शिक्षणांत आजहि करतां येईल. परिभाषेचे यांत्रिक कृत्रिम शब्द तयार होई पावेतो थांबावयास नको. कारण मराठीतून अध्यापन करण्यास प्रारंभ झाला म्हणजे अनुभवानें परिभाषेच्या वगैरे सर्व अडचणी सुटत जातील. मध्यंतरीच्या काळांत आन्तरराष्ट्रीय समजली गेलेली परिभाषा देवनागरीत लिहून वापरली म्हणून कांहीं त्रिघडणार नाही. नवीन शास्त्रीय परिभाषा अखिल भारतीय मान्यतेची असावयास पाहिजे. तें काम अर्थात कालावधीचें आहे. ज्ञान, सराव, अनुभव, देवाणघेवाण, समंजसपणा, आर्तता या सर्वांची फार मोठ्या प्रमाणांत गरज या कामी पडेल. पण तोंवर कामाची प्रगति अडविण्याचें कारण नाही. अज्ञानें लोकमताची विरी निघून जाईल. पुनः तसा मनोयोग येण्यास बराच काळ जातो. अध्यापकांची एका प्रदेशांतून अन्य प्रदेशांत कच्ची अदलाबदल अवश्य करावयास पाहिजे. या प्रसंगांतलें त्यांचें काम त्यांनीं राष्ट्रीय हिंदीतून करावें. या आणि अशा संभाव्य प्रसंगांसाठीं तयारी विद्यार्थ्यांस आधीं हिंदी शिकविलेलें असलें म्हणजे निराळी करावी लागणार नाही.

भाषिक समस्येच्या कांहींशा विस्तृत विवेचनाचें या शारदोत्सवांत वास्तविक प्रयोजन काय ? आपण शारदेचे भक्त. रसिकपणानें काव्यशास्त्र विनोद करावा; आनन्द लुटावा; तें सोडून या आडरानांत शिरायचें कारण काय ? शोध, बोध, आनन्द इत्यादि वाङ्मय-परिणामांच्या किंवा प्रयोजनांच्या

चर्चेकडे मी आज वळणार नाहीं. रसास्वाद हे साहित्याचें मोठें प्रयोजन सर्वमान्य आहे. पण लोकशाहीच्या निमित्तानें साहित्याकडे पाहाण्याचा दृष्टिकोन लक्षांत घेऊन या भाषिक समस्येचा विचार शारदोत्सवांसारख्या सार्वजनिक प्रसंगी करणें नुसतें उचितच नव्हे तर कर्तव्यप्राप्त आहे असें मी निश्चयपूर्वक प्रतिपादतां. कारण आज या लोकशाही युगांत जें शासन निर्माण होईल तें राजांपेक्षांहि निरंकुश आणि प्रभावी राहिल. कारण राजांना काल्पनिक देवदैवादि वळांवर अवलंबून राहावें लागे किंवा शक्तीवर. लोकशाहींतले शासक आपण लोक-प्रतिनिधि अतएव लोकच असा दावा मांडू शकतात. त्यामुळें हीं शासनं करतांल तीच लोकांची इच्छा असें सरळ समीकरण मांडण्यांत येतें. हीं लोकेच्छा किंवा लोकशासन भाषांना जसें अथवा जितपत साहाय्यक व विरोधक होईल तशा भाषा फोफावतील किंवा कोमेजतील. यास्तव जर लोकतंत्राचें आनुकूल्य संपादावयाचें असेल तर हा भाषिक प्रश्न योग्य रीतीनें हाताळून त्याचे सर्व पैलू स्वच्छ करून लोकांपुढें मांडले पाहिजेत. हे पैलू जर असे पाडले कीं ते देशी भाषांचा विकास घडवून आणतील तर शासनाला व व्यवहाराला तसें वळण लागेल आणि हीं शासनं जर निराळ्या दिशेनें पावलें टाकतील तर मग संघर्ष, गोंधळ आणि विनाश यांच्या मार्गानें आपणांस जावें लागेल. रसास्वादपक्षाला मग कांहींच सार्वजनिक स्थान व प्रयोजन राहणार नाहीं.

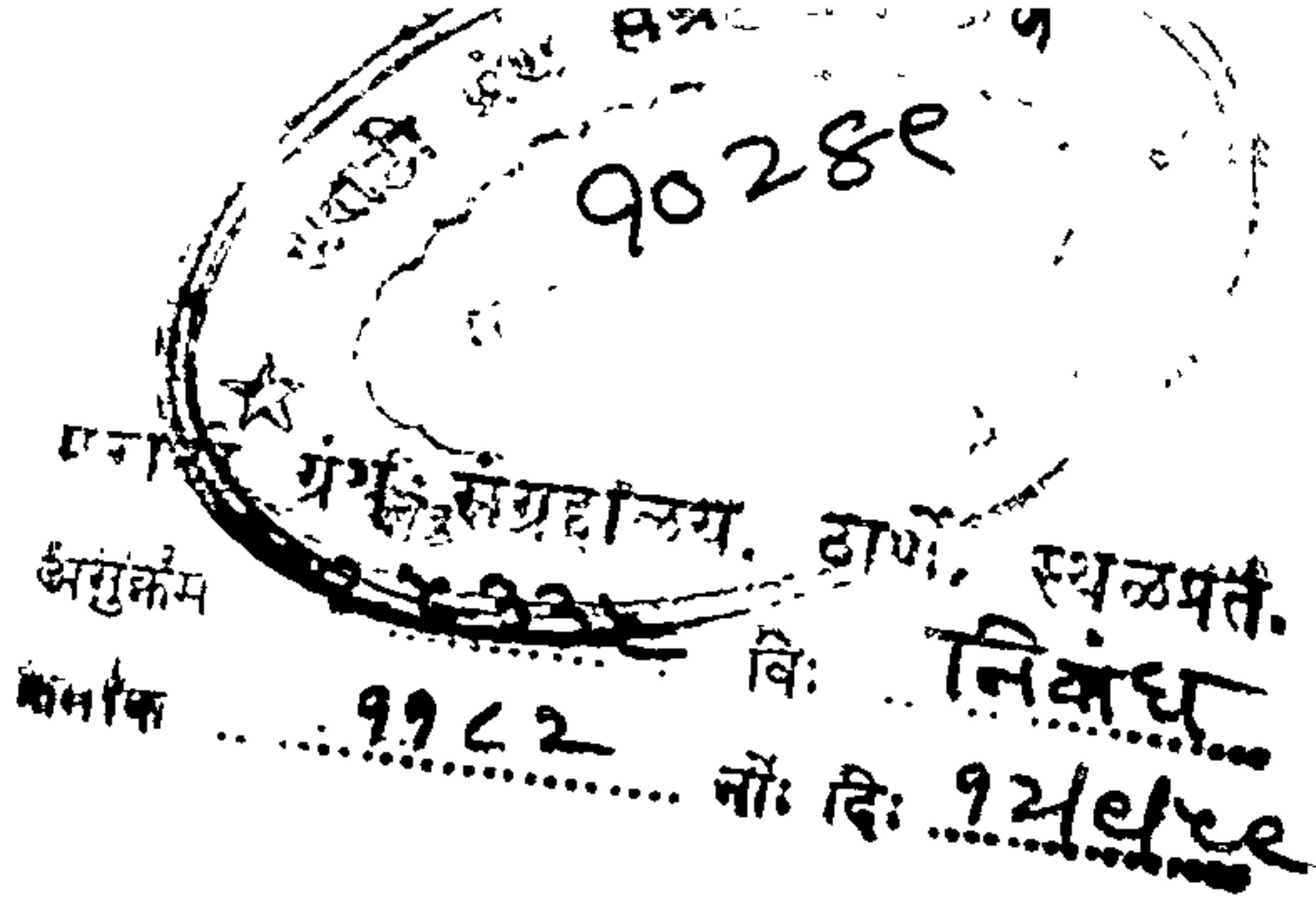
शारदोत्सवांसारख्या उत्सवांचें आयोजन ज्या संस्थांच्या द्वारां सांप्रत अनेक स्थलीं होत असतें त्यांमध्ये भाषाप्रकरणीं धोरण अगदीं स्पष्ट पाहिजे. ज्या त्या प्रदेशांत ती ती भाषा प्रधान, जोडीला राष्ट्रीय हिंदी. या दोन भाषा अनिवार्य, संस्कृत आणि इंग्रजी यांना भरपूर उत्तेजन, त्यांच्या शिक्षणाची उत्तम पण स्वतंत्र अशी पुरेशी सोय आणि ज्ञानाचे प्रवाह विनधोक सर्व बाजूंनीं भरपूर आणि खुले ही एवढीं सूत्रें डोळ्यांसमोर ठेवून सर्व उभारणी केली पाहिजे. जर ही विचारसरणी अगदीं ठामपणें ग्राह्य झाली तर मग या स्थिरसिद्धान्तिक भूमीवर उभें राहूनच आपण सर्व जीवनाची उभारणी केली पाहिजे. भाषानुसार प्रदेशराज्यें घडाविलीं पाहिजेत. त्यांत ती ती प्रधान भाषा हीच सर्व व्यवहाराची, शिक्षणाची वगैरे प्रधान भाषा म्हणून वैभवानें आणि यथार्थपणें नांदाविली पाहिजे. या भाषेत जगांतील सर्व ज्ञानाचा

संग्रह केला पाहिजे. ते ज्ञान प्रवाही व वाढत राहिल म्हणून आपलाहि प्रवाह वाढता व प्रवाही ठेवला पाहिजे. हें सर्व घडवावयाचें कोणी तर तीन साडेतीन कोटी प्रजांनीं. मराठी पुरतेंच बोलावयाचें तर हा व्याप आणि हें ओझें किती प्रचंड आहे याची सर्वांनीं नीट कल्पना करावी. किती कष्ट, किती प्रयत्न, केवढी योजकता, युक्ति, संयोजन, पाहिजे, यांचाहि गंभीरपणें विचार करावा. हाच विचार आणि याच योजना साहित्यसंस्था, साहित्यपरिषद, साहित्य-सभा, शासनं व लोकाग्रणी यांनीं सर्वांनीं मिळून सिद्ध केल्या पाहिजेत. भाषा-भाषांतील खोश्या आणि निर्वुद्ध कलहांचें निर्मूलन करून दृढतर प्रेमाचा सहकार साधला पाहिजे. मग भाषाभाषांत आज जेवढें अंतर दिसतें, जेवढा परकेपणा व दूरीभाव दिसतो तेवढा दिसणार नाही. मराठी, गुजराती, बंगाली, वगैरे भाषा आपण शिकूं लागलां तर फार लवकर समजुतींत येतील. खोटीं भयें अनुभवानें दूर पळतील. नव्या शक्तीचा आविष्कार होईल. नवा आत्मविश्वास धैर्य वाढवील आणि अधिकाधिक परिश्रम करतील. 'अगा ! उपायबळें पंगु । पहाड ठाकी ॥' या ज्ञानोवाच्या वचनाचा प्रत्यय येईल.

आज मराठी भाषेंत अवघे पंचवीस तीस हजार ग्रंथ असतील नसतील. यांत चोपड्यांचादेखील अन्तर्भाव आहे. इंग्रजी प्रभृति भाषांतील ग्रंथ-संग्रह याच्या किती पट आहे याची आपण दखल घ्यावी. पण प्रत्येक गोष्टींत इंग्लंडाची आठवण करावी असें नाही. हॉलंड, स्वित्झर्लंड, ब्रेजम, वगैरे लहान देशांची आठवण होऊंच नये असें नाही. नाही तरी चिरपरिचयामुळें वेळोवेळीं इंग्लंडाचीच आठवण आपणांला होते. पण वर सांगितलेल्या लहान लहान देशांनीं आपली प्रगति कशी साधिली आहे तेंही आपण कसून पाहार्वें. स्वित्झर्लंडांत तर तीनचार भाषा चालतात. तरी तो देश आज भौतिक क्षेत्रांत प्रगत आहे, ज्ञानांतहि प्रगतच आहे. या उलट आपला भारतदेश विस्तारानें केवढा मोठा. परंपरेनें केवढा प्राचीन व विख्यात. सृष्टिकृपेनें किती समृद्ध, लौकिकानें किती श्रेष्ठ. अशी सर्व अनुकूलता असतांना तीन चारशें वर्षांत केलेल्या खटपटीनें युरोपियनांनीं त्यास जिंकावें आणि तें जिंकणें केवळ भौतिक क्षेत्रापुरतें मर्यादित न राहतां मानसिक व आत्मिक क्षेत्रांच्या अन्तर्भागांपावेतों जाऊन थडकावें आणि एवढी प्राचीन पुण्याई पदरीं असतां आणि एवढी साधनें हातीं उपलब्ध असतां आपण हताश

व्हावें, भ्रांत व्हावें, ' चला आहेच की आपली इंग्रजी ' म्हणून नेमळेपणाने इंग्रजीच्याच कोशांत फिरून परतावें, हिंदीची जोड देण्याचे कामीं खळखळ करावी, संस्कृताचें अमोल भांडार विसरावें, या विपरीत बुद्धीला काय म्हणावें ! नव्या प्रखर कर्मयोगाचा अवलंब करून, निश्चयाचें निशाण हातीं घेऊन उभें राहावें तरच, पुढील अडचणींचे आणि संकटांचे डोंगर वितळतील आणि यशाच्या शिखरावर आपणांला आरूढ होतां येईल. शारदोत्सवांत आपण बसलां आहांत ते शीण घालविण्यासाठीं आणि मनोरंजनासाठीं बसलां आहांत एवढेंच नमून या प्रवचनांत पुढें मांडलेल्या गंभीर भाषिक समस्यांची सोडवणूक करण्याचे मंत्र शोधून त्यांच्या प्रभावाने यशःसंपादनार्थ बसलां आहांत असें मी समजतो. यालाच मी ' मराठीचा कर्मयोग ' म्हणतो. पूर्वी अर्जुनाला आलेले ' कश्मल ' घालवून याच कर्मयोगाची संजीवनी श्रीकृष्णाने त्याला पाजिली तेव्हां तो स्वकर्मप्रवृत्त झाला. आतांही त्याच कर्मयोगाचा संदेश आपणांला तारक होईल या श्रद्धेनें मी येथे ही हांक देत आहे. इंदूर हे आम्हां मराठ्यांच्या यत्नयोगाचें एक जुने पीठ आहे. साहित्यक्षेत्रांतहि येथील कामगिरी तोलदारीची आहे. पण उपेक्षेची ' कामला ' जर आपणांला आपण ग्रासू दिली तर ती या सर्वांवर पाणी फिरवील. पहा, येथेंच कै. अनन्तराव काळेले यांनीं राजकोशाची सिद्धता केली, पण ते गेले ! राजकोश राहिला - माझ्या घरी कुजत पडला आहे. कै. व्यारिस्टर चांगण यांनी एक चमत्कार येथें करून मलाहि दाखविला होता. मराठी व्याकरण शिकविण्याचा पत्यांचा खेळ पत्ते छापून आणून त्यांनी बसविलेला करून दाखविला होता. चांगण गेले, तो डावहि हुकला. कोठें प्रदर्शनांत, संग्रहालयांत देखील दिसत नाही. कै. जगन्नाथरावजी दुल्लु एका पाताळविवरांत इंदूरांत उपेक्षेनें झिजून गेले. त्यांनीं मला स्वतः लिहिलेलीं बारा अप्रसिद्ध नाटकांची बांधीव वही दाखविली होती. ते इंग्रजींतहि कविता करीत. आणि आपले ते बुकसेलर दांडेकर - माळव्यांतील घाट नि मार्ग पार्थी चालून पाहून आलेले. मराठ्यांच्या इतिहासांत रंगून गेले. इकडील पुष्कळ माहिती त्यांनीं जमवलेली कादंबऱ्यांच्या रूपाने कांहीं प्रसिद्ध केली. ते गेले पण त्यांचें साहित्य कोणी जपून ठेवले नाही. आणि नुकतेच ग्वालियरचे खंडेराव हरि सुभेदारांचे वंशज इतिहाससंशोधक भास्कर रामचन्द्र भालेराव गेले. जुन्या

अप्रसिद्ध कागदांच्या संग्रहाच्या पेटिका त्यांनी मला दाखविल्या; हिंदी, मराठी, इंग्रजी ऐतिहासिक ग्रंथांचा उत्तम संग्रह त्यांनी जन्मभर केला; नाणीं जमविलीं, मूळ कागद मिळविले. ते गेले आणि या सर्व संग्रहाचा प्रतिपाळ आतां कोण करील? आपली साहित्यसभा आहे. इंदूर, ग्वालियर, धार, देवास वगैरे स्थळीं थोर थोर मंडळी आहेत. नवे तर पुष्कळच केले पाहिजे; पण ज्यांनीं कांहीं केले त्या कर्मयोग्यांच्या कपाळीं उपेक्षा यावी हा कोण थोरपणा ! तेव्हां आतां उद्योगालाच लागले पाहिजे. मला निमित्तमात्र करून मराठीचा कर्मयोग इंदुरकरांनीं मजकरवीं वदविला ही त्यांची चातुरी होय, असें मला वाटते. मला दिलेलें काम कितपत पार पाडतां आले हें माझे मला कसें सांगतां येईल ? आजवर मोठे मोठे तोलदार साहित्यिक आपले शारदापीठ शोभवून आणि गाजवून गेले. आज मीही कर्मयोगाचें शिंग हातीं घेऊन आपल्या या उत्सवांतला शिंगाड्या म्हणून उभा ठाकलों आहे. माझ्या भोंवतीं अधिकारी, कार्यकर्ते कवि, लेखक, सेवक, सर्व बसले आहेत. यांत केवळ मराठीभाषिक आहेत असें नव्हे. सर्व शारदाभक्त आहेत, सर्व भारत-भक्त आहेत. याच भवनांत अशाच थोरांच्या समोर मी कांहीं वर्षांवर 'मल्हार गाजविला' होता. आज पुनः आपल्या चरणांशीं आपण आणले. 'करविली तैशी केली कटकट, वाकडी कीं नीट, देव जाणे !'

विषय सूचि

१. भारतीय जीवनांत देशभाषांचें कार्य : (पुणे : मे १९३६)

स्वागत : दुखवटा (पारसनीस, मनोरमाबाई रानडे, सर रामकृष्ण भांडारकर, गोविंदकवि दरेकर, प्रो. गो. गो. टिपणीस, सी. ग. देवधर) - २. महाराष्ट्र विद्यापीठ ३. इंग्रजीचें प्रस्थ - ४. देशी भाषा पोसावयाच्या कीं मारावयाच्या - ५. अल्पसंख्यांकांचा विचार - ७. महान परिश्रमांची अपेक्षा - ८. शासदा मंदिराचा सोहोळा - ९. उत्तम भाषांतरें - १०. डॉ. केतकर आणि राजवाडे - ११.

२. प्रांतिक भाषांचें भवितव्य : (उज्जैन : १९३४)

इंग्रजी शिक्षितांची नवी पिढी - १३. आणि जन्मभाषेविषयीं विरोधवृत्ति - १५. अज्ञानाचा खरा कळवळा - १६. ज्ञानाचे झिरपे - १७. जगाची एक भाषा : व्होलापुक, एसपेरांटो, इडो, इंटरलिंग्वा - १८. रानटी भाषा - २२. मातृभाषा - प्रधान - २३. खऱ्या जिज्ञासूचा दुहेरी धर्म - २४. इंग्रजी नव्हे हिंदी - २६. जन्मभाषा, राष्ट्रभाषा, विश्वभाषा - २७. कायमचे अन्यभाषिक - २८. इंग्रजीचा अभिमानी मलकॅस्टर - २९. पोलंडचा मातृभाषेसाठीं झगडा - २९. संस्कृत आणि प्राकृत - ३०.

३. मराठ्यांच्या इतिहासाचा अभ्यास : (बडोदें : २६ डिसेंबर १९३४)

प्रास्ताविक - ३६. दुखवटा - बर्वे, मेहेंदळे, केलुस्कर, पावगी, भागवत - ३७. लेखनालंकार - ३८. छत्रपतींचें हस्ताक्षर - ३९. ऐतिहासिकसाधनसंशोधन हें महाराष्ट्राचें या शतकांतील संस्मरणीय वैशिष्ट्य - ३९. चंद्रचूड दफ्तर, सातारा इतिहास

मंडळ, पेशवेदपत्र - ४०, ४१. इतर दपत्रें निजाम, पणजी, बडोदें-४४. घराण्यांचे इतिहास-४५. भाऊंच्या वीरकथा - ४५. बेंद्रे यांची कुतुबशाही, पुरंदरे दपत्र - ४६. कृष्ण दयार्णव, ज्ञान प्रदीप - ४७. नागपूरचा इतिहास-प्राचीन महाराष्ट्राचा इतिहास- ४८. ज्ञानेश्वर दर्शन - ४९. रचनात्मक इतिहासकार्य - जदुनाथ सरकार, आळतेकर - ४९. इतर देशांचे इतिहास - ५०. संशोधन, संग्रहण, संरक्षण, वर्गीकरण, सूचिकरण - ५०. संदर्शन - ५१. बृहत्सूचीकरण-५३. विद्यापीठाची सुखनिद्रा - ५३. सरकारी आणि खाजगी संग्रह - ५४. प्रसिद्धिकारण नंतर - ५४. कायदे हवेत - ५५. मराठींत नकाशे - ५५. खोटा तुकाराम, खोटा ज्ञानेश्वर चित्र संग्रह - ५६.

४. या मराठीची ' ईरे धरून या ' : (नगर : १९३९)

चोपदारी- ५७. पहिल्या क्रांतीचे मराठी जयघोष - ५८. मराठीचा पक्ष हा जनतापक्ष - ६०. संस्कृताची थोरवी - ६१. मुसलमानी आक्रमण - ६२. आक्रमणांतून संक्रमण - ६४. तिसरी सर्वव्यापक क्रांति - ६६. मराठीचा इंग्रजी अवतार - ६७. एकच प्रश्न : मराठीची गरज काय - ६८. एकी की बेकी - ६९. भारत हे संघराष्ट्र - ७०. भाषाबंधु हाच खरा बंधु - ७१. सत्तेचे घर : एक महाराष्ट्र - ७१. यशस्वी आणि एकनिष्ठ संसार - ७३. मोहांतून सुटका - ७४. नवी शब्दसिद्धि - ७६. तिहेरी सामर्थ्य - ७७. प्रभावी महाराष्ट्र विद्यापीठ स्थापा - ७८. आजची विद्यापीठे - ७९. प्रसारक साहित्य - ८०. सर्व रस पाहिजेत - ८०. प्रतिबंधांतील प्रतिभा - ८२. सरकार ! अभिमुख व्हा - ८३. या ! मराठीची ' ईरे ' धरून या - ८५. मराठीचा ' धेंडा ' मिरवा - ८७.

५. हम तुम सबकी मराठी है माई : (नांदेड : २८ डिसेंबर १९४३)

पावन आदिपीठ - ८९. प्रादेशिक संमेलने कशाला - ९०. आशेबरोबर इषारा - ९२. नवी भाषिक दृष्टि - ९३. आमची ज्ञाननिष्ठा संस्कृत निष्ठा-९५. महाराष्ट्र विद्यापीठ - ९७. कोहिनूरांचे

कोळसे केले - ९८. जुन्या जीवनाचा उबग - ९९. अनेक भाषा-परिचय - १०१. साऱ्यांना मराठीच्या पाशांत ओढा - १०३. पूर्तीची आरती - १०४.

६. मराठीचा निश्चय घोष : (पुणे : १४ मे १९४९)

कोरडे स्वागत - १०६. स्वराज्य आणि रामराज्य - १०७. महाराष्ट्राची गौरवकथा - १०७. वैभवशाली पुणे - १०८. अठराशे अठ्ठेचालिस आणि नंतर - ११०. मूलभूत निष्ठा - ११३. संस्कृत आणि प्राकृत - ११४. तीव्र संघर्ष - ११५. हिंदुस्थान एकभाषी ? - ११६. ' हिंदोस्तान ' - ११६. हिंदी - ११७. सपूर्ण परिभाषा - ११८. बहुभाषिक बुद्धिमंतांचे मंडळ - ११९. तोडीचे सवाल - १२०.

७. सार्वजनिक-ग्रंथालये : (अलिवाग : १५ डिसेंबर १९५१)

माझा संग्रह - १२२. कोर्ती दृष्टि - १२३. पूर्वीचीं ग्रंथालये - १२४. हल्लींचे प्रयत्न - १२५. महाराष्ट्राचे महत्तम राष्ट्रीय ग्रंथालय स्थापा - १२६. भाषिक विद्यापीठे - १२७. जिल्हाबंधनी पिंजरा - १२८. खाजगी ग्रंथालये - १२९. संग्रह करा-टाकू नका - १३१. विविध उपयोग-उदाहरणे - १३३. मुद्रितांबरोबर लिखिते - १३४. सरकारी अहवाल - १३५. तालुका ग्रंथालय - १३५. ' श्रुति ' माहात्म्य - १३६. व्यावहारिक नियोजन - १३७.

८. भारतीय भाषिक नीति : (बडोदे : जानेवारी १९५३)

बडोदे आणि त्याचा महान् राज्यकर्ता - १३९. भारतीय एकतेचा जुनाट साक्षात्कार - १४०. ती घरची विसकटलेली मंजूषा - १४२. प्रतिभेला साक्षात्काराची डूब - १४३. प्रत्यक्ष घडलेली किमया - १४४. कळवळ्याचे तपस्वी - १४६. नव्या ज्ञानाची फूट - १४७. हिंदी ध्या पण मराठी ठेवा - १४८. चौदा भाषा आपल्या- ' परकीय ' नव्हेत - १४९. गुर्जरीय मराठी - १५०. आपल्या अंतर्गत समस्या प्रज्ञाप्रतिभांचे बळावर सोडवा - १५२. देशभाषानुसार प्रदेशराज्ये - १५२. भारतीय ऐक्याचे खोटे मक्तेदार - १५४. प्रादेशिक भाषेचे सार्वजनिक प्राथम्य - १५५. देशभर देवनागरी - १५५.

९. गोमंतकाची गौर मोडूं नका : (विलेपार्लै : २० एप्रिल १९५८)

गोमंतक आणि राष्ट्रभक्तांना आदरांजलि - १५७. आरसदारची मराठी आणि परसदारची कोंकणी - १५८. कोंकणी मराठीची वेरीज १५९ - गोमंतकाचा सर्वांगीण इतिहास सर्वोपयोगी होईल - १६०. पुतुगेझमधील ज्ञान आम्हांस खुलं करा - १६२. पुतुगीजांची गोचिड - १६३. गोमंतकाची महत्ता ओळखा - १६३. गोमंतक अभ्यास मंडळ स्थापन करा - १६४. गोमंतकाची गौर मोडूं नका विविध वैशिष्ट्यांची शोभा - १६६. गोमंतकाचा जागर जागवूं या - १६७.

१०. मराठीचा कर्मयोग : (इंदूर : १७ जानेवारी १९५९)

मी पाहुणा ? - १६९. जुन्या आक्षेपांचीं भुतें - १७०. वैशिष्ट्यांच्या मर्यादा - १७१. भारत हे संघराज्य-राज्यसंघ नव्हे - १७२. प्रादेशिक भाषा व एकभाषा - १७२. तीन महिन्यांची मुदत देवनागरी सहीची सक्ति - १७३. इंग्रजी नांवाची नवी भर थांबवा - १७४. मग लोकशाहीचें काय - १७५. भारताचें संविधान धारा १७७ वी मीमांसा - १७७. संस्कृताचा आधार - १८०. इंग्रजीचें काय ? - १८१. इंग्रजी पाठशाळा - १८२. भाषा प्रकरणीं मूलभूत धोरण स्वचल पाहिजे, तर शारदोत्सवांना सार्थकता - १८३. मराठीचा कर्मयोग - १८५. इंदूराचा यत्न-योगाचें जुनें पीठ-काळेले-चांगण-टुल्लु दांडेकर-भालेराव-१८६. शिंगाड्याचा महत्त्व - १/१९

REFBK-0010249

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे, स्थळप्रत.

अनुक्र. २२३३८ वि. निबंध

क्रमांक ११८२ नों. दि. १२.११.५९